

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Ա· ՏԱՐԻ ԹԻՒ 3 | 1929 | ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

ՓԱՐԻԶ

Fonds A.R.A.M

ԱՆԱՀԻՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պարսիկ եւ Հայ Մանրանկարչութիւն	Ա. Ջօպանեան
Անտիպ էջ մը. Տանձ թող չհասկնան	Թլկատինցին
Ադաթանգեղոս եւ Կորիւն	Գաւնիկ Ֆնտքեան
Տաղեր Կապրիէլէ տ'Աննունցիօէն (Ուխտը, Իրիկունը, Երազ մը). Թարգմ. Ընայիս	կապրիէլէ տ'Աննունցիօ
Հատուած մը «Քարամազով Եղբայրներ»էն Թարգմ. Գ. կիրակոսեան	Ֆօսթօյեվսքի
Via Dolorosa) *Այնտեղ*)	Գէորգ Ջուբար
Ազօթի Հարցը	Ռաֆայել Ջաքրեան
Տենչանք (բանաստեղծութիւն)	Նագենի Ցէր Միքայէլեան
Նշմարներ Հայոց հին իրաւունքի բնագաւառէն Հայաստան	Արսէն Վ. Ղլըճեան
	Գրիգոր Ռոբաքիճէ
Բանաստեղծութիւններ (Դարձող երազ, Ազօթք Էյֆէլէնի անտառին մէջ, Տրտում երգ)	Արսէն Երկաթ
Ջուխտակ Զիւռը, Պատմուածք	Թորոս Ազատեան
Բանաստեղծութիւններ (Հայրենիքին կը ծառայեմ երգերով, Սոխա՛կ Յունաստան, Աստուածամա՛յր Յունաստան, Դափնեգիրք)	Լեւոն Խսաճանեան
Մեր արուեստագէտները, Տիգրան Փոլատ	Ա. Ջօպանեան
Պ. Ժան տը Լա Ֆոնթէնի ստուերին, դժոխքին մէջ' Եղիւսեան դաշտերը	Լուի Պարթու
Միհայիլ Լմինեանքու, Ռումէն բանաստեղծը, Ակնարկ մը իր կեանքին ու գործին վրայ	Յ. Ա. Սիրունի
Այլաբանութիւն (բանաստեղծութիւն)	Ատամ Միցքիէվիչ
Խաղաղութեան համար	Գ. Ղանչէկիւլեան
Դուրեան Պատրիարք Առաջնորդ եւ ուսուցիչ	Արուսեակ Ազատեան
Քրոնիկ	Ա. Ջօպանեան
Հայ երաժշտութեան մասին	Ա. Կասթուէ
Ռ. Մամուլեանի յաղթական վերելքը	
Մետաղական քիմիաբանութիւն	Ռաֆայել Ջաքրեան

ՆԿԱՐՆԵՐ

Պարսիկ եւ Հայ մանրանկարի նմուշներ։ Նկար Մ. Քէշիշեանի (Ջուխտակ ձիաւոր)։

Էջեր Տիգրան Փոլատի պատկերազարդած Լա Ֆոնթէնի Առակներու գրքէն։ Կենդանագիր Թլկատինցիի։

Fonds A.R.A.M

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1929

ՊԱՐՍԻԿ ԵՒ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ (1)

Արմենակ Սաքզեան, որդի մեծանուն ու բազմահմուտ Հայու մը (որ ոչ միայն Օսմանեան Պետութեան մէջ իբր պաշտօնատար եւ իբր ուսուցչապետ առաջնակարգ դիրք մը գրաւեց, այլ եւ՝ ազգային գրականութեան ու լեզուի ջերմ սիրահար՝ սումմերեան-ակկատեան հին լեզուներու հետ հայերէնի առնչութեանց վրայ հետազօտութիւններ ունի կատարած), մեր ամենէն ներհուն ու ձեռնհաս արեւելագէտներէն մին է, ծանօթ՝ գանազան հանդէսներու մէջ իր հրատարակած ֆրանսերէն եւ հայերէն ուսումնասիրութիւններով մահմետական Արեւելքի գեղարուեստին ինչ ինչ ճիւղերուն քնաշրջութեան, ինչպէս եւ Հայ ծագումով գորգերու եւ Հայ ոսկերչութեան վրայ։ Ստուար գիրքը զոր վերջերս ի լոյս ընծայեց պարսիկ մանրանկարչութեան մասին, իր ցարդ արտադրած աշխատութեանց կարեւորագոյնն է, այդ նիւթին վրայ եւրոպական լեզուներով գրուած բազմաթիւ աշխատութեանց մէջ ուշագրաւ ու նոյն իսկ բացառիկ տեղ մը բռնելու կոչուած։ Իր նախորդներուն վրայ այդ գործն ունի այն առաւելութիւնը, որ հեղինակը, արեւելեան լեզուներու քաջ ծանօթ, հոս օգտուած է ուղղակի արեւելքցի գրողներու քնագիրներէն, ինչպէս եւ պարսիկ մանրանկարչութեան ամենէն քնորոշ ու գեղեցիկ կտորներէ շատերը պարունակող ձեռագիրներու հաւաքածուներէն եւ ատոնց վերաբերեալ հազուագիւտ վաւերաթղթերէ որ կը գտնուէին Պոլսոյ Ընլոբզի եւ Իվքաֆի մատենադարաններուն մէջ եւ որ մինչեւ վերջերս մատչելի չէին եղած եւրոպացի քննադատներուն եւ պատմագիրներուն։

(1) *La Miniature Persane*, par *Arménag Bey Sakisian.* — Edition G. Van Oest, 3—5 Rue du Petit Pont, Paris, 1929. Գին՝ 480 ֆրանք.— *La Miniature Arménienne profane*, par *Frédéric Macler.* Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 13 Rue Jacob, Paris. 1929.

Fonds A.R.A.M

ՍԿԻԶԲ ԺԶ. ԴԱՐՈՒ. ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՀԱՄՄԱԴ
Պարուհիները սէֆէվի արքայական ամոլի մը առջեւ
Հաւաքածոյ Լ. ֆարթիէի (La Miniature Persane գրքէն առնուած)

Fonds A.R.A.M

րուն: Մօտ 200 մեծադիր էջ զրաւող այդ ուսումնասիրութեան մէջ, որուն կը հետեւի 193 մանրանկարչական հատընտիր էջերու արեւատիպ վերարտադրութիւնը, Սագըզեան խըտացուցած է բազմաթիւ տարիներու համբերատար ու մեթոտիկ հետազօտութեանց արդիւնքը պարսիկ արուեստի այդ նուրբ ու զմայլելի ճիւղի մասին, ու մէջտեղ հանած է գործ մը որ իսկոյն գնահատուեցաւ միջազգային մասնագէտներէն իբր հեղինակաւոր, նորաբեր ու մեծարժէք երկասիրութիւն մը:

Սագըզեան հոն անցողակի միայն խօսած է զարդանկարչութեան, գեղագրութեան եւ կազմարարութեան արուեստին վրայ եւ իր ուսումնասիրութեան մասնաւոր առարկայ ըրած է մանրանկարչութիւնը, զայն առնելով ծագման շրջանէն (ԺԲ. դարէն,— նոյն իսկ Ժ. եւ ԺԱ. դարերէն ուր ան սկսած է կազմուիլ, բայց որոնցմէ գործեր չեն հասած մեզի, այլ միայն յիշատակութիւններ գործերու), եւ բերելով մինչեւ ԺԷ. դար, ուր անկումն արդէն կը զգացուի, պատմելով ու մեկնելով անոր քննաշրջութիւնը Պարսկաստանի բոլոր քաղաքական վիճակափոխութեանց մէջէն եւ նոյն իսկ Պարսկաստանէն դուրս, այդ երկրին տիրող բայց քաղաքակրթապէս անկից տիրապետուած երկիրներու մէջ: Բազմաթիւ են այդ նիւթին վրայ իրմէ առաջ գրող եւրոպացի հեղինակներու այն սխալ տեսութիւնները, վարկածները կամ տեղեկութիւնները զոր ինքը, նոր տոքիւմաններու միջոցով, շնորհիւ Արեւելքի իր աւելի մօտիկ ծանօթութեան, ու շնորհիւ թափանցող, յստակ, ճշդատես ժտքի մը, հերքած է գօրեղ եւ յաճախ վերջնական փաստերով, անոնց տեղ դնելով ստուգուած տեղեկութիւններ, ճշմարտանմանի համոզիչ տեսութիւններ: Մասնաւորապէս՝ հերքած է այն անհիմն տեսութիւնը որու համեմատ կը կարծուէր թէ պարսիկ մանրանկարչութեան կազմաւորման եւ զարգացման մէջ բիւզանդական արուեստն էական դերը կատարած ըլլայ, մինչ ինք կ'ապացուցանէ թէ այդ ազդեցութիւնը կը յայտնուի միայն Պաղտատի դպրոցին մէջ, որ երկրորդական տեղ մը կը բռնէ պարսիկ արուեստի պատմութեան մէջ, և թէ այդ արուեստին աւելին հարազատ ու կարեւոր արտադրութեանց՝ որոնք արեւելեան Պարսկաստանի մէջ են ծնունդ առած՝ աղբիւրը չինական արուեստը եղած է: Չինացի արուեստագէտներ են նոյն իսկ, որ է՛ն առաջ մանրանկարչութիւնը ժտցուցած ու ծաղկեցուցած են Պարսկաստանի մէջ. առաջին պարսիկ արուեստագէտներն այդ ճիւղին մէջ ճարտար օրինակիչներ կամ նմանողներ եղած են չինացի վարպետներուն. յետոյ, աւելի մեծ ու ինքնատիպ արուեստագէտներ, անոնց գեղեցկատիպութեան ընդհանուր գծերուն հաւատարիմ մնալով հանդերձ՝ ազգային դրոշմ, տեղական գոյն տուած են պարսիկ մանրանկարչութեան, եւ մասնաւոր շնորհ մը, նրբութիւն մը, փայլ մը դնելով անոր մէջ՝ զայն աշխարհիս ամենէն հրապուրիչ ու կատարեալ արուեստներէն մին դարձուցած են: Ապա Սագըզեան պայծառօրէն ցոյց տուած է խորին միութիւնը ճաշակի եւ կնիքի զոր իր ինքնութիւնը գըտնելէ յետոյ պարսիկ արուեստը պահած է երկրին քաղաքական բոլոր վերիվայրումներուն մէջէն, բոլոր օտար տիրապետութեանց տակ, եւ թէ ինչ ձեւով ու չափով ան ազդուած է զանազան օտար ցեղերու շփումէն, կամ նոյն իսկ իր արուեստագէտներուն օտար երկիրները տեղափոխուելէն, պահպանելով հանդերձ իր ազգային նկարագիրը եւ իր ուրոյն ոճին էական գծերը: Ան ճշդած է շատ մը սխալներ՝ նշանաւոր պարսիկ արուեստագէտներու կեանքի թուականներու մասին, երեւան հանած է թէ տարբեր անձեր կարծուած քանի մը արուեստագէտներ միեւնոյն անձն են եղած, կամ ապացուցած է թէ կարգ մը նկարազարդ ձեռագիրներ որ վերագրուած էին ցարդ մեծանուն Պէհզատին՝ օրինակի համար՝ ուրիշներու գործեր են: Ինքն իսկ՝ մանրանկարներու գիտակից ու նրբաճաշակ հաւաքիչ, ըրած է կարդ մը կարեւոր դիւտեր, որոնցմէ այդ գործն ալ օգտուած է. այդ դիւտերէն մին է՝ նոյն ինքն Պէհզատի կենդանագիրը՝ իր ձեռքով գծուած եւ որ ցարդ անծանօթ էր:

Ուրիշ տեսակի գիւտ մը, Հայոցս համար մասնաւորապէս շահեկան, թուականի ճշդումն է Շիրազի Իմամ Ղուլի Խանի կենդանագրին, շահեկան ոչ միայն իբր վարպետ գծագրութեան նմուշ, այլ եւ որովհետեւ այդ խանը Հայազգի էր եւ իր ժամանակին ուժեղ դէմքերէն մին:

«Շիրազի կուսակալ Իմամ Ղուլի Խանի կենդանագիրը, կը գրէ Սագըզեան, շատ անհատականացեալ արտայայտութեամբ, տարօ-

Fonds A.R.A.M

ընակ ու մեծածաւալ փաթթոցով, ձեռքը գինիի բաժակ մը բռնած, ԺԶ. դարու գործ չէ, ինչպէս կը կարծէ Շիւլց, այլ ԺԷ.ի առաջին մասին, եւ պատմական շահեկանութիւն մը կը ներկայացնէ։ Շիրազի Խանը, որ Հայ էր ծագմամբ, պարսկական բանակի «սպարապետ» եղած էր։

«Տէլլա Վալլէ կ'ըսէ թէ ան, «թագաւորէն յետոյ, Պարսկաստանի մեծագոյն իշխանն էր եւ թէ անոր Տէրութիւնն ու վարկը Եւրոպայի շատ մը թագաւորութիւններէն վար չէր մնար»։ Թավէրնիէ կը հաղորդէ նաեւ թէ ան արտաքոյ կարգի հարուստ էր եւ ամենքէն սիրուած ու յարգուած» եւ Պարսկաստանի լաւագոյն զօրագունդերուն հրամանատարութիւնն ունէր։ Ատկից զատ, «շատ առատաձեռն էր» եւ Շահ Աբբաս անկից խնդրած էր որ «ամէն օր իրմէ մէկ մամուտի պակաս ծախսէր, որպէս զի գէթ այդ փոքրիկ տարբերութիւնը գտնուէր թագաւորին ու Խանին ըրած ծախքին միջեւ»։ Իմամ Ղուլի Խանի այս մեծազօր դիրքը նախանձը շարժած ըլլալու է Շահ Աբբասի յաջորդ Շահ Սաֆիին, որ խողխողել տուաւ Խանին երեք որդիները որոնց գլուխները ոսկի ափսէի մը վրայ խեղճ հօրը ներկայացուցին. ատկից յետոյ, ինքն ալ նոյն բաղդին ենթարկուեցաւ, ուրիշ շնորհ չխնդրելով բայց այն որ իրեն թոյլ տային իր աղօթքը վերջացնել։ Այս եղերական դէպքերը կը պատահէին 1635ի մօտերը, Սուլթան Մուրատ Դ.ի կողմէ Երեւանի գրաւումէն յետոյ»։

Սագըզեանի ուսումնասիրութիւնը գրուած է խիտ, յստակ, ճշգրիտ ոճով մը, եւ ամենամաքուր ու վայելուչ ֆրանսերէնով. մանրանկարի նմուշներու ընտրութիւնը կատարուած է անթերի ճաշակով ու խոր հմտութեամբ։

Արեւելքի արուեստին ամենէն հոյակապ ու հռչակաւոր արտադրութիւններէն մէկուն այսպիսի մագիստրական թափանցողութեամբ ու համայնապարփակ ճշդադատ մեկնաբանութեամբ ուսումնասիրութիւն մը, Եւրոպայի առջեւ գրուած՝ Հայու մը ձեռքով, մեր ցեղին պատուաբեր երեւոյթ մըն է։ Ու հաստատում մը եւս է այն գաղափարին, զոր ատենով կը յայտնէի, թէ Արեւելքի քաղաքակրթութեանց գերագոյն արտադրութիւնները — գրականութիւն, արուեստ, իմաստասիրութիւն— Եւրոպացւոց խորաթափանց ու ճշգրիտ կերպով ներկայացնելու, բացատրելու գործին մէջ մեր ժողովուրդը մեծ դեր կարող պիտի ըլլար կատարել, եթէ ցեղին ձիրքերն այդ մարզին մէջ փայլեցնել ցանկացող եւ ատոր համար լուրջ աշխատանք յանձն առնող Հայեր գըտնուէին։ Հայերը, որ թէ՛ Արեւելքցի են եւ թէ՛ Արեւմուտքցի, Եւրոպացիներէ աւելի լաւ

ՍԷՖԷՎԻ ԴՊՐՈՑ. — Առաջին կէս ԺԷ. դարու. կենդանագիր Շիրազի Իմամ Ղուլի Խանին (Հայազգի). Նախկին Հաւաքածոյ Շիւլցի (La Miniature Persane գրքէն առնուած)

կրնան ներքնապէս ըմբռնել Արեւելքի հոգին, եւ կարող են նաեւ Եւրոպացւոց քննութեան ու վերլուծման մեթոտները կատարելապէս իւրացնել ու կիրարկել։ Պատերազմէն առաջ, Հայ մըն էր, Տօքթ. Մարտիւս, որ արաբ գրականութեան ամենէն հզօր ու կենդանի թարգմանութիւնը տուաւ Եւրոպային՝ իր ֆրանսերէն Հազար ու Մէկ գիշերներով, որ յայտնութիւն մը եղաւ ու ահագին աղմուկ

Fonds A.R.A.M

ՎԵՐՋ ԺԵ. ԴԱՐՈՒ. — ՇԼՅԽ ՄՕՀԱՄՄԷՏ
կենդանագիր ազ-ֆօյուն թիւրքվէն իշխանի մը
Հաւաքածոյ Ս. Սագըզեանի
(La Miniature Persane գրքէն առնուած)

Fonds A.R.A.M

հանեց. այսօր՝ Սագըզեան պարսիկ մանրանկարչութիւնը կը բացատրէ Եւրոպային՝ ինչպէս ո եւ է Եւրոպացի դեռ չէր կրցած ընել։ Այս կարեւոր դերը դէռ ուրիշ Հայեր ալ անշուշտ պիտի կատարեն երբ մեր մէջ տարածուի ձգտումը լրջօրէն ուսումնասիրելու հինաւուրց ժշկոյթներն Արեւելքի զոր մերոնք կարող են՝ բնագիտական թափանցումով, առհասական ներհայեցութեամբ՝ Եւրոպացիներէն աւելի դիւրաւ ու խորապէս ըմբռնել, բայց որոնց դեռ շատ քիչ Հայեր ուսումնասիրողի աչքով մօտեցած են (1)։

***

Պ. Ֆրեէրիք Մաքլէրի հրատարակած գեղատիպ ալպոմը մանաւորապէս նուիրուած է հայ աշխարհիկ կամ աւելի ճիշտ՝ անսուրբ (profane) մանրանկարչութեան։

Պ. Մաքլէր Ֆրանսայի մէջ առաջինը եղաւ որ, հանգուցեալ Հ. Սերոբէ Ապտուլլահի աշխատակցութեամբ, հայ նկարազարդ ձեռագիրներու վրայ դրքոյկ մը հրատարակեց։ Այդ ձեռագիրները հին չէին, եւ անոնց պատկերները մեր մանրանկարչական արուեստին առաջնակարգ էջերէն ըլլալէ հեռու էին, բայց այդ դրքոյկը անդրանիկ փորձն էր ֆրանսական բանասիրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու հայ մանրանկարչութեան վրայ որուն ինքնուրոյն գոյութիւնը դեռ ոչ ոք կ'ընդունէր Արեւմուտքի մէջ։ Անկից ի վեր Պ. Մաքլէր հրատարակեց մեր ամենէն հին ու թանկագին ձեռագիրներէն մէկուն, Էջմիածնի «փղոսկրէ կողքով աւետարան»ին (Ժ. դար) ամբողջական բնագրին եւ բոլոր նկարներուն վերարտադրութիւնը՝ Աւետարանի հայ թարգմանութեան հարցին նուիրուած ուսումնասիրութեամբ մը. յետոյ՝ ի լոյս ընծայեց երկու ալպոմ, որոնց մին կը պարունակէր Փարիզի Ազգ. Մատենադարանին հայ ձեռագիրներէն քաղուած նկարներու շարքեր, գեղարուեստական արժէքով մեծապէս անհաւասար, բայց որոնց մէջ կային ուշագրաւ էջեր, եւ միւսը՝ Պ. Սերովբէ Սմաճեանի հայ ձեռագիրներու կարեւոր հաւաքածուին լաւագոյն կտորներուն պատկերները, նկարագրական հակիրճ յառաջաբաններով։ Այդ նախկին հատորներու պարունակած նկարները՝ ամենքն ալ քաղուած էին կրօնական դրքերէ եւ կը ներկայացնէին գանազան երեւոյթներ մեր եկեղեցական մանրանկարչութեան։ Ներկայ ալպոմը Պ. Մաքլէր ուզած է տարամերժօրէն յատկացնել աշխարհիկ մանրանկարչութեան։

Աշխարհիկ մանրանկարչութիւնը մեր մէջ շատ աղքատ է եղած՝ բաղդատմամբ եկեղեցականին,— ճիշտ հակառակը Պարսից մէջ տեսնուածին, ուր կրօնականը շատ աւելի սահմանափակ տեղ կը գրաւէ եւ աշխարհիկ արուեստն է որ կը տիրապետէ։

Մեր մէջ, մանրանկարչական արուեստը՝ ինչպէս գրեթէ բոլոր արուեստները գլխաւորապէս վանքերու եւ եկեղեցիներու մէջ եւ յաճախ եկեղեցականներու ձեռքով (նոյն իսկ թագաւորներու կամ իշխաններու կողմէ ապսպրուած գործերու համար) զարգացած ըլլալով, նկարազարդուած ձեռագիրները որ մեզի հասած են՝ միմիայն կրօնական դրքեր են, Աւետարան, Աստուածաշունչ, Մաշտոց, Ճաշոց, Յայտմատուրք, Շարական, եւն.։ Միակ բացառութիւնը կը կազմէ վարք Ալեքսանդրու հին յոյն հեթանոսական վէպին թարգմանութիւնը, որ, ինչպէս Եւրոպայի մէջ Միջին դարուն, մեր մէջ Զ. դարէն (ուր հաւանօրէն կատարուած է այդ թարգմանութիւնը) մինչեւ Ժէ. եւ ԺԸ. դար, լայն տարածում ունեցած է եւ որմէ բաւական թուով նկարազարդ ձեռագիր օրինակներ հասած են մեզի։

Խնդիր է թէ արդեօք չկայի՞ն մեր նախնեաց կողմէ նկարազարդուած ուրիշ աշխարհիկ գործեր։ Աստուածաշունչը պատկերազարդող մեր հին եկեղեցական կամ աշխարհական արուեստագէտները չէի՞ն բնաւ խորհած նկարազարդել նաեւ գոնէ Փաւստոսի, Խորենացիի, Փարպեցիի, Ղեւոնդի պատմական գործերը, չէի՞ն երբեք փորձուած այս կամ այն բանաստեղծին տաղերուն պատկերներ կամ զարդանկարներ ընկերացնել։ Իրաւունք չունինք վճռապէս ժխտական պատասխան տալու այս

---

(1) Շնորհակալութեամբ հեղինակին եւ հրատարակիչ տան՝ հաճոյքն ունինք «Անահիտ»ի ներկայ թիւին մէջ վերարտադրելու այդ հատորին գեղեցկագոյն էջերէն մէկ քանին, ինչպէս եւ մեր ցեղակից իմամ Ղուլի խանին հետաքրքրական կենդանագիրը։ Յաջորդ թիւով եւս պիտի տանք քանի մը վերարտադրութիւններ նոյն գրքի կարեւորագոյն նկարներէն։

Fonds A.R.A.M

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՒ ԱՄԱԶՈՆ ԿԻՆԸ
«Վարք Ալեքսանդրու» (ԺԴ. կամ ԺԴ. դար)
(Մատենարան Ս. Ղազարու, Վենետիկ)

Fonds A.R.A.M

հարցման։ Ինչ որ յայտնի է, այն է որ տակաւին այդպիսի նկարազարդ ձեռագիրներէ ոչ մէկը երեւան ելած է։ Եւ եթէ ատոնք գոյութիւն ունեցած ալ են, հաւանօրէն շատ սակաւաթիւ են եղած, — կրօնքը, եկեղեցին, եկեղեցական դրականութիւնը մեծապէս դերակչիռ հանդիսացած ըլլալով մեր մէջ։ Աղեքսանդրու վարքը կրցած է բացառութիւն կազմել, որովհետեւ եկեղեցական հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը, Յաչատուր վարդապետ կեչառեցի, որ՝ ըստ իր յիշատակարանին՝ այդ հին թարգմանութիւնը «քերելով, մաքրելով», կարգ մը չափազանց հեթանոս մասերը հանելով՝ օրինակած, նկարազարդած եւ ինքնագիր փոքրիկ բանաստեղծութիւններով (կաֆաններով) մեկնաբանած է, ինք իսկ գայն ժողովրդական դարձուցած է մեր մէջ՝ Աղեքսանդրի տիպարին տալով կէս կրօնական հանդամանք, անոր մէջ տեսնելով կիսաստուածային երեւոյթ մը որ կուգայ աշխարհի տիրել, հրաշապատում կեանք մը եւ եղերական վախճան մը կ'ունենայ, — տեսակ մը նախապատկեր Յիսուսի, ինչպէս կ'ըսէ նոյն ինքն կեչառեցի։ Եթէ այս կամ այն թագաւորը կամ նախարարը մերթ քմահաճոյքն ունեցած է պատմութեան գիրք մը կամ բանաստեղծութեանց հաւաքածու մը նկարազարդել տալու (չեմ ըսեր վէպ մը կամ դիւցազներգութիւն մը, որովհետեւ քրիստոնեայ Հայաստանին մէջ այդ գրական սեռերը գոյութիւն չեն ունեցած՝ ժողովրդական արտադրութեանց ոլորտէն դուրս), ատոնք բացառիկ երեւոյթներ պէտք է եղած ըլլան, քիչ թուով օրինակուած ու փճացած։ Եւ հաւանօրէն, այդ պայմաններուն մէջ, աշխարհիկ մանրանկարչութեան արուեստը չէ զարգացած, իր առոյգ ու լիակատար փթթումին չէ հասած, ինչպէս Պարսից մէջ։ Աշխարհիկ բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը կըրցած են զարգանալ շնորհիւ ժողովրդական աշուղներուն, բայց հայ մանրանկարչական տաղանդը կրօնականին մէջ է որ իր չափը տուած է, իր ամբողջ ուժով ու թափով արտայայտուած է։

Պ. Մաքլէր Աղեքսանդրու վարքի մեզի հասած նկարազարդ ձեռագիրներէն երեքը առած է, Ս. Ղազարինը, Փարիզի Ազգ. Մատենադարանինը եւ Վիեննայի Մխիթարեան վանքինը, եւ այդ երեքին պարունակած բոլոր նկարներուն վերարտադրութիւնը հրատարակած է իր վերջերս ի լոյս ընծայած հատորին մէջ։ Ատոնց կցած է նաեւ կախարդական բանաձեւներու, համայեակներու շարք մը պարունակող ձեռագրի մը ամբողջական թարգմանութեան հետ՝ եօթանասուներկու տեսակ դեւեր ներկայացնող գծագրութեանց վերարտադրութիւններ։ Այդ գծագրութիւններն իսկապէս աշխարհիկ արուեստի գործ չեն կրնար նկատուիլ։ Պ. Մաքլէր ինքն ալ կը գրէ թէ կախարդական գրքերը կրօնականին եւ աշխարհիկին միջին տեղը կը բռնեն. ըստ իս՝ ատոնք աւելի կրօնքի ոլորտին կը պատկանին, Սատանի կրօնքին, խաւարի կրօնքին, ինչպէս Սբ. Գրքերը լոյսի կրօնքին, Աստուծոյ հաւատքին (նոյն իսկ Աւետարանին մէջ արդէն բարի ոգիներուն դէմ չար ոգի-

Մանրանկար «վարք Աղեքսանդրու» ձեռագրին (ԺԲ. դար, Երեւան) (Ազգային Մատենադարան փարիզի)

ներուն տեսիլը գոյութիւն ունի), այն տարբերութեամբ որ կախարդական գրքերուն մէջ տարամերժօրէն կ'իշխեն չար ոգիներն եւ անոնց պետ ու աղբիւր Սատանը, մինչ կրօնականին մէջ—մանաւորապէս քրիստոնէական կրօնի գրքերուն մէջ— կը տիրապետէ Աստուած, եւ չարի ոգին ու իր բանակը անոր ապստամբ ու յաղթուելու սահմանուած ծառաներն են։

Գեղարուեստական տեսակէտով, այս հատորին ալ պարունակած նկարները մեծապէս անհաւասար են։ Կախարդական ձեռագիրը, նոտր գրով, շատ նոր ժամանակի գործ, գուրկ չէ շահեկանութենէ, բայց կախարդական շատ աւելի հետաքրքրական հին հայ ձեռագիրներ կան, որ դեռ անտիպ են եւ չուսումնասիրուած. դեւերու նկարները անճարակ եւ անճաշակ ձափոտուքներ են, ուրիշ

Fonds A.R.A.M

տեսակէտով որոշ հետաքրքրութիւն ներկայացնող բայց որ արուեստի հետ ոեւէ կապ չունին։ Վիեննայի ձեռագիրը 1694—97ին Պոլիս գրուած է. անոր նկարները միջակ արտադրութիւններ են, յետին դարերու լատին արուեստի ազդեցութեամբ տոգորուած, որոշ չափով թուրք տիպարներ ու բարքեր ցոլացնող, եւ ոչինչ ունին ինքնատիպ, ու ոչինչ մանաւանդ՝ հայկական։ Փարիզի ձեռագիրը քիչ մ'աւելի շահեկան է. օրինակուած է 1712ին. Պ. Մաքլէր իր յառաջաբանին մէջ, իբր այդ ձեռագրի գլխաւոր յիշատակարանը թարգմանած է ինչ որ օրինակչին յիշատակարանը չէ, այլ կեչառեցիի խմբագրութեան յիշատակարանը, զոր անկից ետքը եկող բոլոր օրինակիչները պահպանած են իբր հայացած բնագրին մաս կազմող հատուած մը.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ
«վարք Աղեքսանդրու» (ԺԲ. դար. Երեւան)
(Ազգ. Մատենադարան փարիզի)

այդ ձեռագրին յատուկ յիշատակարանը շատ կարճ է, եւ կ'ըսէ պարզապէս թէ Սարգիսի որդի Երեւանցի Յովսէփ մըն է որ 1161ին (1712) ուրիշ ձեռագրի մը վրայէն օրինակած է զայն։ Հաւանօրէն օրինակութիւնը կատարուած է Երեւանի մէջ, որ այն ատեն պարսիկ իշխանութեան տակ էր։ Նկարներուն մէջ կը զգացուի —մասնաւորապէս բնանկարներուն, անձնաւորութիւններէ ոմանց զգեստներուն մէջ— պարսկական ազդեցութիւն, որուն զուգակից նաեւ՝ որոշ չափով՝ լատին ազդեցութիւն մը. արուեստը բացակայ չէ այդ նկարներէն, որոնք հնադոյն ու լաւագոյն օրինակի մը հետեւողութիւնը կը թուին, մերթ անյաջող ու ցուրտ, մերթ սիրուն ու կենդանի։ Ամէն պարագայի մէջ, հոս ալ շատ քիչ բան կայ որ ճշմարիտ հայկական արուեստի կնիք ունենայ։

Շահեկան են նաեւ հինգ նկարները Աղեքսանդրու վարքի ուրիշ օրինակի մը զոր Պ. Գրիգոր Ահարոն հաղորդեր է Պ. Մաքլէրի եւ որ այժմ հարուստ ամերիկացի գեղարուեստասէրի մը հաւաքածուին մաս կը կազմեն. արեւելեան նկարագրով (արաբական, ասորական ու հայկական՝ խառն) միամիտ ու համեղ արուեստ մը կը նկատուի հոն որ էջերէն ոմանց մէջ տպաւորիչ է եւ ինքնատիպ։ Յայտնի չէ թէ ո՛ր դարէն է ձեռագիրը. թերեւս ԺԵ. կամ ԺԶ. դարու գործ ըլլայ. բնագիրը բոլորդրով է։

Հատորին բուն արժէքաւոր տարրը՝ Ս. Ղազարու ձեռագրին նկարներն են։ Այդ ձեռագրին յիշատակարանը կը պակսի, բայց ան գրուած եւ նկարազարդուած կը կարծուի ԺԹ. դարու վերջերը կամ ԺԹ.ի սկիզբը, հաւանօրէն՝ Կիլիկիոյ մէջ. հոն կը զգացուի տիրական դրոշմը Խաչակրաց շրջանի արեւմըտեան ասպետական կեանքի (սաղաւարտներ, զէնքեր, զգեստներ, զրահներ, դէմքերու մեծ մասը, շէնքեր, նլն.). բայց եւ նկարիչը մօտիկ ծանօթ է արեւելեան բնանկարներու, տիպարներու, բարքերու, եւ զանոնք կ'արտայայտէ հարազատ ու յաջող կերպով։ Տաղանդաւոր նկարիչ մըն է որ այդ պատկերները յօրինած է. անձնաւորութեանց դէմքերու, կեցուածքներու արտայայտութեան մէջ նրբութիւն կամ կորով կը գտնենք. մասնաւորապէս Աղեքսանդրի համար երեւակայած ու իրականացուցած է դէմք մը՝ լի ազնուական գեղեցկութեամբ, ուր արուեստին ու իմաստութիւն, վեհութիւն ու փափկութիւն կը միանան. վեհ ու նուրբ է նաեւ կանդակէ թագուհւոյն համար յղացուած դէմքը. անձնաւորութեանց խմբաւորումները, շրջապատին եւ անձնաւորութեանց ներդաշնակումը, բնագրին ու նկարներուն ճարտար զուգախառնումը, տեսարաններու ինքնատիպ յարդարումը մատնացոյց կ'ընեն վարպետ արուեստագէտ մը, որուն արուեստը՝ սակայն, մասամբ բիւզանդականէն, մասամբ պարսկականէն, ու նաեւ լատինականէն ներշնչուած, գլխաւորապէս անձնական հզօր կնիք մըն է որ ունի, եւ քիչ կապ ցոյց կուտայ բուն հայկական

Fonds A.R.A.M

մանրանկարչութեան բնորոշ արտադրութեանց հետ զոր կը գտնենք Երուսաղէմի, Էջմիածնի եւ Ս. Ղազարու եկեղեցական նկարազարդ ինչ ինչ հոյակապ ձեռագիրներու մէջ։ Գեղարուեստական տաղանդն ալ որ այդ նկարներու շարքին մէջ կը յայտնուի. ամուր ու փայլուն ըլլալով հանդերձ՝ չի հասնիր բարձրութեանը հայ նկարչական արուեստի գերագոյն արտադրութեանց, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Մլքէ Թագուհիի Աւետարանին, «Թարգմանչաց Աւետարան»ին, կամ Կարսի Գագիկ Բ. Թագաւորի, Կիլիկեան Կեռան Թագուհիի կամ Վասակ Իշխանի աւետարաններուն կամ Երզնկայի Աստուածաշունչին, Շիկբակի Աւետարանին, որոնցմէ նմուշներ տուած եմ Roseraieի մէջ։ Այս Թանկագին ձեռագրին առաւելութիւնը՝ մեր հին զուտ աշխարհիկ մանրանկարչութեան ցարդ ծանօթ լաւագոյն արտադրութիւնն ըլլալն է, եւ անոր հրատարակումը՝ Հայ մանրանկարի պատմութեան ուսումնասիրութեան մատուցուած կարեւոր ծառայութիւն մըն է։

Ինչ որ Պ. Մաքլէր իր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ այդ ձեռագրին ու ընդհանրապէս Հայ մանրանկարչութեան վրայ Հ. Յ. Աւգերեանի հրատարակել մտադրած աշխատութեան մը իմ խնդրանքովս յետաձգուած ըլլալու մասին, շփոթութեան մը հետեւանք կը թուի։ 1906ին ամիս մը մնացած ըլլալով Վենետիկ, նկատած էի ապակեւոր դարակի մը մէջ դրուած՝ Աղեքսանդրու վարքի այդ ձեռագիրը, նկարազարդ երկու էջը բաց։ Ուշադրութիւնս գրաւեց նկարներուն գեղեցկութիւնը, եւ խնդրեցի Հ. Բարսեղ Սարգիսեանէն թոյլ տալ ինծի ծայրէ ծայր դիտել այդ ձեռագիրը եւ քանի մը լուսանկար առնել։ Հ. Սարգիսեան ոչ միայն հակառակ էր ո եւ է ձեռագրէ ո և է լուսանկար հանել թոյլ տալու (առարկելով թէ Միաբանութիւնը միայն պէտք է հրատարակէ վանքին ձեռագիրներուն բնագիրն ու նըկարները), այլ եւ ոչ իսկ ուզեց ցոյց տալ ինծի այդ ձեռագիրը, պատճառ բռնելով թէ շատ հինցած, մաշած է եւ պէտք չէ անոր դպչիլ... 1913—14ին ես ծրագրած էի շարադրել եւ հրատարակել, ոչ թէ Հայ մանրանկարչութեան վրայ աշխատութիւն մը, այլ հայ միջնադարեան ռամկաբարբառ բանաստեղծութեան հատընտիր էջերու թարգմանութեանց հաւաքածու մը, մեր հին մանրանկարչութեան գեղեցկագոյն (եւ այդ ընտրուած բանաստեղծութեանց նիւթին հետ կապ ունեցող) էջերով պատկերազարդուած. հոն մտադիր էի նաեւ դնել Աղեքսանդրու վարքի «կաֆա»ներէն շարքի մը թարգմանութիւնը, և կ'ուզէի գործիս այդ մասը պատկերազարդելու համար ունենալ՝ Աղեքսանդրու վարքի այլ նկարազարդ ձեռագիրներէ պատկերներու հետ զոր արդէն ունէի՝ Վենետկի օրինակին լաւագոյն նկարներէն ալ քանի մը հատ։ Roseraieի ծրագիրս էր, որ հայ մանրանկարչութեան վրայ մասնագիտական ուսումնասիրութեան մը ոչ յաւակնութիւնն ունի, ոչ իսկ ձգտումը, այլ հայ բանաստեղծութեան, մանրանկարչութեան, զարդանկարչութեան եւ արուեստի այլ ճիւղերու ընտիր նմուշներու ներդաշնակ համախմբումով մը արեւմտեան հասարակութեանց հայ ցեղին գեղարուեստական տաղանդը ծանօթացնելու փափաքը։ Այն ատեն՝ միակ ստուար հատորով մը կ'ուզէի իրականացնել այդ ծրագիրս։ Աշխատութիւնս պատրաստ էր, եւ մեծ մասամբ շարուած. գիտնալով որ անհնար էր Ս. Ղազարու ձեռագրէն լուսանկարներ ունենալ, ցանկութիւն յայտնեցի վանքի բարեկամներէս մէկուն որ գէթ Միաբանութեան անդամներէն մին այդ ձեռագրին վրայ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակէր Բազմավէպին մէջ եւ անոր նկարներէն լաւագոյնները հոն վերարտադրէր, որպէս զի ես ալ օգտուէի այդ հրատարակութենէն՝ ֆրանսերէն գործիս համար, ինչպէս օգտուեցայ յետոյ Հ. Ալիշանի, Գարեգին Վ.. Յովսէփեանի եւ այլոց հրատարակութիւններէն. քիչ ետքը երեւցան Հ. Աւգերեանի երկու յօդուածները Աղեքսանդրու վարքի ձեռագրին նկարներուն վրայ, որոնցմէ մօտ տասներչորսը վերարտադրուած էին։ Բայց յանկարծ պատերազմը պայթեցաւ, եւ այդ ահաւոր տարիներուն այդպիսի գրքեր հրատարակել մտածելու կարելիութիւն չկար. պատերազմին վերջերը գործադրել սկսայ ծրագիրս՝ զայն ընդարձակելով, մէկ հատորի տեղ՝ քանի մը հատորի բաժնելով գործս. եւ հրատարակեցի 1919ին Roseraieի առաջին հատորը, 1923ին երկրորդ հատորը (որուն մէջ Աղեքսանդրու վարքի Ս. Ղազարու ձեռագրէն ինչպէս եւ այլ ձեռագիրներէ քանի մը նկարներ դրած եմ արդէն)... անցեալ տարի երրորդն ի լոյս ընծայեցի։ Աղեքսանդրու վարքի կաֆաներու թարգմա-

Fonds A.R.A.M

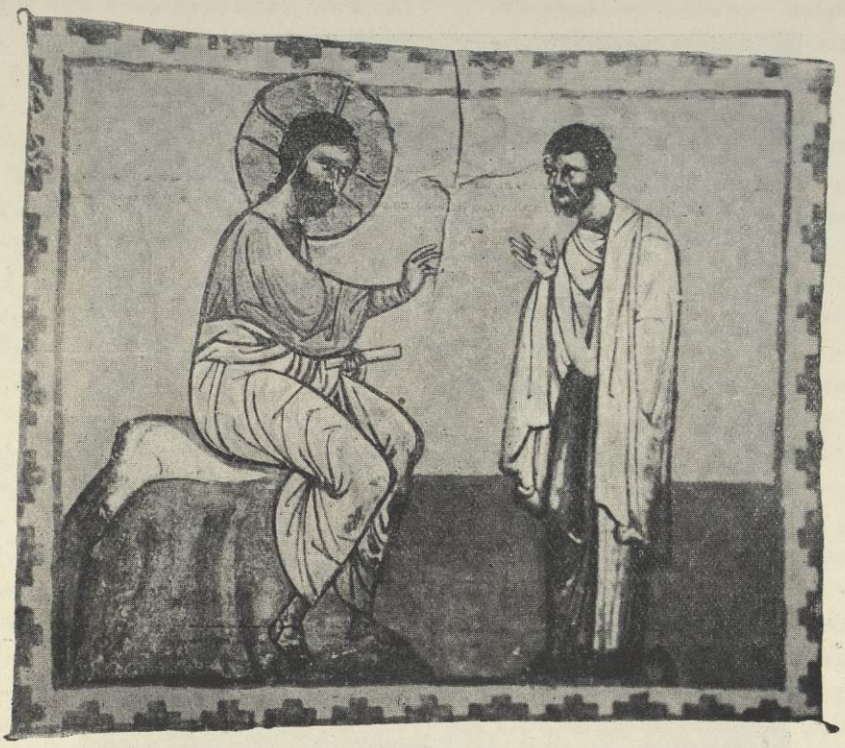

ՅԻՍՈՒՍ ԵՒ ՄԵԾԱՏԱՆ ՈՐԴԻՆ
Աւետարան կարսի Գագիկ Թագաւորին (ԺԱ. դար)
(Մատենադարան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի)

նուիրեան պատկերազարդ հրատարակումը տեղի պիտի ունենայ առանձին հատորով (ինչպէս Ա. հատորին մէջ ծանուցած եմ) երբ այդ աշխատութեանս ձեռագիրը՝ որ ամենամեծ մասամբ պատրաստ է՝ լրացնեմ եւ երբ հրատարակութեան միջոցները գտնեմ։ Այսքան տարբեր յատակագծով ֆրանսերէն գործի մը պատճառով ինչո՞ւ խնդրէի Հ. Ալպերեանէն յետաձգել հրատարակումը իր կողմէ ծրագրուած հայ մանրանկարչութեան մասին հայերէն լեզուով ընդհ. ուսումնասիրութեան մը։

Ուրախ եմ որ Պ. Մաքլէր բաղդն ունեցեր է Ս. Ղազարու Միաբանութենէն թոյլտըւութիւն ստանալ այդ թանկագին ձեռագրին բոլոր պատկերներու լուսանկարներն հանելու եւ հրատարակեր է անոնց ամբողջութիւնը, որով եւ՝ բաց ի այդպիսի հրատարակութեան մը ընդհանուր օգուտէն, ինձի համար ալ կարելիութիւն պիտի ըլլայ այդ նկարներէն աւելի մեծ թուով վերարտադրել իմ տարբեր ծրագրով գործիս մէջ որուն հրատարակման ժամը անշուշտ օր մը պիտի հնչէ։ Ցաւալի է միայն որ Պ. Մաքլէր, սովորութիւն ունենալով ձեռագիրներու բոլոր նկարներն արտատպել՝ վոխանակ ամենէն գեղեցիկներն ու յատկանշականները տալու, մէկ ալպոմի մէջ կարենալու համար աղմեցնել չորս ձեռագրի բոլոր նկարները՝ չափազանց վերածած է ոչ միայն Վիեննայի ու Փարիզի ձեռագիրներուն, այլ նոյն իսկ Վենետկի ձեռագրին նկարները (իրենց բնական խոշորութեամբը ձգելով միայն աւա՛ղ, կախարդական ձեռագրին այլանդակ գծագրութիւնները), որով ալպոմը շատ խճողուած երեւոյթ մը ստացած է (մէկ էջի վրայ չորս նկար) եւ այդ նուրբ նկարները յաճախ շատ փոքրացած ու աղօտացած են. Վենետկի ձեռագրին նկարներուն եթէ չափազանց մաշած ու աւրուած էջերուն (որ բազմաթիւ են) դէթ մէկ մասը ինչպէս եւ իրար կրկնող կտորներէն ոմանք մէկդի ձգուէին եւ լաւագոյն էջերը բնական մեծութեամբ վերարտադրուէին, անոնց նրբու-

Fonds A.R.A.M

ՄԱՐԿՈՍ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ
Աւետարան գրուած ժդ. դարուն, կիլիկիոյ մէջ
(պրիթիշ Միւզէում)

թիւններն աւելի օգտակի պիտի դառնային եւ անոնց տպաւորութեան ուժը աւելի խոր պիտի ըլլար։ Բայց Պ. Մաքլէրի առաջադրած նպատակը այս հրատարակութեամբ՝ եղած է ոչ թէ հայ դեղարուեստական վաստակին ամենէն ընտիր ու հարազատ արտադրութիւնները ծանօթացնել արեւմտեան հասարակութեանց, ոչ ալ մասնագիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը ներկայացնել Հայ մանրանկարչութեան կամ անոր նոյն իսկ մէկ դպրոցի մասին, այլ որոշ խումբի մը պատկանող քանի մը ձեռագիրներու նկարները հրատարակել՝ նկարագրական քանի մը ծանօթագրութիւններով՝ մանրանկարչութեան մասնագէտներուն քննութեան եւ ուսումնասիրութեան նիւթ հայթայթելու համար։

Հայ մանրանկարչութեան արուեստի ամբողջական մանրամասն ու մասնագիտական ուսումնասիրութիւն մը դեռ չկայ հրատարակուած, ոչ հայերէն, ոչ օտար լեզուներով. մասնական քանի մը ուսումնասիրութիւններ միայն երեւցած են. Ալիշան բաւական քան

Fonds A.R.A.M

հրատարակած է հին ձեռագիրներու մանրանկարներէն եւ մերթ յօդուածներ ալ նուիրած է անոնց կամ իր գործերուն մէջ հակիրճ հատուածներ, բայց առանց գիտական քննութեան. Հ. Աւգերեանի այդ փորձը Ադեքսանդրու վարքի մանրանկարներու արուեստին քննական ուսումնասիրութիւնը կատարելու, շահեկան էր եւ երանի՛ թէ շարունակուէր։ Մեր մէջ այն որ ամենէն աւելի արժէքաւոր ու տեւական աշխատանք նուիրած է այդ գործին, Գարեգին եպսկ. Յովսէփեանն է, որուն մասնական ուսումնասիրութիւնները՝ դրքոյկներով ու այլեւայլ հանդէսներու մէջ, կը ներկայացնեն ամենէն հմտալից ու խորաքննին հետախուզութիւնները հայ մանրանկարչութեան արուեստի մասին։ Ան՝ պատերազմէն առաջ, ուսումնասիրելէ յետոյ Էջմիածնի ճոխ ձեռագրատունը, գնաց նաեւ Երուսաղէմ եւ այնտեղի հոյակապ ձեռագիրներն ալ աչքէ անցուց. ունի դեղձիկ հաւաքածու մը հատընտիր էջերու գունաւոր օրինակութեանց (զոր նկարիչ Թադէոսեան կատարած է) եւ լուսանկարներու. ան նոյն իսկ շարադրած էր հայ մանրանկարչութեան մասին իր մեծ աշխատութիւնը՝ գերմաներէն, որ պիտի հրատարակուէր Լայփցիկի մէջ Պ. Պօղոս Ղուկասեանի աջակցութեամբ, երբ պատերազմը պայթեցաւ, եւ այդ հրատարակման գործը չուրն ինկաւ։

Մեծապէս ցանկալի է որ այժմ Գարեգին եպիսկոպոսին մէջոցներ տրուին հրատարակելու այդ կարեւոր աշխատութիւնը։ Նոյնքան ցանկալի է որ Հ. Աւգերեան վերսկսի հրատարակել Ս. Ղազարու նկարազարդ ձեռագիրներու մասին իր ուսումնասիրութիւնները, որոնք թանկագին լրացուցիչ մը պիտի ըլլային Գարեգին եպիսկոպոսի աշխատութեան։

Սպասելով այդպիսի ուսումնասիրութեանց երեւման, Պ. Մաքլէրի այս հատորը, որ կ'աւելնայ իր եւ այլոց ցարդ հրատարակած հայ մանրանկարչութեան նմուշներու վերարտադրութեանց հաւաքածուներուն վրայ, նիւթին ամբողջութեան նուիրուած քննական աշխատութեանց հողը պատրաստող եւ հայ արուեստի այդ մեծ ճիւղին վրայ օտար դեղասէրներու եւ քննադատներու ուշադրութիւնը հրաւիրող գլխաւոր գործ մըն է։

***

Մագըզեանի գիրքը պարսկական մանրանկարչութեան ամբողջական ուսումնասիրութիւնը պարունակելով եւ անոր լաւագոյն նմուշներէն ընտրութիւն մը տալով, իսկ Մաքլէրի հատորը՝ հայ մանրանկարչութեան մէկ բաժինն նուիրուած ըլլալով եւ անկից ալ անհաւասար նմուշներ տալով, կարելի չէ այդ երկու հատորները միայն ի ձեռին ունենալով՝ հայ եւ պարսիկ մանրանկարչութեան միջեւ ո եւ է զուգակշիռ ընել։ Բայց երբ աչքի առջեւ բերենք ամենէն գեղեցիկ ու ինքնատիպ արտադրութիւնները որ կը զետնուին Էջմիածնի, Երուսաղէմի և Ս. Ղազարու ճոխ հաւաքածուներուն, ինչպէս եւ Լոնտոնի, Փարիզ եւ այլուր մատենադարաններու մէջ եւ մասնաւորներու քով եղած ինչ ինչ կարեւոր ձեռագիրներ, ինծի կը թուի թէ հայկականը, քիչ անգամ հասնելով հանդերձ այն գերազանց որբութեան, տոհմիկ վայելչութեան եւ բացարձակ կատարելութեան, որ կը տիրէ պարսիկ մանրանկարչութեան բազմաթիւ ընտիր էջերուն մէջ, չունենալով հանդերձ ազգային դրոշմի, որոշ ոճի ու ճաշակի շեշտուած միութիւնը որ նոյնպէս հոն կը զգացուի, պատուաւոր տեղ մը կը գրաւէ նոքէն՝ պարսկականին քով, ամէն պարագայի մէջ՝ բոլորովին տարբեր եւ անկախ է պարսկականէն, իր յատուկ նկարագիրն ու արժէքն ունի, եւ եթէ յաճախ վար կը մնայ անկից, մերթ կը յաջողի հաւասարիլ անոր եւ որոշ մարզի մը —կրօնական ոլորտին— մէջ երեւան կը բերէ գեղեցկութիւններ որ կը պակսին պարսկականին։

Էական տարբերութիւնը՝ մինոլորտի, ոգիի տարբերութիւնն է. պարսկականը՝ ողողուած է աշխարհիկ կեանքի զգացումով, Շահերու, Սուլթաններու, Իշխաններու արքունիքին զարդ ըլլալու համար յօրինուած է. հոն կը տիրապետեն կնոջ շնորհը՝ իր գերագոյն ծաղկումին մէջ (թերեւս աւելի հեշտական՝ ընդհանրապէս՝ քան քնքուշ ու գորովագին), սիրոյ վէպն ու տոհմը՝ այլազան երեւոյթներով, քնութեան բիւրաձեւ արտագրաւ մոգութիւններն ու երկրաւոր կեանքի վայելքներու տեսիլը լիաթիր, դրախտային պարտէզներ, պալատական նրբապաճոյճ սրբահներու շլացուցիչ շքեղութիւն, պար, երաժշտութիւն, խաղեր, կերուխում, ուրնաւ պատերազմի, որսորդութեան, վիպական արկած-

Fonds A.R.A.M

Ա Ի Ե Տ Ո Ի Մ

Մանրանկար Գորոս Ռոսլինի

Ավետարան կեռան Թագուհիի (ԺԴ. դար, Սիս)

(Մատենադարան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի)

Fonds A.R.A.M

ներու տեսարաններ, մարդուն ինչպէս եւ անասուններու, գազաններու, թռչուններու դիմագծութեան ինչպէս եւ ամբողջ մարմնոյն, կեցուածքներուն, շարժումներուն նրբարուեստ թարգմանութիւն։ Իշխող նօթն է ուժի գործում, ուրախութեան փթթում (արտայայտուած՝ դիւցազնական կորովով, քնարերգական փափկութեամբ, մեղկ կրքոտութեամբ, կամ ամենանուրբ երգիծանքով), կեանքը հասկցուած իբր պայքար եւ իբր խնջոյք, երկնաւոր դրախտն իսկ, Արքայութիւնը, ներկայացուած իբր աշխարհային պարտէզներու գեղեցկագոյնը՝ հուրիներով (թեւաւոր հրաշագեղ կիներով) բնակուած։ Հայկականին մէջ կը տիրէ Աւետարանի ոգին, միստիքական շունչը. ամէն ինչ, ընդհանրապէս, խիստ է հոն, լուրջ, եւ յաճախ տխուր. ուրախութիւն, ժպիտ, շնորհ կը գտնենք միայն խորաններու, լուսանցքի եւ գլխագրերու զարդերուն մէջ, բայց նորէն անոնք ալ համեմատութեան չեն կրնար դրուիլ պարսկական մանրանկարներու հրաշալի դրախտային կամ արքունական տեսարաններուն եւ կնոջական ու պարմանեկան ծաղկափթիթ դէմքերուն կենսալցրդ շնորհին հետ. զարդ են անոնք, ճարտար համախմբումներ սիրուն գծերու, գոյներու, առարկաներու, ծաղիկներու, թռչուններու. մարդկային դէմքերու, որ, իբր զարդանկարչական արուեստ, մերթ կը հաւասարին պարսկականին՝ տարբեր ըլլալով հանդերձ, բայց կեանքի ուղղակի արտայայտութիւն չեն (1)։ Հրեշտակներն իսկ, Աւետումն ընդունող Ս. Կոյսի դէմքերն իսկ, Աւետարանի նկարներուն մէջ, խոհուն, ծանր են՝ ընդհանրապէս, մերթ նոյն իսկ ցաւագին, խիստ, մռայլ. բացառութիւն կը կազմեն Ժ. դարու Տարօնեցի Թորոսին նկարներուն մէջ երեւցող կնոջ դէմքերը՝ գողտր ու թարմ, ու կնոջ գլխով թռչունները՝ մերթ շատ շնորհալի (բայց ատոնք ալ միմիայն դէմքը կը ներկայացնեն, ու երբեք մարմինն ամբողջ)։ միակ ձեռագրի մը մէջ (Կիլիկեան Օշին սպարապետին հրամանով օրինակուած Աւետարանի մը մէջ զոր Պ. Ժ. Մաթոսեանի քով տեսած եմ եւ որմէ դժբախտաբար չկրցայ լուսանկարներ ունենալ) գտայ խորաններու իբր զարդ, «քառիթիթ»ի ձեւով մերկ կնոջ շատ գեղեցիկ վերպով նկարուած մարմիններ (լատին արուեստի ցոլք մըն է այդ բացառիկ երեւոյթն ալ)։ Նոյն իսկ Աղեքսանդրու վարքի Ս. Ղազարու ձեռագրին նկարներուն մէջ, կնոջ դէմքերը խիստ են, քնութեան տեսարանները չոր են, սիրոյ տեսարանները՝ որ արդէն շատ սակաւաթիւ են, ցուրտ ու կարծր (ցուրտ է նոյն իսկ այն էջը ուր արուեստագէտը ներկայացուցեր է Բեթրիկացւոց թագաւորը իր առեւանգած կնոջ հետ պատկած. փայտէ երկու ժարմին են քովէ քով)։ Կան կրօնական գրքերուն մէջ, մասնաւորապէս այն ձեռագիրներուն մէջ որ Կիլիկիոյ արեւոտ ու գեղածիծաղ կլիմային տակ Խաչակրաց դիւցազնավիպական շրջանին նկարազարդուած են, —ինչպէս եւ Ժ. դարուն Երզնկայ օրինաչուած Աստուածաշունչին մէջ որ Երուսաղէմի վանքը կը գտնուի — էջեր ուր աշխարհիկ դէմքերն ունին մերթ զմայլելի շնորհ, ոչ մեղկ ու հեշտական՝ ինչպէս են ընդհանրապէս պարսկականին մէջ, այլ փափուկ, ազնուական, քնքուշ (1),— այդպէս են Թորոս

(1) Այդ զարդանկարչական բաժնին մէջ աչքի կը զարնեն նաեւ բազմաթիւ հեթանոսական տարրեր, (առասպելական անասուններ, ցնորական բոյսեր, կնոջ գլխով թռչուններ, արեւու եւ լուսնի պատկերացումներ, մարդու եւ անասունի խառնուրդներ, եւլն). ատոնցմէ մաս մը Հայոց կռապաշտական հին շրջանէն մնացած աւանդական վերյիշումներ են անտարակոյս, մաս մը՝ հելլէնօրական արտադրութեանց ազդեցութեան արդիւնք, եւ մաս մը՝ օտար մշակոյթներէ փոխառիկ. Հայնկարչական հին արուեստի այս մեծապէս շահեկան բաժինն ալ դեռ չէ ուսումնասիրուած ինչպէս հարկաւոր է։

(1) Արդէն պէտք է նկատել որ կրօնական գրքերուն, Աստուածաշունչի մանաւանդ, օրինակներուն մէջ, աշխարհիկ տարրը բաւական կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ որ դեռ չէ ուսումնասիրուած, ու աւելի հայկականօրէն աշխարհիկ է հոն այդ տարրը՝ քան ս. Ղազարու *Աղեքսանդրու վարքի* ձեռագրին մէջ. հոն կը տեսնենք թագաւորներ, իշխաններ, գինուորներ, ժողովրդի տիպարներ, կիներ՝ ամէն դասակարգի, մերթ խնջոյք, պատերազմ, եւն.։ Այդ կրօնական ձեռագիրներուն մէջ աշխարհիկ կեանքի թանկագին էջեր են նաեւ նուիրատուու թագաւորներու, թագուհիներու, մեծամեծներու եւ բարեպաշտ տիկիններու կենդանագիրները ոչ-ոնց մերթ կը հանդիպինք։

Fonds A.R.A.M

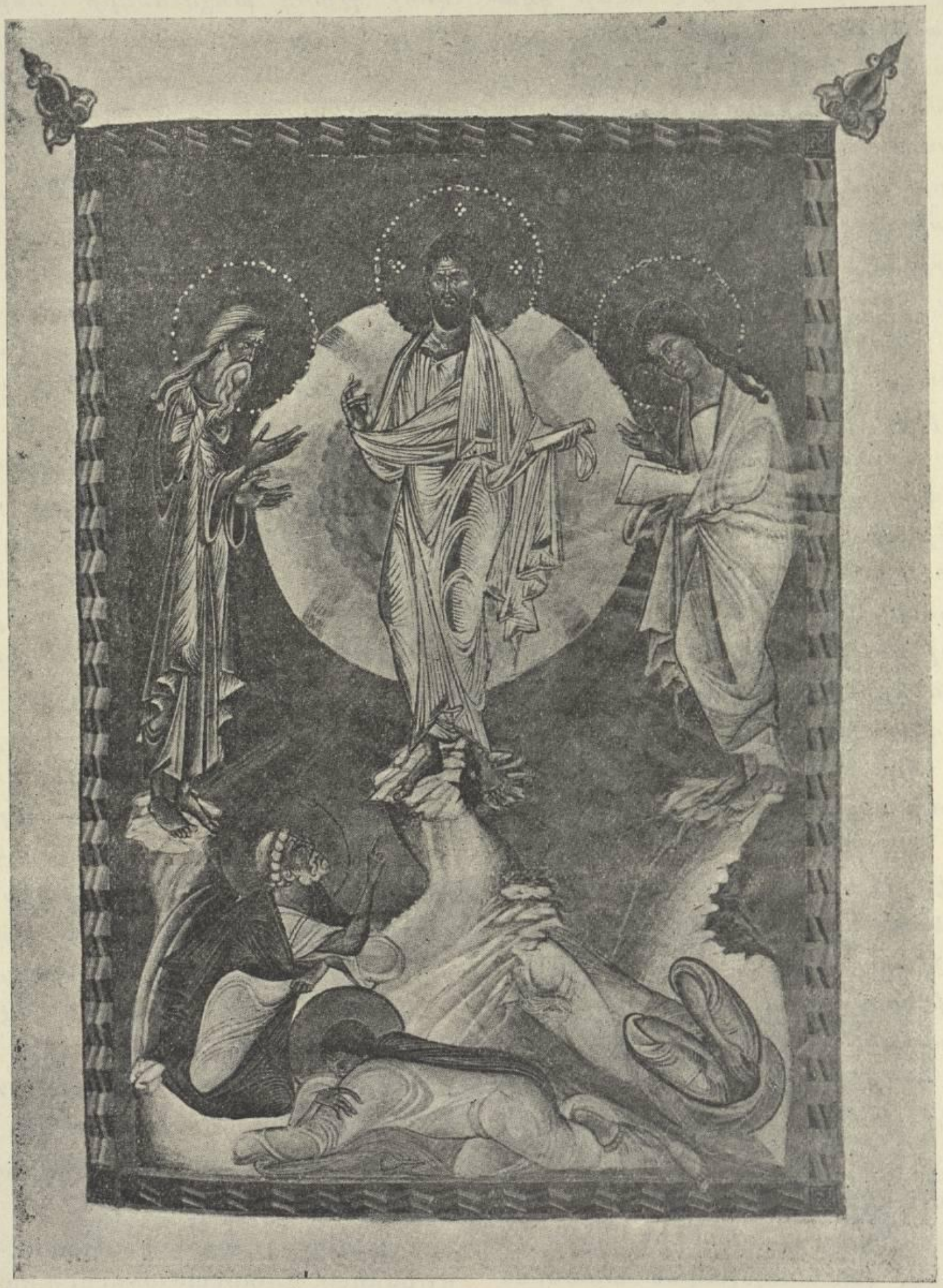

ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ
Մանրանկար Թորոս Ռոսլինի
Աւետարան կեռան Թագուհիի (ԺԳ. դար, Սիս)
(Մատենադարան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի)

Fonds A.R.A.M

Ռոսլինի Աստուածածիններն ու հրեշտակները, Երզնկայի Աստուածաշունչին Սողոմոնը, Դաւիթը, եւլն.: Բայց այդ արուեստին լաւագոյն էջերուն մէջ, տիրապետողը՝ վեհութիւնն է, ուժգնութիւնը, առնական կորով մը՝ ինչ ինչ մանրամասնութեանց մէջ արտայայտուած, կրօնական զգացումը, միստիքական տեսիլները՝ արտակարգ զօրութեամբ ու այլազանութեամբ թարգմանուած, մարդկային դէմքը՝ իր կրօնաշունչ վերացեալ խոկման մէջ ամենախոր զգացումով պատկերացուած:

Իսկ ինչ որ յայտնի կ'երեւայ այդ երկու արուեստներուն բաղդատութենէն, այն է որ պարսկականը շատ քիչ ազդեցութիւն ունեցած է հայկականին վրայ (բացի զարդանկարչական բաժինէն, հոն ալ ազդեցութիւն մը շատ վաստակի, ուրիշ եւ աւելի զօրեղ ազդեցութեանց խառնուած). հայկական մանրանկարը կը թուի կազմուած ըլլալ աստրական եւ բիւզանդական ազդեցութեամբ, որոնց վրայ աւելցած են նաեւ յետոյ արաբականին, պարսկականին եւ լատինականին ազդեցութիւնը, բայց Հայ տաղանդը, այդ բոլորէն օգտուելով՝ իր ուրոյն արուեստը ձեւացուցած է, ուր օտարէն փոխ առնուած տարրերը իր ճաշակին համեմատ իրարու խառնուած, այլայլփոխուած, ներդաշնակուած եւ միանալով իրմէ իսկ ստեղծուած ինքնատիպ տարրերու՝ երեւան բերած են յատուկ դէղեցկութիւն մը որ, մեծապէս այլազան գործերու մէջ (այլազան՝ տարբեր երկիրներու, միջավայրերու եւ անձնական խառնուածքներու բերումով), իր քանի մը էական բնորոշ յատկանիշներն ունի, եւ որու բարձրագոյն արտայայտութիւնները թանկագին ընծաներ են մեր ցեղին կողմէ համաշխարհային արուեստին մատուցուած:

Պարսիկ ու հայ մանրանկարչութեան այս հարեւանցի համեմատութիւնը՝ ուրուագիծ մըն է միայն, սկրողի մը կողմէ փորձուած. ցանկալի է որ օր մը մասնագէտ մը, ինչպէս Գարեգին եպսկ. Յովսէփեան, այդ համեմատութիւնը կատարէ մանրամասն ու լիակատար ձեւով (1):

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ

---

(1) Անահիտի այս թիւին մէջ կ'արտատպենք Ս. Պազարու *Աղեքսանդրու Վարքի* ձեռագրէն նկար մը (զոր արդէն հրատարակած էինք Roseraieի երկրորդ հատորին մէջ), ինչպէս եւ Ռոսլինի պայծառակերպութիւնը եւ Աւետումը (նոյնպէս Roseraieի նոյն հատորին մէջ տպուած) եւ ուրիշ քանի մը էջեր հայ կրօնական մանրանկարչութենէն:

Fonds A.R.A.M

ՀԵՐՍԱԹԻ ԴՊՐՈՑ. — երկրորդ կէս ԺԹ. դարու
թեւաւոր ոգի մը ներկայացնող գծագրութիւն
Եըլտըզի Մատենադարան, Կ. Պոլիս
(La Miniature Persane գրքէն առնուած)

Fonds A.R.A.M

ԱՆՏԻՊ ԷՋ ՄԸ ԹԼԿԱՏԻՆՑԻԷՆ

ՏԱՆՁ ԹՈՂ ՉՀԱՍԿՆԱՆ

ԱՐՇԱԿԻՆ

Բեւեռային կեղծ արեւի մը շառաւիղներով ձմեռ օրերու տրտում պարբերութիւն մըն ալ հանկուրցեցինք ջհուտին ծառը (1)։ Ատ օրերուն թողած տպաւորութիւնը իրենց տօներովն ալ, Բաբեկենդանովն ալ, Նոր գարունին թաց շէմքին վրայ բումնելիք գայլի սունկերուն համը տուին մեզի։ Ուրիշ բացատրութեամբ մը, գուցէ աւելի ճիշդ, ձմրան ամբողջ երկայնքին ու լայնքին վրայ, մեռելի մխս եղաւ ծամածնիս (2)։

Հին, լուսաւոր օրերէն ոչինչ մնաց տուրուկնիս, ու հիմայ ալ թղթի վրայ բան մը չպիտի կրնայինք երանգաւորել, դժբաղդաբար, որ գարունէն առաջ ձմրան բանաստեղծութիւնն ըլլար։

Օր մը, Դեկտեմբերի կոյս ձիւներուն ճերմակովը, մեր ծովակէն ու նաղմէն ծնած նայադներուն ունքն ի վար ու անկէ ալ վար եղած շուշան բաները կ՚երգէինք, հիմայ այն ձիւնին ու ճերմակին գաղափարովը, ցորեկը, սա ալքերուն փոխած (3) պզտիկներուն անարիւն, անգոյն դէմքը կը հասկնանք, գիշերն ալ, գլխընիս բալձին դրած, մեր հանգուցեալ հիներուն ու նորերուն ճերմակ պատանքը կ՚իյնայ մտուընիս։ Ես ինծի համար, կը յիշեմ, թիվ մը հասակով, ոսկեգեղմի պէս բաներ մը աւարելու ծրագիր մը կ՚ողջնձեւէի. այսօր ալ սակայն ու վաղն ալ, կարելի է, կոյր խլուրդին խբուած, մութ միջավայրը իտէալ պիտի պահեմ։ Թէ ինչո՞ւ այսպէս, ի՛նչ ծանր մղձաւանջի մը տակ կքուած կը խօսիմ այսպէս, հիմա դժուար է բացատրելը. այնչափ մը, ու առայժմ բաւական սեպեցէք այն՝ թէ «մօքի կեանքին ծայրայեղ կշռումն արդի մարդուն մէջ, անոր հաւասարակշռութիւնը կորսնցնել տուած է, անոր գործելու կարողութիւնը թուլցնելով՝ անոր էջ վարանումը, անորոշութիւնը դրած է, որ քայքայումին կը տանի»։ Ո՛ր հոգիի մը վիճակին խստակ արտայայտութիւնը չէր կրնար ըլլալ այս խօսքը, եթէ մարդերու ամենայետինն իսկ ինքն իրեն համար գէթ սա առտակին խաղտուտէն բան մը էվէլ զգալու կարողութեանը կը հաւտայ։

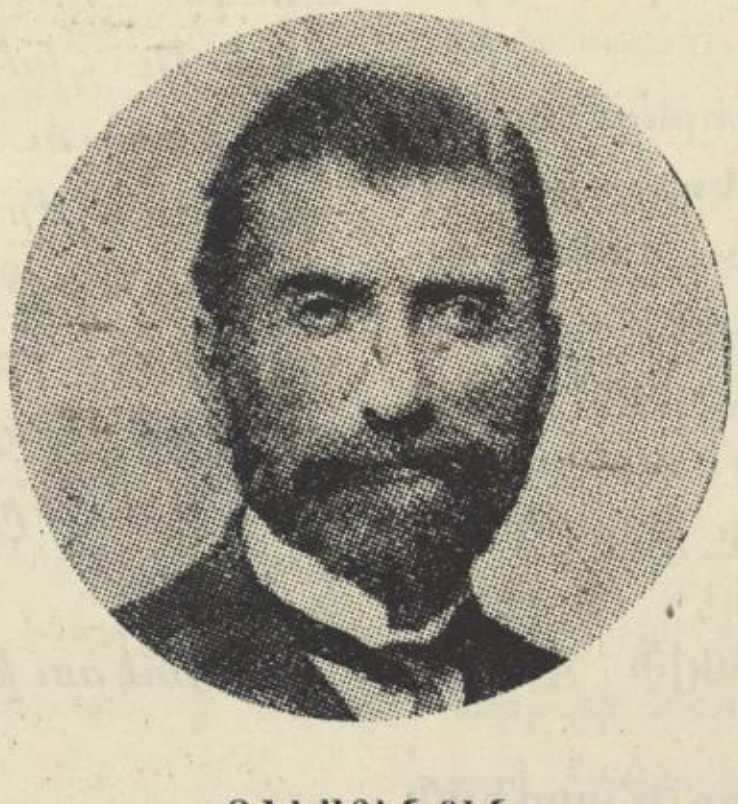

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻՆ

⁂

Այս տեսակ լլկուած ու շամփրող հոգեբանութեան մէջ միշտ, արի՛ տես որ՝ ատեն ատեն, մօտի հեռուի բարեկամներէ ալ թունդ թելադրութիւններ կը նետուին

Fonds A.R.A.M

գիրկս, ու դէն կը թողում լուրջ մտածութիւններս եւ պահ մը զուարթ, մանկային խելքով մը, կարմիր ծովու անդին ափանց վրայ կուժ կոտրող երջանիկ խենթերուն պէս սրինգ մը կը փչեմ։

Ու գաւառի գրողներու հասցէին ի՛նչ ալ աղուոր ու անկեղծ հրաւէրներու փունջ մը, սիրելիդ իմ Արշակ. մենք մինչդեռ համբիչի հատիկ մը ձեռուընիս անցնելու ատեն չորս հինգ անգամ կը խածնենք, որպէս զի ետեւէ ծամ մը աւելի ունենալով, քիչ մը աւելի քնացնենք ստամոքսը, մարդիկ կ՚ելլեն որ կեանքը եղով ու մեղրով մնուցանելու քարոզ մը կը դոնչեցնեն ականջի տակ։ Կատակը ամբողջացուցած ըլլալու համար պիտի խնդրէի որ դուք ըսէիք այս մեղրաշուրթներուն ու այն փափկանկատ զմազմներուն թէ մեզի առ այժմ պէտք չէր գոնեագը, խնձորին, տանձին ալ պէտք չունէինք. պատառ մը հալալ հաց ու պուտ մը զուլալ ջրիկ երաշխաւորելու դարավերջիկ ազնուութիւնը ընէին, մենք ալ իրենց խօսք կուտայինք ու կ՚երդուընայինք տաճարին առջեւ, որ վարշամակը պատռելով դուրս գայինք անմիջապէս մեր մութ ծերպերէն, ուր գլուխ ու սրունք իրար հիւսած հիմակ՝ մեր ճարպն է որ կ՚ուտենք։ Այս վիճակին մէջ է որ ես ինքս կեանքէն ձանձրացողի մը վայանքը կ՚ընեմ. այս վիճակին մէջ եթէ գիտնայի որ աչքերս ալ գլխիս մազերուն չափ հեշտ պիտի կրնայի վար առնել, վայրկեան մըն ալ չէի համբերեր, կը փրցնէի անոնք ալ ու գուհներուն մէջ կը նետէի։ Պատճառներու ահագին ծանրութիւն մը կշռող, ահա թէ ուրիշ ի՛նչ մըն ալ կար որ՝ երկու երեք տարիներ շարունակ լեզուս պուկս (4) *փակցուց, ու հոն գամած պահեց։ Ու հիմայ, երբ այս տողերը քով քովի բերելու փորձը կ՚ընեմ, թոթովումի պէս բան մը կը զգամ, կամ՝ այն մութին վարժուած ջղչիկին դժբաղդութեան մէջ՝ որ ցորեկի լոյսով իր բոյնը գտնելու համար, ինքզինք պատէ պատ կը զարնէ ու ամենէն վերջը հրավառ ծխանի մը մէջ կ՚իյնայ։*

Ցտեսութիւն։

ԳԵՂԱՑԻՆ(*)

Խարբերդ, 1898

(1) ***Ջհուտի ծառ***, կամ ջհտի գերեզման այն պզտիկ թուփերուն կ՚ըսեն, որ գեղին քովերը ու յաճախ ճամբաներու վրայ բուսած կ՚ըլլին։ Ցաւագարները, մոքի մէջ տէրտ ունեցողները, որ երկար տարիներով զիրենք հիւանդ կը պահէ եւ որ մարդու չի կրնար ըսուիլ, իրենց փէշերէն կտոր մը կը փրցնեն ու թփիկին վրայ կը կախեն, որպէս զի ցաւ, տէրտ իրենցմէ ելլեն ու ան տունկին փուշերուն մէջ խեղդուին։

(2) կիրակնամուտին, մայրերը կ՚արգիլեն իրենց աղջիկներուն ձութ ծամելու սովորութիւնը, համոզելով զանոնք թէ ***այդ պահուն ձութ լմողը մեռելի միս ծամած կ՚ըլլի***։ Այս խօսքը կը գործածուի ան ատեն նաեւ, երբ մէկը անհանդուրժելի տեսակէն հալումաշ մտածութիւններու նոպաներ կ՚անցընէ։

(3) ***Ալք, Էլք***, ոգի մը՝ որուն համար կը հաւտան թէ տղացկաններու երկօրեայ, եւ մինչեւ ութ օրուան նորածինները գողնալով կը փոխեն զանոնք ու իրենցմէ ստուերի պէս նիհար, ճղճիմ երեխաներ կը բերեն կը դնեն տղացկան սօրը կշտին։ Ասոր առջին առնելու համար ութ օր շարունակ մինչեւ լոյս ճրագ կը վառուի խանձարուրին քովերը։

(4) ***Պուկ***, կոկորդ։

(*) *Այս գրութիւնը զոր Խարբերդի մեծ գրագէտը գրկած էր 1898ին (բնագրին Արամ Անտոնեանի ձեռքով օրինակութեամբ) նախկին շրջանի Անահիտի տնօրէնին, անտիպ մնաց, որովհետեւ հակառակ Գեղացին ստորագրուած ըլլալուն՝ ոճը որոշապէս կը մատնէր հեղինակին ինքնութիւնը եւ գրողը կըրնար վտանգուիլ աշխատակցած ըլլալուն համար արտասահմանեան հանդէսի մը որ երրորդ թիւէն սկսեալ՝ գրական օրկան մը մնալով հանդերձ՝ ազգային դատին համար բուռն պայքար մղող պարբերական մը դարձաւ։*

Fonds A.R.A.M

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՐԻՒՆԻ ՇՈՒՐՋ

Բ.

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԵՒ ԿՈՐԻՒՆ

(Շար.)

Բայց Ագաթ.ի բանաքաղին Կորիւնէ ըրած բանաքաղութեանց ամենէն անպատեհը եւ ամենէն անճոռնին է հետեւեալը զոր երկու անգամ օրինակած է, մէկ անգամ յառաջաբանին մէջ, եւ երկրորդ անգամ վերջաբանին մէջ, որ խորհիլ կուտայ թէ յառաջաբանը ու վերջաբանը տարբեր ատեններ կցուած կցկցուած են։

Կորիւն

Իսկ բարեացապատին Վահանայ, յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր որ՝ աշխարհածնիւն՝ հայրենեաց սեպհական որդի գտեալ՝ շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ մերձաւոր կենակից վայելէր, եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան։

Ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ ծառենագրեալ զայս գրեցաք, այլ որոց մեք իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն եւ առընթերակաց հոգեւորական գործոց, եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն, եւ նոցին արբանեակ ըստ աւետարանական հրամանացն։ Ոչ սուտապատումն եղեալ առ ի մերոց բանից զիւրեն իմոյ կարգեցաք, եւ այլն։

Ագաթ. (Յռջբն. էջ 18)

Իսկ բարեացապարտն Տրդատ յանկարծահաս (տպեալ յանկարծակամ որուն ուղղումը ըրած եմ Հ. Ա.ի մէջ) կենացն աստնջական ցանկալի (այս երկու բառերը յաւելուած բանաքաղէն) ամենեցունցն լինէր որ աշխարհածնունդ հայրենեաց որդի գտանէր, շնորհօքն Աստուծոյ, մերձաւոր կենաց վայելէր։

Եւ արդ, քանզի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ, ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալք ծառենագրել, այլ մեզէն իսկ ականատես կերպարանացն եւ առընթերակաց հոգեւորական գործոցն, եւ լսող (տպեալ՝ յուսաւոր) շնորհապատում վարդապետութեան, գեր ի վերոյ ամենեցունցն՝ շնորհօքն Աստուծոյ՝ յարգեցաւ։ Որ առեալ թագաւորին զամենեսեան աստուածակարգ լծոյն հնազանդեցուցանէր։

Ագաթ.ի բանաքաղած այս հատուածին առաջին մասին մէջ յստակ մտադրութեան արժանի է, Կորիւնի նախադասութեան մը սկիզբը շաղկապէ մը կամ մակբայաձեւ շաղկապէ մը անմիջապէս հետեւող անունը սեռական հոլով դնել՝ փոխանակ ուղղականի։ «Իսկ բարեացապարտին Վահանայ» զոր Ագաթ. ուղղական հոլովի կը փոխէ՝ «Իսկ բարեացապարտն Տրդատ»։ Առաջին ձեւը Կորիւնի սեպհական է, եւ հինգ անգամ գործածած է «Վարք Մաշթոցի»ին մէջ, թէպէտ կայ գործածուած մէկ անգամ Բիւզանդի մէջ, եւ մէկ անգամ «Ցածախապատում»ի մէջ՝ նախադասութեան սկիզբը սեռական անուն մը, որ՝ իբրեւ թէ ուղղական հոլով ըլլար՝ տէրբայի է յաջորդող դիմաւոր բային, կարծես, quant à ի իմաստով.

«Իսկ վասն Վահանայ», գալով Վահանի։

Եթէ ուրիշ բազմաթիւ նշաններ գոյութիւն չունենային, սեռականէն ուղղականի այս փոփո-

Fonds A.R.A.M

խութիւնը կը բաւէր ապացուցանել թէ Ագաթ.ի զուգանման հատուածներուն գրողը Կորիւն ինքը չի կրնար եղած ըլլալ։

Յատուկ մտադրութեան արժանի է Ագաթ.ի հատուածին մէջ «լսող շնորհապատում վարդապետութեանն»ին յաջորդող երկու նախադասութիւնները «զեր ի վերոյ ամենեցունցն՝ շնորհովն Աստուծոյ յարգեցաւ», եւ «որ առեալ թագաւորին, ևլն.» բոլորովին անկապակից ըլլալը թէ՝ իրարու հետ եւ թէ՝ նախընթաց հատուածին հետ — կատարեալ կարկատան մը։

Օրինակներ Կորիւնէ

1. Իսկ այսր երանելւոյ... ոչ ըստ այնմ օրինակի որ անդն գործեցան, այլ ինքն իւրով լցեալ հոգեւոր մխիթարութեամբ (փոխանակ «իսկ երանելիս այս»ի)։

2. Յայնժամ իշխանին Տաշրացւոց՝ առն պատուականի եւ աստուածասիրի... ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով, (փոխանակ «իշխանին», ևլն.)։

3. «Այլ սրբոյն Պաւղոսի, չորեքտասանեքումբք թղթովք պատմէ զիւր առաքելակից եւ նիզակակից, եւ ուրախակից իւր առնէ, (փոխանակ «Սուրբն Պաւղոս, ևն.)։

4. «Իսկ Պաւղոսի, ի մոի եղեալ էր շիջուցանել (տպեալ՝ շրջեցուցանել) զքրիստոսադիր կարգացն պայծառութիւն, անօթ ընտրութեան անուանեալ (Քրիստոս), անուանակիր յաշխարհի՝ իւրոյ սքանչելի անուանն առնէ» (Հոս Պաւղոսի սեռականը կրկին ձեւափոխութիւն կը կրէ, նախ. տէր բայի կ'ըլլայ յաջորդող առաջին բային, եւ յետոյ սեռի խնդիր երկրորդ բային (անուանեալ) եւ երրորդին (առնէ)։

5. «Այլ վասն վրէժագործ ժողովրդեանն. . տիրադրուժք՝ իւրեանցակուռ ձուլածուին երկիր պագանէին, եւ զնորին հրամանաբերն սրտառուչ սրբատաբեկ կացուցին»։ (Հոս փոխանակ միւս օրինակներուն պէս՝ «այլ վրէժագործ ժողովրդեանն» ըսելու, առանց զեղչումի՝ «այլ վասն» դրած է, որ յայտ կը բերէ թէ ի՞նչ մտքով առնելու է սեռականը, լռելեայն «վասն» իմանալու է quant à)։

Մէկ օրինակ «Յաճախապատում»է (Ճառ Ը.)

«Դոյնօրինակ եւ Յոյնք... երախտաւորացն եւ մտերմիցն՝ պարգեւօք եւ մեծարանօք պատուեն, իսկ զանօրէնս եւ զանհնազանդս... պատուհասիւք եւ պատժովք եւ զառն նեղութեամբք նեղեն, (փոխանակ «զերախտաւորս եւ զմետերիմս»ի)։

Մէկ Օրինակ Ագաթ.է

Որպէս եւ Հայրապետին Յակոբայ. ըստ յայտնութեան եղելոյն առ նա, մինգամայն իսկ ի մէջ լինէր հրեշտակախումն բանակաց» (փոխանակ «Հայրապետն Յակոբ»ի)։

Մէկ օրինակ Բիւզանդէ (Գ. Ի. էջ 52)

«Զօրն դարանակալ գնոսա յիւրաքանչիւր բազմականի ի վերայ հասեալք ըմբռնէին, եւ վհատափակ շեշտաւորացն, պատէին զթագաւորն Տիրան» (փոխանակ «եւ վհատափակ շերտաւորքն»ի)։

Յայտնի է վերագրեալներէն թէ ոճ մը որ արդէն ցանցառօրէն կիրարկուած է ուրիշ մատենագիրներու մէջ, Կորիւն իրեն սեպհական ըրած եւ յաճախակի գործածած է։ Սակայն ժլբախտաբար մեր բանասէրները մատդրութիւն չընելով ասոր, անտեղի ուղղութիւններ առաջարկած են, եւ ոմանք բոլորովին վրիպած են նախադասութեան բուն իմաստէն, կամ մթին ու անհասկնալի հոչակած են (Գարագաշ, Նորայր, ինչպէս եւ Փրոֆ. Ադոնց, որ այս պատճառով «իսկ բարեացապարտին վհատնայ, ևլն.» հատուածը սխալ մեկնած է)։

Կորիւն

Այլ զյաճախագոյնն թողեալ, եւ ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառօտան կարգեցաք, որք ոչ միայն մեզ, այլ եւ որ զմատեանս (սխալ տպուած զմատեանսն) ընթեռնուն՝ յայտնի է։ Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալն գտակաւ (տպուած կտակաւ) զիւրաքանչիւրսն (կարգել՝ զեղչուած)... որով անցեալ զբազմախուռն արգասեօք սրբոյն, առ ի մանրակիտ առնելոյ՝ զկարեւորագոյնս պատմելոյ. զհանգամանս ասացաք, ո՛չ ի պատիւ ինչ սրբոյն Աստուծոյ որք ամենազործ եւ կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան, ևլն.։

Ագաթ., երկրորդ անգամ բանաքաղած վերջաբանին մէջ

«Եւ արդ, քանզի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի

Fonds A.R.A.M

մէնջ ի կատարումն դարձուցից, ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք այլ որոց մեզէն իսկ ականատես կերպարանացն... եւ նոցին արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն, ոչ սուտապատում ճարտարախօսեալ առ ի մերոց բանիցն, այլ զյաճախագոյնսն թողեալ եւ ի նշանաւոր գիտակաց քաղելով զհամառօտսն կարգեցաք, որք ոչ մեզ միայն, ո՛ թագաւոր (սխալ տպուած, միայնոյ թագաւորաց) այլ յորժամ Քո առաջին զմատեանդ ընթեռնուցուն՝ յայտնի է, քանզի չէաք իսկ հանդուրժող զամենայն արարեալս (սխալ տպուած՝ արարեալ) սրբոցն գտակաւ (սխալ տպուած՝ գիտակաւ) զիւրաքանչիւր նշանակել... Ուստի եւ մեր առեալ հանգոյն ասացաք ոչ ի պատիւ բնտրելոց Աստուծոյ որք ամենապարծ եւ կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան, եւլն.։

Մտադրութիւն պէտք է ընել Կորիւնի «ոչ սուտապատում եղեալ առ ի մերոյ բանից զհօրեն իմոյ կարգեցաք նախադասութեան մէջ ստորագծեալ զհօրեն իմոյ Ագաթ.ի բանաքաղին դուրս ձգելը, որ Կորիւնի միայն կը պատշաճէր, իր հոգեւոր հայրը նկատելով իր ուսուցիչը Մաշթոցը, իսկ անյարմար Տրդատի ինքնակոչ ժամանակագրին քարտուղարին։

Ագաթանգեղոսի բանաքաղին մուծած փոփոխութիւնները. — Կորիւն կ'ըսէ՝ «որոնք ոչ միայն մեզի այլ այս մատեանը կարդացողներուն յայտնի են», բանաքաղը անյարմար կերպով կ'ըսէ՝ «ոչ միայն մեզի, այլ երբ, ո՛վ Տրդատ, այս մատեանը քու առջիդ կարդան, յայտնի է»։ Կորիւն պատշաճօրէն կ'ըսէ անցնելով Մաշթոցի եւ Սահակի բազմախուռն արդասիքներուն վրայէն, կարեւորագոյնները պատմելու համար՝ ամբողջին հանգամանքը (կերպարանքը) տուինք. անյարմար եւ անկապ կ'ըսէ բանաքաղը՝ «ուստի եւ մենք առնելով հանգոյն ընտրելոց»։ Մտադրութիւն նաեւ Կորիւնի «ի պատիւ ինչ սրբոցն»ը (Մաշթոցի եւ Սահակայ) բանաքաղին կողմէ «ի պատիւ ընտրելոց»ի անպատեհ փոխուիլը։

Դարձեալ, բանաքաղի կողմէ անհասկացողութեամբ փոխ առածը այլափոխելուն, աղճատելուն գերազանց օրինակ մըն է Կորիւնի «իսկ բարեացպարտին Վահանայ»ով սկսող հատուածին (յարդ բանասէրներէ մթին, անիմանալի դատուած, կամ սխալ հասկցուած) բանաքաղութիւնը։ Կորիւնի ըսածին իմաստը սակայն, անլուծանելի չէ, եթէ Կորիւնի մտքին ոլորքը առած ըլլայ բանասէրը։

Կորիւն կ'ըսէ "իսկ բարեաց պատճառ Վահան Ամատունի (հազարապետ Հայաստանի եւ աշակերտ Մաշթոցի) յանկարծ (անկարծելի կերպով) կը հասնէր (յօգնութիւն, զեղչեալ, ինչպէս Կորիւն ինքը ունի «իրաց ինչ օգտակարաց եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ հասանել յօգնականութիւն) այն ամենուն կենաց որ Հայաստան աշխարհի հոգեւոր վերածնութեամբ Ս. Հայրերուն Մաշթոցի եւ Սահակի սեպհական որդի դառնալով՝ շնորհօքն Քրիստոսի, մերձաւոր՝ կենակից (զոյգ մը հոմանիշ, ինչպէս Եղիկ ալ ունի գործածած Դ. Թ. «գուցանի թէ ոչ օտարոտի ոք էր... այլ մերձաւոր՝ դարմանիչ» նաեւ Ագաթ., էջ 203, «Աստուծոյ բարերարութեանն արարչութեանն ընտանի եւ մերձաւոր լինիցի» կը վայելէր (յանձին Վահանայ), մանաւանդ զի մեր գրածին պէս, Ս. Հայրերը վախճանեցան։ «Կենակից»ով Կորիւն կ'իմանայ հոգեւոր կեանքի կցորդ։

Այս մեր պայծառօրէն բացատրած իմաստը չհասկնալով խեղաթիւրած են Գարագաշ, Էմին, Փրոֆ. Ադոնց (այս վերջինը Ագաթ.ի մուծած ասպրնջական բառը «հիւր» մեկնելով եւլն.) և հետեւ. գուցեր են Վահանի մահը, եւ հանդերձեալ աշխարհի մէջ հիւր լինելը «սուրբերուն» (վաւերական ընդունելով սուտ Կորիւնի ներմուծած բառը)։ Բայց աւելի զարմանալին այն է որ ըստ երեւութին ա՛նքան կանուխ գրող Ագաթ.ի բանաքաղը իսկ չէ հասկցած Կորիւնի գրածին իմաստը, որովհետեւ

1. «Ճանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր»ին մէջ կը մտցնէ «կենաց»էն առաքը «ասպնջական ցանկալի» բառերը, որով Տրդատ թագաւոր ցանկալի հիւրընկալ՝ ընդունող կը հանդիսանայ, որո՛ւ —աշխարհը վերածնող Ս. Հայրերուն (ինչո՞ւ յոգնակի—Ս. Երիզոր մէկ էր, եւ եզակի պէտք էր) որդի դարձող ամենուն։ Որքան ալ բարեպաշտ թագաւոր ըլլար Տրդատ, հազիւ կրնար այդ ամենուն հիւրընկալի՝ ընդունողի դեր ստանձնել։ Մինչդեռ Վահան Ամատունիի համար որ հազարապետ էր — վերատեսուչ Հայաստանի ամբողջ գիւղօրէից, շինականութեան, երկրագործութեան, որ նշդիշէի խօսքով «հայր էր վերակացու աշխարհականաց եւ քրիստոնէից" հասկնալի է որ Հայաստան աշ-

Fonds A.R.A.M

խարհի աւետարանմամբ հոգեւոր վերածնութենէն եառքը (որուն ինքն ալ մասնակից էր Մաշթոցի աշակերտած ըլլալով) ա՛լ աւելի կենակից օգնական դարմանիչ ըլլար ամենուն որ Ս. Հայրերուն հոգեւոր որդիներ կը տեսնուին։

2. «Աշխարհաճնիւն» գործիականը որ պատճառաբանական կապ մը կը դնէ Ս. Հարց որդի դարձողներուն «աշխարհի ծննդեամբը» կամ «վերածնութեան հետեւանքով» իմաստը տալով, Ագաթ. կը փոխէ «աշխարհաճնուն» — զաշխարհը ճնող՝ ածականին, չհասկնալո՞վ «աշխարհաճնիւն» թէ պարզելու մտքով, յայտնի չէ, թէպէտ խրթնութիւն մը չունի, քանի որ «աշխարհածին» բարդութեան երկրորդ անդամը «ծին» կը նշանակէ նաեւ «ծընունդ», հաւասարապէս արմատ «ճնանել» բային, ինչպէս «քնին» եւ «քննութիւն» «քննել» բային, եւայլն։

3. Կորիւնի «մերձաւոր՝ կենակից» զոյգ մը հոմանիշ գործածելը՝ որուն անթիւ օրինակներ կան մեր հին մատենագրութեան մէջ, Ագաթ. կ'եղծանէ՝ փոխելով «մերձաւոր կենաց»ի, բայց կրնայ շնորհուիլ թէ ասի գրչագրի սխալ է, եւ թէ Ագաթ.ի հնագոյն օրինակները թերեւս «կենակից» ունէին, եւ ոչ «կենաց»։ Սակայն Կորիւնի «հայրենեաց սեպհական որդի գտեալ մերձաւոր կենաց վայելեր» աւելի քաջակազմ է քան «որդի գտաներ, մերձաւոր կենաց վայելէր» նուազ կապակից ասացուածքը։

4. Բայց ամենէն զարմանալի չարափոխութիւնը կրած է Կորիւնի «եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան»ը, որ շատ բանաւոր պատճառ մըն է վահանի օգնականութեան, պաշտպանութեան եւս առաւել տարածուելուն։ Ագաթ.ի բանաքաղը կը կտրէ կ'անջատէ այս վերջաւորող նախադասութիւնը, եւ նոր հատուածի մը գլուխը կը դնէ բոլորովին անյարիր եւ անկապ կերպով՝ սապէս.

«Եւ արդ, քանզի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ ի կատարումն դարձուցից, ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք», եւլն.։ Ի՛նչ անյարմար անկապ կարգատան՝ «եւ արդ, որովհետեւ մեր գրածին պէս կը կատարեմ». (ի՞նչ կը կատարէ, իր խօ՞սքը, բայց ի՞նչ հարկ այն տեղն աւելցնել «մեր գրածին պէս») ոչ թէ հինօրեայ զրոյցներէ տեղեկանալով», եւլն.։

Հիմա դանք ուրիշ ամենակարեւոր զուգակշիռ հատուածի մը քննութեան, որմէ կախուած է մեր հնագոյն եկեղեցական դրքին՝ «Յաճախապատում» կոչուած ճառերու հաւաքածուին՝ բուն հեղինակը որոշել։ Ծանօթ է արդէն ազգային աւանդութիւնը թէ Լուսաւորչին՝ Ս. Գրիգորի կը պատկանին, եւ այդ անունով տպուած են։ Եւ այդ մեծ անունին ազդած բովանդակ պատկառանքով դիմում եղած է այդ գրքին։ Սակայն մանրամասն լեզուաբանական քննութիւն մը անդիմադրելիօրէն տարբեր եզրակացութեան մը կը տանի. այն է՝ թէ Մաշթոց է հեղինակը այդ ճառերուն—անուն մը ոչ նուազ մեծ եւ պատկառելի ամէն Հայու համար։

Կորիւն

Ապա դարձեալ յետ այնպիսի առաւել բարձրագոյն վարդապետութեան սկսեալ երանելւոյն Մաշթոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատում, շնորհագիրս, բազմալիմս ի զօրութենէ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, կարգել եւ յօրինել լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոյն ճշմարտութեան, յորս բազում նմանութիւնս եւ օրինակս ի յանցաւորացս ասի, առաւելագոյն վասն յարութենական յուսոյն առ ի հանդերձեալն յերիւրեալ կազմեալ, զի հեշտընկալք եւ դիւրահասոյք տխմարագունիցն եւ մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել եւ զարթուցանել եւ հաստահիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել։

Ագաթ.

Ապա յետ այսպիսի գործոյ սկսեալ երանելւոյն Գրիգորի ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատում, առակս խորհրդոց, դիւրալուր, յարմարեալ ի զօրութենէ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի ամենայն ճաշակօք կարգեալս եւ յարմարեալս աւետարանական հաւատոյն ճշմարտութեան։ Ծորս բազում նմանութիւնս եւ օրինակս յանցաւորաց գտանել ասի, առաւել վասն յարութիւնական յուսոյն առ ի հանդերձեալն յերիւրել, զի հեշտընկալ եւ դիւրահասոյք տխմարադունիցն եւ մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին առ ի սթափել, զուարթացուցանել եւ հաստահիմն առ խոստացեալ աւետիսն քաջալերել։

Կորիւնի եւ Ագաթ.ի այս երկու գրեթէ հաւանման հատուածներէն մէկը անտարակոյս միւսէն

Fonds A.R.A.M

ընդօրինակուած է. եւ մենք պիտի ապացուցանենք թէ Ագաթ. է բանաքաղը ասոր մէջ, մէկդի դնելով Ագաթ.ի վերջաբանին մէջ Կորիւնէ բաղմաթիւ հատուածներու գրեթէ բառացի բանաքաղութիւնը, յաւելումներով, կարատումներով, տեղափոխութիւններով, որով յաճախ կարկտանի երեւոյթ կ'ընծայէ, մինչ Կորիւն ունի այդ հատուածները պարզ, հետեւական, միայար, եւ աներկբայօրէն է բուն սկզբնագիրը։ Բայց, քննութեան առնենք այս կարեւոր հատուածը առանձին։ Հատուածին մի-քն է թէ Մաշթոց (զոր Ագաթ. կը փոխէ Ս. Գրիգորի) գրեց չուտ ճառեր դիւրապատում, դիւրահասկանալի ամենէն տխմարներուն եւ աշխարհական կեանքով զբաղածներուն անգամ, եւ սակայն Ագաթ. դիւրապատումը կը փոխէ դժուարապատումի, բայց թերեւս առարկուի թէ անհմուտ գրիչի կողմէ մտած է այս անյարմար բառը, որ կարծեր է թէ դիւրին պատմուածք մը չի վայլեր այնքան մեծ եկեղեցականի մը, այլ պէտք է «դժուար, խորհրդաւոր» ճառեր ըլլան, ուստի աւելցուցեր է նաեւ «առակս խորհրդաւոր» առանց մտադիր ըլլալու որ այս կերպով՝ ամբողջութեան իմաստին անմխաբան, հակառակող փոփոխութիւն մը կը մտցնէ։ Իսկ ի՞նչ ըսենք քերականական սխալ կազմուածքին Ագաթ.ի մէջ։ Կորիւն ուղիղ կը գրէ «սկսեալ երանելւոյն Մաշթոցի ճառս... կարգել եւ յօրինել» զոր Ագաթ. կը փոխէ «կարգեալս եւ յարմարեալս»ի՝ իբրեւ ածական «ճառս»ի։

Բայց այս կերպով մէջտեղը կը մնայ «սկսեալ» բառը, անցեալ դերբայ մը, որուն սովորական է հետեւիլը անորոշ դերբայի մը, ինչպէս «սկսեալ առնել, ուսուցանել, կարգել, յօրինել» եւլն.։ Դիտելի է նաեւ Ագաթ.ի հատուածին մէջ «յարմարեալ» բառին տգեղ կրկնութիւնը, գտանել բառին աւելորդ մուծումը, մինչդեռ Կորիւնի հատուածին մէջ վայելչօրէն զեղչուած է, իբր լռելեայն իմանալի, «յորս բազում նմանութիւնս եւ օրինակս» (է տեսանել, կամ է գտանել), եւ Ագաթ.ի բանաքաղը պարտէր, եթէ բայ պիտի մտցնէր, ըսել է գտանել, ոչ թէ գտանել։ Դարձեալ. Ագաթ.ի մէջ յերիւրել սխալագիր է, պէտք է լինի «յերիւրեալ» ինչպէս ուղիղ ունի Կորիւն, բայց աս կրնայ համարուիլ գրչագրի սովորական շփոթութիւն եալ եւ ելի, որուն յաճախ կը հանդիպինք։ Սակայն չի կրնար հերքուիլ թէ Կորիւնի կիրարկած հոմանիշ զոյգ բայերը «յերիւրեալ կաղմեալ» աւելի վայելուչ եւ ոսկեդարեան գրութեանց սեփական են քան Ագաթ.ի լոկ «յերիւրեալ»ը, ինչպէս կը տեսնուի «Ցաճախապատում»ի մէջ (որ, ըստ մեզ, Կորիւնի ուսուցչին գրածն է) «Ցօրինին եւ կազմին օգտակար Շահիցն փառք» (ճառ ԺԱ.)։

Ակներեւ է թէ Կորիւնի Մաշթոցի վերագրած «ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս»էն եւ Ագաթ.ի բանաքաղին Ս. Գրիգորի վերագրած «ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս»էն ծագում առած է «Ցաճախապատում» տիտղոսը զոր կրող մէկ գիրք միայն ունինք հասած մեզի, եւ ատ՝ Ս. Գրիգորի ընծայուած, որ կը պարունակէ 23 ճառեր կամ աւելի ճշգրիտ կոչումով, հոգեւոր խրատականներ, ինչպէս Ե.րդ ճառին մէջ հեղինակը ինքն իսկ կը կոչէ զանոնք «որ ունեցի ականջս լսելոյ, լուիցէ հոգեւոր խրատուցս», եւ ամէն մէկ ճառի վրայ «Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի» վերնագիրը միշտ կը կրկնուի՝ կարծես այդ մեծափառ անունին եւ տիտղոսին ազդեցութեամբ խափանելու համար որ եւ է տարակուսանք հեղինակին վրայ։ Բայց բանասէրներու քով ծանօթ է թէ ո՛րքան կասկածելի վերնագիրներ, հեղինակի վերագրումներ (եւ աւելցնենք յառաջաբաններ) կը գտնուին գրչագիրներու մէջ որոնք մեծ մասամբ յետոյ աւելցուած են կա՛մ անհմտութեամբ, կա՛մ կողմնակալ ոգւով, կա՛մ դիտումով, կա՛մ բարեպաշտական կեղծիքով՝ աւելի հաստահիմն հեղինակութիւն տալու համար գրքին։

Ճառերուն պարունակութիւնը արդարեւ կը համապատասխանէ տրուած նկարագրին — Ս. Գրքէն մէջբերումներ, վկայութիւն՝ առատօրէն ցանուած, «յարութեան յոյս», «խոստացեալ աւետիս» յաճախ յեղյեղուած, աշխարհական կեանքէ, զբաղումներէ (արհեստներէ, մանաւանդ երկրագործութենէ) ընտանի օրինակներ՝ հասարակ ժողովրդին ընտելական լեզուով, արդարեւ դիւրահասկանալի եւ մատչելի կ'ընեն ճառերուն իմաստը ամէնուն։

Ո՛րչափ զարմանալի, անօրինակ զուգադիպութիւն մը կ'ըլլար որ թէ՛ Մաշթոց եւ թէ՛ Ս. Գրիգոր ճիշտ նոյն անունով ու նոյն պարունակութեամբ ճառերու գիրք մը գրած ըլլան։ Ուղիղ բանաքննութեան համաձայն չէ՞ եղրակացնել թէ միայն մէ՛կ հեղինակ մը կրնայ ըլլալ այն միայն մէ՛կ գրքին որ հասած է մեզի, կա՛մ Ս. Գրիգոր

Fonds A.R.A.M

կա՛մ Մաշթոց։ Առաջին հայեցուածով, մեծ կարեւորութիւն ունի որոշել թէ Կորիւնի աւանդա՞ծը ժամանակով նախերէց է թէ Ագաթ.ինը։ Վերը ցոյց տուինք արդէն՝ երկու յիշատակութեանց բառաքննութեամբ թէ որո՞ւն կը պատկանի առաջնութիւնը — անշուշտ Կորիւնի։ Բայց ո՛չ միայն մեր ցոյց տուած երեք օրինակները, «յերկիւրեալ կազմեալ», «սթափել եւ զարթուցանել» (ո՛չ զուարթացուցանել, ինչպէս սխալ ունի Ագաթ. —թերեւս օրինակողի սխալ), «խոստացեալ աւետիսն», կը գտնենք «Յաճախապատում» գրքին մէջ, այլ սոր մէջ կը հանդիպինք ա՛յնպիսի բացատրութեանց եւ պարբերութեանց որոնց արձագանգը կը գտնենք Կորիւնի մէջ, եւ առանց որոնց անլուծելի պիտի մնային Կորիւնի ինչ ինչ դժուարին տեղերը, զոր օրինակ սա նախադասութիւնը «Որում (Յովհանի) դէպ լինէր .. բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վշտաց մենամարտիկ՝ Երկպատական բռնութեանն ի Տիզբոն քաղաքի վասն Քրիստոսի համբերել», նախադասութիւն մը զոր բանասէրներ անհասկանալի գտած են, մանաւանդ սորագծեալ երկու բառերը, եւ անհասկացողութեան սովորական ապաւէնին ընթանալով՝ «խանգարեալ» համարած են, եւ առաջարկած ուղղել «Երկարմատեան» «Երկապատկան» եւլն., մինչդեռ դիւրաւ կը լուսաբանուի «Յաճախապատում»ով (Ճառ Ե.) «Զարին խաբէութեանց որ բստ հոգւոյ եւ մարմնոյ է մարտն բռնացեալ», ուրեմն Երկպատական բռնութիւնով Կորիւն կ'իմանայ երկու կողմէն (պատած) կամ երկպատիկ բռնութիւն՝ թէ՛ հոգւոյ եւ թէ՛ մարմնոյ վրայ, զորս կրեց Յովհան ի Տիզբոն։ Դարձեալ Կորիւն կ'ըսէ Մաշթոցի համար «Զմտաւ իսկ ածէր, ըստ տէրունական հասակին, զօր վախճանին» զոր Նորայր չհասկնալով՝ կ'առաջարկէ տէրունական բառը փոխել ծերունականի, առանց փոյթ ընելու թէ առաջինը խիստ գործածական է ոսկեդարեան գրուածներու մէջ, իսկ երկրորդը բնաւ չտեսնուած, եւ մանաւանդ թէ «ծերացած ըլլալով մահուան օրը միտքը կը բերէր» դժուարին տափակութիւնը չէ որ Կորիւն կ'ուզէ ըսել, այլ շատ աւելի բարձր իմաստ մը, այսինքն տէրունական, որ է Քրիստոսեան կատարելութեան հասակին (չափին) հասած ըլլալով՝ երբեք մտքէն չէր թողուր մահուան օրը, համեմատէ՛ «Հասանել յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարման Քրիստոսի» (1) եւ մանաւանդ համեմատէ՛ «Յաճախապատում», «Յահ եւ յերկիւղ Տեառն կրթել եւ չթողուլ ի մտաց զօր վախճանին» (Ճառ ԺԹ), ո՛չ ծերութեան հասակի համար ըսուած, այլ բարեպաշտական հրահանգ ամէն հասակի։

Ասոնք եւ դեռ ուրիշ բառերու եւ բացատրութեանց նմանութիւններ ցոյց կուտան «Յաճախապատում»ի եւ Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»ին միջեւ ործոր աղերսը. որ շատ բնական է եթէ ընդունուի մեր վարկածը թէ Մաշթոց է գրողը «Յաճախապատում»ի, յայտնի ըլլալով ուսուցիչէն իր ընտանի աշակերտին գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն գաղափար, բացատրութիւն, բառեր եւլն. իւրացնելը եւ գործածելը իր գրութեանց մէջ։

Բայց «Յաճախապատում» գիրքը կը պարունակէ ուրիշ տողեր որոնք զՄաշթոց կը մատնանշեն բացայայտօրէն։ Ո՛չ միայն նմանութիւններ մէջ բերուած կը տեսնենք հոն «դպրոց»ի, եւ «գիր դպրութեան»ի (Ճառ Է.), այլ կը տեսնենք՝ աներկբայ Մաշթոցի թարգմանութիւնը եղող Գիրք Առակացէն (որ իր առաջին ձեռնարկն եղաւ՝ գրոց գիւտը կատարելագործելէն անմիջապէս ետքը) յայտնի վերյիշում «Յաճախապատում»ի ԺԱ. Ճառին մէջ «Իմացուցանէ լողաց զբան հանճարոյ» որ «Գիրք Առակաց»ի առաջին գլխուն առաջին համարին մէջ գտնուած բացատրութիւնն է՝ «ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանն հանճարոյ» — ո՛չ սովորական բացատրութիւն: Շատ բնական է այս վերյիշումը իր թարգմանած առաջին գրքէն իր մտքին մէջ տպաւորուած մէկ ասացուածին, եթէ ուղիղ է մեր վարկածը թէ Մաշթոց է «Յաճախապատում»ի հեղինակը։

Թերեւս առարկուի թէ «Յաճախապատում» կրնայ Մաշթոցի գրչէն ելած ըլլալ, բայց ոչ իբր սկզբնագիր, այլ թարգմանութիւն Ս. Գրիգորի յունարէն գրած ճառերուն, քանի որ Դ. րդ դարուն առաջին քառորդին մէջ Ս. Գրիգոր չէր կրնար հայերէն գրած ըլլալ ճառեր։ Բայց «Յաճախապատում» գրքին քննութիւնը ամենադոյզն հետք, նշան, նշմարանք ցոյց չի տար թարգմանութիւն ըլլալու, ինչպէս ակնյայտնի կ'երեւի Բիւզանդի պատմութեան մէջ որուն սկզբնագիրը՝ գէթ ամենամեծ մասամբ՝ անշուշտ յունարէն էր։

Բաց աստի, Ս. Գրիգորի հեղինակութիւնը չըլլալուն ուրիշ զօրեղ ապացոյց կ'ընծայեն այն բազմաթիւ տեղերը, ուր հեղինակը կ'ուզէ իր

Fonds A.R.A.M

խօսքը ո՛չ նորաղարձ հաւատացեալներու, այլ արդէն վաղուց հաստատուած կրօնի հաւատացեալներու, ինչպէս (Ճառ Դ.) «Հաւատացելոց սակաւ բանք խրատուց բաւական են» (Ճառ ԺԴ.) «Որպէս ամենայն հաւատացելոց է քաջայայտ» (Ճառ ԻԲ.) «Որ եւ մեզ աւանդեցաւ այս հոգեւոր երգ» (Ճառ Է), «Ցայտնի է իմաստնոց սրբոց որ ունին զպիտութիւն ի գրոց մարգարէից, առաքելոց եւ վարդապետաց» եւն. եւն.:

Ինչ որ մենք այսպէս ապացոյցներով ձեռնարկեցինք ցուցընել, արդէն կատարած են երկու նշանաւոր քննադատներ, վէպեր որ կ՛ըսէ այս «Ցաճախապատում» գրքին համար՝ «Հաւաքածոյ մը որ թէեւ հնագոյն Հայ եկեղեցական մատենագրութեան կը վերաբերի, սակայն հեղինակը Գրիգոր Լուսաւորիչ չէ, այլ թերեւս Մեսրոպ (Մաշթոց)։ Նոյն կարծիքը կը յայտնէ Ֆէտտրը՝ Նիրշլի «Հայախօսութիւն» գրքին մէջ։

Կորիւնի եւ Ագաթանգեղի զուգակշիռ հատուածներուն այս մանր քննութիւնը՝ ըստ մեզ՝ անհրաժեշտ աշխատութիւն մըն էր, ոչ միայն լեզուաբանական հայեցակէտով, ճշդելու համար նախերիցութիւնը՝ հաւատարմութիւնը աղբիւրներու 334էն 443 վախճուն տարիներու ժամանակաշրջանին պատմութեան համար, որուն մէջ պատահած նշանաւոր դէպքերը ամենամեծ հետեւանքներ ունեցան Հայ ազգին ձակատագրին եւ նոյն իսկ յարատեւ գոյութեան համար։

Այս քննութենէն ետքը, չենք կարծեր թէ այլ եւս հաստատուն մնայ մեր բանասէրներուն ոմանց ցարդ յայտնած վարկածը, ոմանց բացարձակ համոզումը թէ Կորիւն ինքը գրած կամ թարգմանած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այդ հատուածները։ Ցիշենք մէկ քանին.—

1. Հ. Այտընեան.— Կարծես Կորիւնի գրչէն ելած է։

2. Հ. Բ. Սարգիսեան.— Կորիւն ինքը թարգմանած է զԱգաթանգեղ։

3. Տէր-Միքելեան.— Կորիւն թարգմանած է Ագաթանգեղոսը։

4. Հ. Գարեգին Զարբհանէլեան.— Ագաթանգեղոս սկզբնագիր երկասիրութիւն է (ո՛չ թարգմանութիւն) եւ ասոր (ու Բիւզանդի) շատ ընթերցմանը արդիւնք կը սեպենք այն նմանութիւնները որ կան Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»ին մէջ։ —Կորիւնի՛ վերյիշուածներ, Ագաթանգեղոսի աղճատ, անյարմար, անկապակից, կարկատան, հատուածները, ուր Կորիւնն է պարզ, պատշաճ, կապակից։

5. Նորայր (մանագէտ Կորիւնի) տարօրինակ ինքնավստահութեամբ կը պատգամէ «Զկնի վերյիշեալ բանասիրաց ես աւասիկ կուգամ հրչակել զԿորիւն թարգմանիչ Ագաթանգեղի. . ընդարձակ ցուցմամբ ընդ զպակասութիւն իմ նախորդաց» եւն.։

Դժուար է հասկնալ թէ ինչպէս մանաւանդ Նորայր որ Կորիւնի եւ Ագաթանգեղի համեմատութեան ձեռնարկած է, վրիպեր է նշմարելէ թէ Ագաթանգեղոսի այդ զուգակշիռ զուգանման հատուածները բանաքաղութիւն են Կորիւնէ, անճարակօրէն պատշաճեցուած Ագաթանգեղոսի նիւթին եւ անձերուն (Տրդատի, Ս. Գրիգորի, Ռստակէսի, Կոստանդիանոսի) վրայ, անճարակօրէն կարատուած։ Եւ քանի որ Ագաթ.ի այդ հատուածները բանաքաղութիւն են Կորիւնի «Վարք Մաշթոցի»էն, ուրեմն Ագաթ.ի այդ հատուածները թարգմանութիւն չեն, եւ Կորիւն թարգմանիչ չի կրնար հռչակուիլ Ագաթանգեղոսի։ Թողունք որ եթէ ուզէր Կորիւն թարգմանչի պաշտօնը ստանձնել, իրեն նման յորդաբան, պերճաբեղուս, ստեղծող, նորակերտող հանճար մը երբեք չպիտի անձրկէր, չքաւորէր ա՛յն աստիճան որ այնքան բաղմաթիւ տեղեր իր նախկին սկզբնագիր մէկ աշխատասիրութենէն ընդօրինակէր հոս հոն ցան՝ անկապ, անյարիր, կարկտաններ կազմելով, եւ այնքան քիչ մտաղրութիւն ընելով փոխադրութեանց ձիշտ պատշաճելուն։ Այսպիսի ենթադրութիւն մը ընել ծայրագոյն թշնամանքն է այդ հոյակապ մատենագրին որ իր ժամանակակից մատենագիրներէն ու անոնց յաջորդներէն անպայման անչափ հիացման առիթ, եւ իբր հիացման գործնական ապացոյց՝ ընդօրինակութեան առարկայ եղած է, մինչեւ Նարեկացիի օրերը։

Ցաջորդ յօդուածներով քննութեան պիտի առնուին Բիւզանդի բանաքաղութիւնը, եւ յետոյ Խորենացիինը, որ ընդարձակօրէն «Ցայրագաղ» ընդլով հանդերձ Կորիւնէ, ասոր աւանդածէն կարեւոր տարբերութիւններ եւ անոր հետ անմիաբան նորութիւններ մէջ կը բերէ իբր սեպհ եւ հաւաստի իրողութիւններ, մինչ իր միակ աղբիւրն է Կորիւն եւ... իր բեղուն երեւակայութիւնը։ Խորենացիի այս տարբերութեանց եւ նորութեանց առջեւ, մեր նոր պատմագիրները երկու բին ալ աւանդածին հաւա-

Fonds A.R.A.M

սար արժէք ընծայելով, երկուքէն ալ առած եւ հիւսած են միասին, ատոյգը կեղծին հետ, վաւերականը՝ երեւակայականին հետ, ժամանակակից «աւընթերակայ» պատմողինը մէկուկէս երկու դար յետոյ գրողինին հետ, թէպէտ սա կը ձգտի ինքզինքն ալ ժամանակակից կամ ժամանակով ճօտաւոր ցուցնել «որպէս լուաք ի հաւատարիմ արանց» հաւաստումով։

Համեմատական քննութիւնը, լուսապայծառ երեան բերելով Կորիւնի ՄԻԱԿ վստահելի ժամանակակից աղբիւր ըլլալը, անշուշտ մերժել պիտի տայ այն ամէնը որ իրեն ընդդիմաբան են կամ անճիաբան, եւ կասկածելի նկատել տայ իբր նոր, յաւելուածական տեղեկութիւն ներկայացուածը ուրիշներէ։ Մէկ խօսքով, Կորիւն պիտի ստանայ լրիւ այն անզուգական դիրքն ու արժէքը որ յիրաւի իրեն կը պատկանի։

ԳԱՒՆԻԿ ՅՆՏՖԼԵԱՆ

Մանչեսթր

ՏԱՂԵՐ ԿԱՊՐԻԷԼԷ Տ'ԱՆՆՈՒՆՑԻՕԷՆ

Ո Ւ Խ Տ Ը

Բլըէն վար կ'իջնէինք. Ապրիլի իրիկունը կը պարուրէր անտառները, խոնաւ արծաթաձուի անտառները։

Ստուերին մէջ արդէն կ'երգէին սոխակները, եւ մեզ անծանօթ ծաղիկներ իրենց բոյրը կը տածէին, թէեւ աներեւոյթ։

Ան լուռ էր ինչպէս եւ ես լուռ էի։ Կարեմ միջոց մը կար մեր միջեւ, մեր տկար մարմիններուն միջեւ։ Բայց ոչ այդ բլուրը, ոչ այդ լիճը, ոչ հեռաւոր ծովը, ոչ բոցակէզ իրիկունը չունէին այնքան խորունկ վիհեր, որքան այն լռին վիհը որ կար մեր երկուքին միջեւ։ Ո՛վ այդ երկար վայրկեանը բլրէն, մինչ ստուերին մէջ արդէն կ'երգէին սոխակները։

Սպիտակ երկինքը կը ժպտէր։ Այդ տիրապետող սպիտակութեան մէջ զանգակի ղօղանջիւն մը լսուեցաւ եւ մենք կանգ առինք։ Ան՝ (իր այդ շարժումը կը ճնշէ տակաւին իմ յիշողութեանս վրայ) խոնջէնքով՝ ճակտէն կուրծքը խաչակնքեց եւ ներքին աղօթքի բառեր բարձրացան մինչեւ ամոյն շրթները։

Ի՞նչ կը խնդրէր իր աղօթքով։ Ես եւս այդ լոյսին մէջ յանկարծ բուռն եռանդ մը զգացի եւ իմ խնդրանքս բարձրացաւ դէպ ի երկինք.

«Ո՛վ Աստուածամայր, ո՛վ մայր գթութեան, այնպէս մը ըրէ՛ որ այլ եւս չսիրէ զիս։ Այլ եւս չսիրէ զիս եւ կամ մեռնի։ Վասն՝ իր հոգիէն այդ չարաբաստիկ սէրը եւ իմ հոգիէս ալ այս տանջանքը, ո՛վ մայր գթութեան»։

Ի Ր Ի Կ Ո Ւ Ն Ը

Կ'արտասուես, դուն որ խոշոր աղուոր աչքերուդ մէջ ունիս հոգիս եւ որուն էութեան մօտ թաքուն՝ սիրտս կը բաբախէ, ո՛վ դուն, քոյրը Տառապանքի, երեկոյեան քոյրը, իմ Միակս։

Տրտմութեան ժամերուս մէջ զիս սփոփելու համար քեզ ստեղծեցի ամենէն մաքուր հիւթով, ո՛վ տեսիլք անեղծանելի, բայց չկրցայ սփոփել իմ ճշմարիտ տրտմութիւնս...։

Ե Ր Ա Զ Մ Ը

Քայլերուս ձայնը չեմ լսեր լռին ծառուղիին մէջ ուր Երազը զիս կ'առաջնորդէ։ Լոյսի ու լռութեան ժամն է։ Երկինքը մարգարտէ քօղ մըն է, ամէն կողմ միեւնոյնը։

Իրենց թխաթոյր կատարներով նոճիները կը հասնին այդ երկնքին, անշարժ, անմռունչ, այլ տխուր են անոնք, աւելի տխուր քան գերեզմաննոցի նոճիները։

Շրջակայ երկիրը անծանօթ է, գրեթէ անձեւ, բնակուած հնամենի խորհրդով մը ուր իմ մտածումս կը կորսուի, քանի կը յառաջանամ լռին ծառուղիէն։

Քայլերուս ձայնը չեմ լսեր։ Իրրեւ թէ ստուեր մը ըլլայի, ստուերի մը նման է իմ ցաւս, կեանքս համակ նման է ստուերի մը, տարտամ, անորոշ, անստոյգ, անանուն...

ԿԱՊՐԻԷԼԷ Տ'ԱՆՆՈՒՆՑԻՕ

Թարգմ. ԱՆԱՑԻՍ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ ՏՈՍԴՈՅԵՒՍՔԻԻ ‘‘ՔԱՐԱՄԱԶՈՎ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ,,ԷՆ (1)

ՄԵԾ ՀԱՒԱՏԱՔՆՆԻՉԸ

Գիտե՞ս թէ տարի մը առաջ քերթուած մը յօրինած եմ. բայց մի՛ խնդար: Եթէ տասը վայրկեան եւս շնորհես ինծի, քեզի կը պատմեմ զայն:

— Քերթուա՞ծ մը գրած ես:

— Ո՛չ, պատասխանեց Իվան ժպտելով, որովհետեւ կեանքիս մէջ երկու տող ոտանաւոր անգամ չեմ գրած: Բայց երազած եմ այդ քերթուածը եւ կը յիշեմ զայն: Իմ առաջին ընթերցողս պիտի ըլլաս դուն, այսինքն առաջին ունկնդիրս: Ինչո՞ւ չօգտուիմ ներկայութենէդ: Կ'ուզե՞ս:

— Ականջս քեզի է:

— Քերթուածիս տիտղոսն է Մեծ Հաւատաքննիչը. անհեթեթ բան մըն է, բայց կ'ուզեմ որ ճանչնաս զայն:

Գրական տեսակէտով նախամուտ մը պէտք է սակայն: Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ ԺԶ. դարուն: Գիտես թէ այդ

աւելի լայն չափով մը, իբրու կ'ընդհարին ապերասան հեշտախնդրութիւնը, մոլեգին կիրքերը, ոճիրը, արտառոց յիմարութիւններ, այլանդակ, ծիծաղելի, արտասուելի տիպարներ, բայց երբ խռովքներու մակընթացութիւնը կը դադրի, մէջտեղը կը մնայ մարդը, չար բայց արդահատելի, յաւակնոտ բայց ապիկար, անհանդարտ, խուղարկու՝ բայց միշտ ձախողած ու դժգոհ, ու նաեւ բարի, նաեւ սիրող, կարեկցող մարդը, որուն հանդէպ հեղինակը տեւականօրէն հոգիով կը զարնէ գութի ու եղբայրութեան խորաքանդակ կնիքը: — Քարամազով եղբայրներուն մէջ կան, իբրեւ գլխաւոր տիպար, հայր մը, ախտաւոր, ցոփակեաց, մեծ եղբայր մը, Տմիդրի, շռայլ տօնակատար՝ բայց խորքին մէջ բարի տղայ, ուրիշ եղբայր մը, Իվան, մռայլ, կարծրասիրտ, անհաւատ մտաւորական, կրտսեր եղբայր մը, Ալիոշա, դպրեվանքի ուսանող նախ, բարեպաշտ, անհունօրէն քաղցր եւ ազնիւ, թարգմանուած այս հատուածը, ինքնին ամբողջութիւն մը, Իվանի մէկ քերթուածն է զոր ան կը ներկայացնէ Ալիոշայի: (Յանօթ. Թարգմ.)

(1) Քարամազով եղբայրները քննադատներու միաձայն վկայութեամբ գլուխ-գործոցն է անզուգական Տոսդոյեւսքիին: Իր վէպերուն մէջ միակն է ան միանգամայն, ուր իր զանազան տիպարներուն մէջ բեկանուելով ամենէն աւելի հայելիացած կը գտնենք հեղինակին բազմադիմի անձնաւորութիւնը, այսինքն անոր յորդազեղ, իրարու հակադիր ուղղութիւններով ծայրայեղութեանց տարուած խառնուածքը, անոր սանձակոտոր զգայնութիւններն ու նաեւ համամարդկային ամենախաղաղ զգացումները, անոր ժխտական, սկեպտիկ գաղափարներն ու նաև բարձրօրէն քրիստոնէական մտածումները: Ու բոլոր իր միւս վէպերուն պէս, որոնց մէկ ծայրէն միւսը ուրական մըն է կ'անցնի, ընթերցողը հեւասպառ քշելով որոտումներու եւ փայլատակումներու ընդմէջէն, եւ որոնց վերջաւորութեան կարծես բնութեան մէկ զարհուրելի աղէտքն է որ կը խաղաղի յեղակարծօրէն ու երանական լուսապսակի մը տակ յաղթական կը հանդիսանան մարդուն ազնուագոյն զգացումները, այս գործին մէջ ալ, ու մխանձերէն շատ

Fonds A.R.A.M

շրջանին սովորութիւն էր քերթուածներուն մէջ տեղ տալ երկնային զօրութիւններուն։ Խօսքս Տանթէի մասին չէ։ Ֆրանսայի մէջ, Պազօշի դպիրներն ու վանականները ներկայացումներ կու տային ուր կը տեսարանուէին Աստուածամայրը, հրեշտակները, սուրբերը, Քրիստոս եւ Հայր Աստուածը։ Միամիտ թատերախաղեր էին ատոնք։ Վիքթոր Հիւկոյի Notre-Dame de Parisին մէջ, Լուդովիկոս ԺԱ.ի օրով՝ գահաժառանգին ծննդեան առթիւ՝ Փարիզի ժողովուրդը կը հրաւիրուի հոգեշահ եւ ձրի ներկայացումի մը, Ամենասրբուհի եւ շնորհալից Մարիամ Կոյսին բարի դատաստանին։ Այդ խորհրդախաղին մէջ, Կոյսը անձամբ կ'երեւի եւ կ'արտասանէ իր բարի դատաստանը։ Մեր մօտ եւս, Մոսկուայի մէջ, Մեծն Պետրոսէն առաջ, մանաւանդ հին կտակարանէն վերցուած նմանօրինակ ներկայացումներ կը տրուէին երբեմն։ Անկէ զատ, ժողովուրդին մէջ շրջան կ'ընէր ստուար թիւ մը զրոյցներու եւ քերթուածներու ուր պէտքին համաձայն կ'երեւային սուրբերը, հրեշտակները, երկնային բանակները։ Մեր վանքերուն մէջ, կը թարգմանէին, կ'ընդօրինակէին այդ քերթուածները, նոյն իսկ նորեր կը հեղինակէին, եւ առիկա թաթար տիրապետութեան ներքեւ։ Օրինակ, կայ վանական պզտիկ բանաստեղծութիւն մը, անշուշտ յունարէնէ թարգմանուած, Կոյսը դատապարտեալներուն մօտ, որ ունի տանդէական յանդգնութեամբ պատկերներ։ Կոյսը Միքայէլ Հրեշտակապետին առաջնորդութեամբ դժոխք կ'այցելէ։ Կը տեսնէ դատապարտուածներն ու անոնց չարչարանքը։ Հրեղէն լիճի մը մէջ մեղաւորներու մասնաւորապէս հետաքրքրական դասակարգ մը կայ։ Ոմանք այդ լիճի յատակը կը սուզուին ու չեն վերելնիր այլ եւս. ատոնք «Աստուծմէ նոյն իսկ մոռցուած» են, ուշագրաւ խորութեամբ եւ ուժգնութեամբ բացատրութիւնով մը։ Կոյսը արտասուալից ծունկի կու գայ Աստուծոյ գահին առջեւ և շնորհ կը խնդրէ բոլոր մեղաւորներուն համար անխտիր զոր տեսած էր դժոխքին մէջ։ Աստուծոյ հետ իր խօսակցութիւնը արտակարգ կերպով շահեկան է։ Կը պաղատի, կը պնդէ ան, եւ երբ Աստուած ցոյց կու տայ Իր զաւկին գամերով ծակուած ոտքերն ու կը հարցնէ՝ «Ինչպէ՛ս կրնամ ներել իր դահիճներուն», ան կը հրամայէ բոլոր սուրբերուն, բոլոր մարտիրոսներուն, բոլոր հրեշտակներուն իրեն հետ ծունկի իյնալ եւ բոլոր մեղաւորներուն շնորհը հայցել անխտիր։ Վերջապէս չարչարանքներուն դադրումը կը ստանայ, ամէն տարի, Աւագ Ուրբաթէն մինչեւ Հոգեգալուստ, եւ դատապարտեալները դժոխքին խորէն շնորհակալութիւն կը յայտնեն Աստուծոյ ու կը գոչեն. «Տէ՛ր, Քու դատաստանդ արդար է»։ Լաւ ուրեմն, իմ փոքրիկ քերթուածս այս ճաշակով գրուած պիտի ըլլար, եթէ այդ շրջանին երեւար։ Աստուած կը տեսնուի, բան մը չ'ըսեր ու կ'անցնի միայն։ Տասնըհինգ դարեր անցած են այն օրէն ի վեր երբ խոստացաւ վերըստին գալ Իր թագաւորութեամբ, այն օրէն ի վեր երբ Իր մարգարէն գրեց. «Պիտի վերադառնամ քիչ ատենէն։ Գալով օրուան և ժամուն՝ Որդին անգամ չի գիտեր զանոնք, այլ Հայրը միայն որ Երկինք է», ըստ երկրի վրայ Իր իսկ արտասանած խօսքերուն։ Եւ մարդկութիւնը Իրեն կ'սպասէ իր երբեմնի հաւատքով, աւելի հուրքոտ հաւատքով մը նոյն իսկ, վասնզի տասնըհինգ դարեր անցած են այն օրէն ի վեր ուր Երկինք դադրած է մարդուն իր գրաւականները տալէ։ Ճիշդ է թէ բազմաթիւ հրաշքներ տեղի կ'ունենային այդ ատեն, կարգ մը սուրբեր հրաշալի բժշկութիւններ կ'ընէին, Երկնքի Թագուհին կ'այցելէր մէկ քանի արդարներու, ըստ իրենց կենսագրութեան։ Բայց սատանան չէր քնանար, մարդկութիւնը սկսաւ կասկածիլ այդ հրաշքներուն վաւերականութեան մասին։ Այդ միջոցին Գերմանիոյ մէջ կը ծնէր ահաւոր հերետիկոսութիւն մը որ հրաշքները կ'ուրանար։ «Ջահի մը պէս բոցավառ մեծ աստղ մը ինկաւ ջուրերու ակերուն վրայ եւ զանոնք դառնացուց»։ Հաւատաց-

Fonds A.R.A.M

եալներուն հաւատքը կրկնապատկուեցաւ սակայն։ Մարդկութեան արցունքը Իրեն կը բարձրանայ ինչպէս երբեմն, Իրեն կը սպասեն, կը սիրեն Զինքը, Իրմով կը յուսան, ինչպէս երբեմն...։ Այնքան դարերէ ի վեր մարդկութիւնը կ'աղօթէ եռանդագին. «Տէր Աստուած, հաճէ երեւնալ մեզի», այնքան դարերէ ի վեր կ'աղաղակէ Անոր՝ որ իր անհուն ողորմութեամբը ուզեց իջնել իր հաւատացեալներուն քով։ Կանուխէն, ան այցելած էր արդէն արդարներու, մարտիրոսներու, սուրբ ճգնաւորներու, ինչպէս որ կը յիշատակեն իրենց կենսագիրները։ Մեր մօտ, Թիւզէվ, որ խորապէս կը հաւատար իր խօսքերուն ճշմարտութեան, յայտարարած է թէ

Կքած իր խաչին բեռանը տակ,
Երկինքի թագաւորը, խոնարհ երեւոյթով մը,
Պտըտեցաւ քու մէկ ծայրէդ միւսը, ծննդավա՛յր
երկիր,
Քեզ օրհնելով։

Բայց ահա ան ուզեց պահ մը երեւնալ գոնէ տառապող եւ թշուառ ժողովուրդին, մեղքին մէջ նետած ժողովուրդին որ սակայն զինքը կը սիրէ միամտօրէն։ Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ Սպանիոյ Սէվիլ քաղաքին մէջ, հաւատաքննութեան ամենէն զարհուրելի շրջանին, երբ ամէն օր երկրին մէջ խարոյկներ կը բոցավառէին Աստուծոյ փառքին համար եւ երբ

Շքեղ հրադատութիւններով
Ահաւոր հերետիկոսներ կ'այրէին։

Օ՜հ, այդ կերպով չէր որ խոստացած էր վերադառնալ, ժամանակներու լրումին, Իր ամբողջ երկնային փառքին մէջ, յեղակարծօրէն, նման փայլակին որ կը շողայ Արեւելքէն Արեւմուտք։ Ո՛չ, Ան ուզեց Իր զաւակներուն այցելել ճիշտ այնտեղ ուր հերետիկոսներու խարոյկները կը ճարճատէին։ Իր անհուն ողորմածութեամբը, մարդոց մէջ վերադարձաւ Իր այն կերպարանքին տակ զոր ունէր իր հանրային կեանքի երեք տարիներուն։ Ահա կ'իջնէ Ան հարաւային քաղաքին դէպ ի հրակէզ փողոցները ուր, նախորդ օր, թագաւորին, պալատականներուն, ասպետներուն, կարտինալներուն եւ արքունիքի սիրուն տիկիններուն ներկայութեան, մեծ հաւատաքննիչը հարիւրի չափ հերետիկոսներ այրել տուած էր, ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ։ Երեւցաւ անշշուկ, առանց նշմարելի ըլլալու, եւ —տարօրինակ բան— ամէնքն ալ ճանչցան Զինքը։ Քերթուածիս ամենագեղեցիկ մասը պիտի ըլլայ ատոր պատճառը բացատրել։ Անդիմադրելի ուժէ մը դիւթուած՝ ժողովուրդը կը խռնուի իր անցքին վրայ եւ կը կառչի իր քայլերուն։ Լռ՛ու, Ան կ'անցնի ամբոխին մէջէն, անհուն կարեկցութեան ժպիտով մը դէմքին վրայ։ Իր սիրտը բռնկած է սիրով. իր աչքերէն կը ցայտին Լոյսը, Գիտութիւնը, Ուժը, որ կը ճառագայթեն եւ Սէրը կ'արթնցնեն սիրտերուն մէջ։ Իրենց կ'երկարէ բազուկները, կ'օրհնէ զանոնք, փրկարար զօրութիւն մը կ'արտահոսի Իր հպումէն, նոյն իսկ Իր հագուստներէն։ Ծերունի մը, մանկութենէն ի վեր կոյր, կ'աղաղակէ բազմութեան մէջէն. «Տէ՛ր, բժշկէ՛ զիս, եւ պիտի տեսնեմ Քեզ։» Կեղեւ մը կ'իյնայ իր աչքերէն եւ կոյրը կը տեսնէ։ Ժողովուրդը ուրախութեան արցունքներ կը թափէ եւ Իր կոխած հողը կը համբուրէ։ Մանուկները ծաղիկներ կը թափեն Իր ճամբուն վրայ, կ'երգեն, «Ովսաննա՜» կը գոչեն։ Ի՞նքն է, Ի՞նք պէտք է ըլլայ, Ի՞նք միայն կրնայ ըլլալ, կը պոռան։ Կանգ կ'առնէ Սէվիլի մայր եկեղեցիին առջեւ՝ այն պահուն երբ փոքրիկ սպիտակ դագաղ մը կը բերեն. եօթնամեայ մանուկ մը կը հանգչի հոն. մէկ հատիկ աղջիկը երեւելիի մը։ Մեռելը ծաղիկներով ծածկուած է։

— Յարութիւն պիտի տայ զաւկիդ, կը գոչեն բազմութեան մէջէն արտասուալից մօր։ Դագաղին ընդառաջ եկող եկեղեցականը կը նայի վարանոտ երեւոյթով մը եւ յօնքը կը պռստէ։ Յանկարծ աղաղակ մը կը թնդայ, մայրը Անոր ոտքերուն կը նետուի։ «Եթէ Դուն ես, կենդանացուր զաւակս», եւ բազուկները Անոր կ'երկարէ։

Fonds A.R.A.M

Թափօրը կանգ կ՚առնէ, գագաղը սալաքարերուն վրայ կը դնեն։ Անոր կը նայի գթութեամբ, Իր բերանը անգամ մըն ալ քաղցրօրէն կ՚արտասանէ, «Տալիթա՛ կումի»։ Մեռելը կ՚ելլէ, կը նստի ու շուրջը կը նայի ժպտուն, զարմացած։ Ձեռքը ունի սպիտակ վարդերու փունջը զոր դրած էին գագաղին մէջ։ Բազմութիւնը շփոթած է, կը պոռայ, կուլայ։ Այդ պահուն անկէ կ՚անցնի մեծ հաւատաքննիչ կարտինալը։ Գրեթէ իննսունամեայ ծերունի մըն է, երկարահասակ, չոր դէմքով, փոսացած աչքերով, ուր սակայն դեռ կայծ մը կը փայլի։ Այլ եւս չունի այն պերճ զգեստաւորումը որուն մէջ կը սիգար երէկ ժողովուրդին առջեւ, մինչդեռ կ՚այրէին հռովմէական եկեղեցիին թշնամիները. հագած է նորէն իր հին կոշտ սքեմը։ Իր մռայլ օգնականներն ու հաւատաքննիչ ատեանին պահակագունդը իրեն կը հետեւին յարգալիր հեռաւորութեամբ մը։ Կանգ կ՚առնէ ամբոխին առջեւ ու կը դիտէ հեռուէն։ Ամէն բան տեսաւ, Անոր առջեւ զետեղուած դագաղը, աղջնակին յարութիւնը, եւ իր դէմքը մթագնեցաւ։ Կը խոժոռէ իր թաւ յօնքերը եւ իր աչքերը կը շողան չարաշուք փայլով մը։ Մատովը զԱյն ցոյց կուտայ և կը հրամայէ պահակներուն ձերբակալել զԱյն։ Ա՛յնքան մեծ է իր զօրութիւնը եւ ժողովուրդը ա՛յնքան վարժ է հպատակելու, անոր հնազանդելու դողդղալէն, որ ամբոխը իսկոյն կը հեռանայ իր ոստիկաններուն առջեւէն. մեռելական լռութեան մը մէջ, անոնք կը բռնեն զԱյն ու կը տանին։ Մէկ մարդու մը պէս այդ ժողովուրդը կը խոնարհի ծերունի հաւատաքննիչին առջեւ, որ կ՚օրհնէ զայն ու իր ճամբան կը շարունակէ։ Կալանաւորը կ՚առաջնորդուի հաւատաքննութեան մռայլ եւ հին շէնքը, ուր զինքը կը բանտարկեն կամարակապ նեղ խցիկի մէջ։ Օրը իրիկուն կ՚ըլլայ. գիշեր մը, տաք եւ հեղձուցիչ։ Օդը բուրումնաւորուած է դափնիներէն ու կիտրոններէն։ Աղջամուղջին մէջ զնդանին երկաթեայ դուռը կը բացուի յանկարծ ու կ՚երեւի մեծ հաւատաքննիչը, ջահ մը ձեռքին։ Մինակ է, դուռը կը գոցուի իր ետեւէն։ Կանգ կ՚առնէ սեմին վրայ, երկարօրէն կը դիտէ Սուրբ Դէմքը։ Կը մօտենայ վերջապէս, ջահը սեղանին վրայ կը դնէ ու կ՚ըսէ Անոր.

— Դո՞ւն ես, դո՛ւն։ — Պատասխան չստանալով, կ՚աւելցնէ արագօրէն. — Բա՛ն մը չըսես, լռէ՛։ Արդէն ի՞նչ պիտի կրնաս ըսել, շատ լաւ գիտեմ։ Իրաւունք չունիս բա՛ռ մը աւելցնելու երբեմնի ըսածներուդ վրայ։ Ինչո՞ւ եկար մեզ խանգարելու, վասն զի իսկապէս մեզ կը խանգարես, դուն շատ լաւ գիտես։ Բայց կ՚զգա՞ս թէ ի՛նչ պիտի պատահի վաղը։ Կ՚անգիտանամ քու ո՛վ ըլլալդ եւ չեմ ալ ուզեր հասկնալ թէ Դո՞ւն ես եթէ ոչ Իր երեւոյթը, սակայն վաղը պիտի դատապարտեմ քեզ եւ պիտի այրիս յոռեգոյն հերետիկոսին պէս, եւ նոյն այդ ժողովուրդը որ այսօր ոտքերդ կը համբուրէր, վաղը, իմ մէկ նշանովս, պիտի վազէ քու խարոյկդ արծարծելու։ Գիտե՞ս այս բանը։ Թերեւս, կ՚աւելցնէ ծերունին, մտախոհ, աչքերը միշտ իր կալանաւորին սեւեռած։

— Չեմ հասկնար թէ ի՛նչ ըսել կ՚ուզես, Իվա՛ն, դիտել տուաւ Ալիօշա, որ լուռ մտիկ ըրած էր, եղածը երեւակայութի՞ւն է, ծերունիին սխա՞լը, եթէ ոչ անհեթեթ այլայլանք մը։

— Ընդունէ՛ այդ վերջին ենթադրութիւնդ, ըսաւ Իվան խնդալով, եթէ արդի իրապաշտութիւնը քեզ այնքան հեստող դարձուցած է գերբնականին։ Ուզածիդ պէս թող ըլլայ։ Ճշմարիտ է որ հաւատաքննիչը 90 տարեկան է եւ իր գաղափարը միտքը խանգարած է երկար ատենէ ի վեր։ Վերջապէս թերեւս պարզ զառանցանք մըն է, ծերունիի մը երազանքը իր վախճանէն առաջ, արդիւնք վերջին հրապարակութենէն բռնկած իր երեւակայութեան։ Բայց այլայլանք կամ քմայք, ի՞նչ կարեւորութիւն ունի։ Նշանակելին այն է որ հաւատաքննիչը իր մտածումը կը յայտնէ, քօղազերծ կ՚ընէ ի՛նչ որ լռած էր իր ամբողջ ասպարէզին մէջ։

Fonds A.R.A.M

— Ու կալանաւորը քան մը չ'ըսե՞ր։ Կը քաւականանայ միայն նայելո՞վ։

— Այո՛, Ան միայն կրնայ լռել։ Ծերունին ինքն իսկ անոր դիտել կուտայ թէ իրաւունք չունի Իր հին խօսքերուն վրայ քառ մը անգամ աւելցնելու։

Թերեւս ասիկա հիմնական գիծն է հռոմէական կաթոլիկութեան, իմ համեստ կարծիքովս. «Ամէն քան քեզմէ փոխանցուած է Պապին, ամէն քան ուրեմն հիմա կախում ունի Պապէն, գնէ ժամանակէն առաջ մի՛ գար խանգարել մեզ»։ Այս է իրենց վարդապետութիւնը։ Զայն գտած եմ իրենց աստուածաբանութիւններուն մօտ։ «Իրաւունք ունի՞ս մեզի յայտնելու գաղտնիքներէն միայն մէ՛կ հատը այն աշխարհին ուրկէ կուգաս», կը հարցնէ Ծերունին, որ կը պատասխանէ անոր տեղ. «Ո՛չ, իրաւունք չունիս, որովհետեւ այդ յայտնութիւնը պիտի աւելնայ երբեմնի յայտնութեան եւ ատիկա պիտի նշանակէ մարդերէն եւս առնել այն ազատութիւնը զոր այնքան կը պաշտպանէիր երկրի վրայ։ Քու բոլոր նոր յայտնութիւններդ պիտի ջնասեն հաւատքի ազատութեան, վասն զի հրաշք պիտի տեսնուի անոնց մէջ. արդ տանըշինգ դար առաջ, տէրէն քանէ գեբադաս կը համարէիր հաւատքի ազատութիւնը։ Ձե՞ս ըսած յաճախ. «կ'ուզեմ ձեզ ազատ ընել»։ Լաւ ուրեմն, տեսար «ազատ» մարդերը, կ'աւելցնէ Ծերունին քամահրական երեւոյթով մը։ Այո՛, թէեւ սուղի նստաւ մեզի, կը շարունակէ խստութեամբ Անոր նայելով, բայց վերջապէս այդ գործը աւարտեցինք Քու անունովդ։ Տասնըվինգ դարերու դաժան աշխատանք մը հարկ եղաւ ազատութիւնը հաստատելու համար, բայց վերջապէս յաջողեցանք, եւ աղէկ յաջողեցանք։ Ձե՞ս հաւատար ըսածիս։ Քաղցրութեամբ ինծի կը նայիս, առանց նոյն իսկ զայրանալու պատիւն ընելու ինծի։ Բայց հաւատա՛ որ մարդիկ երբեք իրենք զիրենք այնքան ազատ չեն կարծած որքան ներկայիս, երբ իրենց ազատութիւնը խոնարհաբար զեղեցած են մեր ոտքերուն առջեւ։ Ասիկա մեր գործն է, ճշմարտութիւնը ըսելու համար։ Ազատութի՞ւն կ'երազէիր դուն։

— Նորէն չեմ հասկնար, ընդմիջեց Ալիոշա, Ծերունին կը հեգնե՞, կը ծաղրե՞։

— Բնա՛ւ։ Մարդիկը երջանիկ ընելու նպատակով՝ ինք եւ իրենները ազատութիւնը ջնջած րլլալնուն համար կը պարծենայ ան։ «Վասն զի հիմա առաջին անգամն է որ (հաւատաքննութեան կ'ակնարկէ, հասկնալի է) կրնանք խորհիլ մարդոց երջանկութեան մասին։ Մարդ արարածը ի բնէ ըմբոստ է. ըմբոստները երջանիկ կ'ըլլա՞ն միթէ։ Դուն գիտէիր, հարկ եղած խորհուրդը տրուած էր Քեզի, բայց նկատի չառիր, մարդոց երջանկութիւնն հայթայթող միակ միջոցը մերժեցիր, բարեբախտաբար մեկնած առենդ գործը մեզի փոխանցեցիր, խոստացար, հանդիսաւորապէս մեզի շնորհեցիր կապելու եւ արձակելու իրաւունքը. անշուշտ այդ իրաւունքը հիմա մեզմէ եւս առնելու մասին չես կրնար մտածել։ Ինչո՞ւ ուրեմն մեզ խանգարելու եկար։

— Ի՞նչ ըսել է «Դուն գիտէիր, հարկ եղած խորհուրդը տրուած էր Քեզի», հարցուց Ալիոշա։

— Բայց Ծերունիին ճառին հիմնական կէտն է այդ։

«Ահաւոր եւ խորունկ Ոգին, քայքայումի եւ անէութեան Ոգին, կը վերսկսի ան, Քեզի խօսեցաւ անապատին մէջ, եւ Գիրքերը կ'ըսեն թէ Քեզ «փորձեց»։ Ճշմարի՞տ է։ Եւ կարելի՞ էր միթէ ո եւ է բան ըսել աւելի խորհրդաւոր քան ինչ որ ըսուեցաւ Քեզի երեք հարցումներով, կամ, գիրքերու լեզուով, երեք «փորձութեանց» միջոցին զոր Դուն մերժեցիր։ Եթէ երբեք աշխարհի վրայ վաւերական եւ դղրդիչ հրաշք մը գործուած է, երեք փորձութեանց օրն եղած է այդ։ Այդ երեք հարցումները բանաձեւելու միակ իրողութիւնը հրա՛շք մըն է ինքնին։ Ենթադրենք թէ ատենն անյայտանան գիրքերէն եւ հարկ ըլլայ վերակազմել զանոնք, հարկ ըլլայ զա-

Fonds A.R.A.M

նոնք երեւակայել եւ իրենց տեղը դնել վերստին, ու այդ նպատակով Հաւաքուին աշխարհի բոլոր իմաստունները, բոլոր պետական մարդիկը, բարձրաստիճան եկեղեցականները, գիտունները, փիլիսոփաներն ու բանաստեղծները, ու իրենց ըսուի՝ Երեւակայեցէ՛ք, խմբագրեցէ՛ք երեք հարցումներ որոնք ո՛չ միայն դէպքին կարեւորութեան համապատասխան ըլլան, այլ եւ երեք խօսքով արտայայտեն ապագայ մարդկութեան բովանդակ պատմութիւնը, — կը կարծե՞ս թէ մարդկային իմաստութեան այդ արիսպագոսը պիտի կրնայ յղանալ նոյնքան ուժեղ եւ նոյնքան խորունկ բան մը, որքան սոյն երեք փորձութիւնները զոր Քեզի առաջարկեց հզօր Ոգին։ Այդ երեք հարցումները ինքնին բաւական են ապացուցանելու համար թէ մեր գործը յաւիտենական եւ բացարձակ Ոգիին հետ է և ոչ թէ մարդկային անցողական մտքին։ Որովհետեւ անոնք կ'ամփոփեն եւ միանգամայն կը մարգարէանան մարդկութեան յետագայ ամբողջ պատմութիւնը. երեք ձեւերն են անոնք ուր կը բիւրեղանան մարդկային բնութեան բոլոր անլուծելի հակադրութիւնները։ Ասիկա կարելի չէր հասկնալ այն ատեն, վասն զի ապագան քօղարկուած էր. բայց հիմա, տասնըհինգ դարերու սահումէն յետոյ, մենք կը զգանք թէ ամէն բան նախատեսուած էր այդ երեք հարցումներուն մէջ եւ ամէն բան իրականացած է այնպիսի ճշդութեամբ մը որ կարելի չէ բառ մը անգամ աւելցնել կամ պակսեցնել։

«Դուն ինքդ որոշէ հիմա, ո՛վ իրաւունք ունէր, Դո՛ւն՝ եթէ ոչ փորձիչը։ Յիշէ՛ առաջին հարցումը, անոր իմաստը, եթէ ոչ ամբողջութիւնը։ Կ'ուզես աշխարհ երթալ ձեռնունայն, մարդոց քարոզելու համար ազատութիւն մը զոր հասկնալու արգելք պիտի ըլլան իրենց յիմարութիւնն ու իրենց բնական անազնուութիւնը, ազատութիւն մը որ կը վախցնէ զիրենք, վասն զի մարդուն եւ ընկերութեան համար աւելի անհանդուրժելի բան մը չկայ։ Կը տեսնե՞ս դա քարերը այս անջրդի անապատին մէջ։ Հացի փոխէ՛ զանոնք, եւ մարդկութիւնը Քու ետեւէդ պիտի վազէ հլու եւ երախտապարտ հօտի մը պէս, դողդղալով միանգամայն որ ձեռքդ կրնայ ետ քաշուիլ եւ հաց չմնայ այլ եւս մէջտեղը։

«Բայց դուն չուզեցիր մարդկութիւնը զրկել ազատութենէն եւ մերժեցիր, խորհելով թէ ազատութիւնը անհաշտելի է հացով գնուած հնազանդութեան հետ։ Պատասխանեցիր թէ մարդ հացով միայն չ'ապրիր։ Բայց գիտե՞ս թէ երկրային այդ հացին անունով աշխարհի Ոգին պիտի ընդվզի Քեզի դէմ, պիտի պայքարի եւ պիտի յաղթէ Քեզի, ու ամենքը անոր պիտի հետեւին աղաղակելով. «Ո՛վ կը նմանի միթէ այս անասունին, սա է որ մեզի տուաւ երկինքի կրակը»։ Դարեր պիտի անցնին եւ մարդկութիւնը իր գիտուններուն եւ իմաստասէրներուն բերնով պիտի յայտարարէ թէ ոճիր չկայ, հետեւաբար եւ մեղք չկայ, կան միայն քաղցածներ։

«Կերակրէ՛ զանոնք, ու այն ատեն պահանջէ՛ միայն որ առաքինի ըլլան։» Ահա՛ թէ ինչ պիտի արձանագրուի ապստամբութեան այն դրօշին վրայ որ Քու տաճարդ պիտի կործանէ։ Անոր տեղը պիտի կանգնի նոր շէնք մը, Բաբելոնի երկրորդ աշտարակ մը, որ անշուշտ առաջինին պէս անկատար պիտի մնայ, բայց Դուն կրնայիր մարդերուն խնայել այդ նոր փորձն ու հազար տարուան տառապանք մը։ Վասն զի պիտի գան մեզ պիտի գտնեն, իրենց աշտարակին կառուցումին համար հազար տարուան տաժանքէ մը յետոյ։ Մեզ հողին տակը պիտի փնտռեն ինչպէս կ'ընէին երբեմն, գետնադամբաններու մէջ ուր պահուած պիտի ըլլանք (որովհետեւ նորէն պիտի հալածուինք) ու պիտի աղաղակեն. "Ուտելիք տուէք մեզի, որովհետեւ երկինքի հուրը մեզի խոստացողները չտուին զայն։» Այն ատեն պիտի աւարտենք իրենց աշտարակը, ատոր համար սնունդ միայն պէտք է. ու պիտի սնուցանենք զիրենք, այսպէս ըսելու համար Քու անունովդ. ատանկ պի-

Fonds A.R.A.M

տի հաւատացնենք։ Առանց մեզի միշտ քաղցած պիտի մնան։ Ո՛չ մէկ գիտութիւն պիտի կրնայ իրենց հաց տալ, որքան ատեն որ ազատ մնան, սակայն ի վերջոյ մեր ոտքերուն տակ պիտի դնեն այդ ազատութիւնը՝ ըսելով. «Լաւագոյն է որ մեզ բոլորովին ստրկացնէք, բայց սնուցանէք մեզ»։ Պիտի հասկնան վերջապէս թէ ազատութիւն ու իւրաքանչիւրին իր ուզած չափով տրամադրուած երկրային հացը անհաշտելի են իրարու հետ, վասն զի երբեք չպիտի կրնան անոր բաշխումը կատարել իրենց միջեւ։ Ըլլալով տկար, ապականած, ունայն եւ ապստամբ, պիտի համոզուին նաեւ կարենալ ազատ ապրելու իրենց անզօրութեան մասին։ Դուն իրենց կը խոստանայիր երկինքի հացը. կը հարցնեմ անգամ մը եւս, ապիկար, յաւիտենապէս ապերախտ ու ախտաժէտ մարդկային ազգին համար կարելի՞ է միթէ զայն բաղդատել երկրային հետ։ Հազարաւոր եւ տասնեակ հազարաւոր հոգիներ Քեզի պիտի հետեւին Քու հացիդ համար, բայց ի՞նչ պիտի ըլլան միլիոններն ու միլիառները որոնք քաջութիւնը չպիտի ունենան զայն նախընտրելու։ Դուն միթէ մեծերն ու հզօրնե՞րը կը սիրես միայն, որոնց՝ միւսներուն անհամար բազմութիւնը, որ տկար է եւ որ սակայն կը պաշտէ Քեզ, կը ծառայէ պարզապէս իբրեւ շահագործելի նիւթ։ Այդ տկար էակներն ալ սիրելի են մեզի։ Թէեւ վատթար եւ ըմբոստ, ի վերջոյ հլու պիտի դառնան անոնք։ Պիտի զարմանան եւ մեզ աստուածներ պիտի կարծեն, երբ հաճինք իրենց գլուխը անցնիլ եւ երբ զիրենք այնքան սարսափեցնող ազատութիւնը մե՛նք ստանձնելով՝ իշխենք իրենց վրայ։ Բայց իրենց պիտի ըսենք թէ Քու աշակերտներդ ենք եւ կ'իշխենք քու անունովդ։ Եւ այդ ամբարշտութիւնը մեր տառապանքը պիտի կազմէ, վասն զի հարկ պիտի ըլլայ ստել։ Ահա՛ այս է իմաստը առաջին հարցումին որ քեզի ուղղուեցաւ անապատին մէջ, եւ ահա՛ թէ ինչ մերժեցիր յանուն ազատութեան, զոր ամէն բանէ գերադաս կը համարէիր։ Մինչդեռ այդ հարցումը իր մէջ կը թագուցանէր աշխարհի գաղտնիքը։ Եթէ հաւանէիր հացերու հրաշքին, խաղաղեցուցած պիտի ըլլայիր յաւիտենական մտահոգութիւնը մարդկութեան —անհատներուն թէ հաւաքականութեանց—, այն մտահոգութիւնը թէ «որո՞ւ առջեւ պէտք է խոնարհիլ»։ Վասն զի ազատ մարդուն համար չկայ աւելի տեւական եւ աւելի կսկծեցուցիչ հոգ մը քան փնտռտուքը մէկու մը որուն առջեւ գլուխ ծռէինք։ Բայց մարդ կ'ուզէ խոնարհիլ միայն անվիճելի ուժի մը առջեւ, զոր բոլոր իր նմանները կը յարգեն տիեզերական հաւանութեամբ մը։ Վասն զի այդ խեղճ արարածները կը տուայտին գտնելու համար պաշտամունք մը որ ո՛չ թէ միայն քանի մը հաւատացեալներ համախմբէր, այլ որուն մէջ կարենան ամէնքն ալ հաղորդուիլ իրարու հետ, միեւնոյն հաւատքով միացած։ Որովհետեւ պաշտամունքի մէջ այդ միասնութիւնը գլխաւոր տառապանքն է ամէն անհատի եւ բովանդակ մարդկութեան, դարերու սկիզբէն ի վեր։ Այդ երազը իրագործելու համար է որ թուրով ոչնչացուցած են զիրար։ Ժողովուրդները աստուածներ դարբնած են եւ զիրար աստուածացուցած. «Թողէ՛ք ձեր աստուածները եւ մերինները պաշտեցէք, եթէ ոչ՝ վա՛յ ձեզի եւ ձեր աստուածներուն»։ Ու այս այսպէս պիտի ըլլայ մինչեւ աշխարհի վերջը, նոյն իսկ երբ աստուածները անյայտանան, մարդիկ պիտի երկրպագեն կուռքերուն։ Գիտէիր, չէիր կրնար անգիտանալ մարդկային բնութեան այս հիմնական գաղտնիքը, եւ սակայն մերժեցիր անվրիպելի միակ դրօշը որ Քեզի ներկայացաւ եւ որ ամէնքը Քու առջեւդ պիտի խոնարհեցնէր անվիճելի կերպով, երկրային հացին դրօշը. մերժեցիր զայն երկնային հացին ու ազատութեան անունով։ Տես թէ ի՛նչ ըրիր յետոյ, միշտ յանուն ազատութեան։ Կը կրկնեմ, մարդուն համար՝ կարելի եղածին չափ շո՛ւտ մէկը գտնելով ծնած ատենը միասին բերած ազատութեան պարգեւը անոր

Fonds A.R.A.M

յանձնելուն պէս տառապեցնող հոգ չկայ: Բայց մարդոց ազատութեան տէրը ըլլալու համար պէտք է անոնց տալ խղճի խաղաղութիւն: Հացը Քեզի կ'ապահովէր այդ յաջողութիւնը, մարդ կը խոնարհի զայն տուողին առջեւ. բայց ուրիշ մէկը թո՛ղ տիրանայ իր խղճմտանքին, հացդ պիտի ձգէ ու անոր ետեւէն պիտի երթայ: Իրաւունք ունէիր հոգ, վասն զի մարդկութեան գոյութեան գաղտնիքը կը գտնուի ո՛չ թէ միայն ապրելուն, այլ նաեւ ապրելու շարժառիթ մը գտնելուն մէջ: Գոյութեան նպատակին համար առանց յստակ գաղափարի մը, մարդ պիտի նախընտրէ հրաժարիլ կեանքէն, եւ պիտի ուզէ աւելի ինքզինքը ոչնչացնել քան թէ երկրի վրայ մնալ, հոգ չէ թէ հացի դէզերով շրջապատուած ըլլայ: Բայց ի՞նչ պատահեցաւ: Փոխանակ մարդկային ազատութիւնը գրաւելու, զայն աւելի ընդարձակեցիր: Մոռցա՞ր թէ մարդ կը նախընտրէ խաղաղութիւնը, նոյն իսկ մահը՝ բարին եւ չարը ճանչնալու ազատութենէն: Իրեն համար ոչինչ այնքան հրապուրիչ է քան ազատ կամքը, բայց նաեւ ոչինչ այնքան ցաւագին: Եւ մարդկային խղճմտանքը ընդմիշտ խաղաղեցնելու կոչուած ամուր սկզբունքներու տեղ, ընտրեցիր տարտամ, տարօրինակ, առեղծուածային ծանօթութիւններ, ամէն ինչ որ վեր է խեղճերուն ուժէն, եւ ատով այնպէս մը շարժեցար որ կարծես թէ չէիր սիրեր զիրենք, Դո՛ւն որ եկած էիր կեանքդ տալ իրենց համար:

Մարդկային ազատութիւնը աճեցուցիր փոխանակ խլելու զայն, հետեւաբար եւ բարոյական էակին պարտադրեցիր այդ ազատութեան արհաւիրքները: Կ'ուզէիր որ քեզմով կախարդուած մարդիկ ազատօրէն սիրեն Քեզ, կամովին հետեւին Քեզի: Հին դժխեմ օրէնքին տեղ, մարդ պարտէր այսուհետեւ ազատ սրտով մը ճանչնալ բարին ու չարը, իրեն առաջնորդ ունենալով միայն Քու պատկերդ, բայց չէի՞ր նախատեսեր թէ ի վերջոյ պիտի մերժէր, նոյն իսկ պիտի ուրանար Քու պատկերդ ու Քու ճշմարտութիւնդ, ընկճուած ըլլալով ընտրելու ազատութեան ահաւոր բեռին տակ: Մարդիկ վերջապէս պիտի պոռան թէ ճշմարտութիւնը Քու մէջդ չէր, եթէ ոչ զանոնք այդքան տագնապալի անստուգութեան մը չպիտի մատնէիր՝ այդքան հոգերով եւ այդքան անլոյծ խնդիրներով: Այդ կերպով Քու թագաւորութեանդ կործանումը պատրաստեցիր, ուրիշը մի՛ ամբաստաներ: Եւ սակայն այդ չէր որ կ'առաջարկուէր Քեզի: Երեք ուժեր կան որոնք միայն կարող են տիրապետել այդ տկար ըմբոստներուն խղճմտանքին, անոնք են՝ հրաշքը, խորհուրդը եւ հեղինակութիւնը: Մերժեցիր այդ երեքն ալ: Ահեղ եւ խորունկ Ոգին Քեզ բարձրացուցած էր՝ աշտարակին գագաթը եւ ըսած էր. «Կ'ուզե՞ս գիտնալ թէ Աստուծոյ որդին ես: Վար նետէ ինքզինքդ, վասն զի գրուած է թէ հրեշտակները պիտի վերցնեն ու պիտի տանին զԱյն ու չպիտի վիրաւորուի ընաւ: Պիտի գիտնաս այն ատեն թէ Աստուծոյ Որդին ես եւ Քու հաւատքդ պիտի ապացուցանես Հօրդ վրայ»: Բայց դուն այս առաջարկը մերժեցիր, վար չնետուեցար: Վսեմ, աստուածային հպարտութիւն մը ցոյց տուիր այն ատեն. բայց մարդիկ, ապիկար եւ ապստամբ, աստուածներ չեն: Գիտէիր թէ գահավիժելու համար քայլ մը միայն առնելով, շարժում մը միայն ընելով, Տէրը պիտի փորձէիր եւ Քու հաւատքդ պիտի կորսնցնէիր Անոր մասին: Պիտի ջախջախուէիր երկրին վրայ զոր եկած էիր փրկելու, ի մեծ ուրախութիւն փորձիչին: Բայց Քեզի պէս ուրիշ շատեր կա՞ն միթէ: Կրնա՞ս վայրկեան մը ընդունիլ թէ մարդիկ քաջութիւնը պիտի ունենային նման փորձութեան մը տոկալու: Մարդկային բնութեան տրուած չէ հրաշքը մերժել եւ կեանքի ծանր պահերուն, էական ու ցաւագին հարցերու առջեւ, ապաւինիլ միայն սրտի ազատ որոշումին: Ո՛հ, գիտէիր թէ Քու հաստատամտութիւնդ պիտի յիշատակուէր գիրքերու մէջ, դարերը պիտի կորէր անցնէր եւ պիտի երթար մինչեւ

Fonds A.R.A.M

հեռագոյն երկիրներ, ու կը յուսայիր թէ՝ Քու օրհնակիդ հետեւելով՝ մարդը պիտի բաւականանար Աստուածով առանց հրաշքի դիմելու։ Բայց կ'անգիտանայիր թէ հրաշքին հետ Աստուած ալ կը մերժէ ան, վասն զի հրաշքն է որ կը վնասէ մանաւանդ։ Եւ որովհետեւ չի կրնար անկէ հրաժարիլ, նոր հրաշքներ պիտի դարբնէ, իր սեփական հրաշքները, պիտի խոնարհի մոգի մը զարմանալիքներուն, վհուկի մը կախարդանքներուն առջեւ, հոգ չէ թէ ան ըլլայ ապաստամբ մը, հերետիկոս մը, յայտնի ամբարիշտ մը։ Ապէն վար չիջար՝ երբ Քեզ կը ծաղրէին ու կը պոռային Քեզի հեգնանքով. «Վա՛ր իջիր Խաչէն, ու պիտի հաւատանք Քեզի։» Մտիկ չըրիր, վասն զի դարձեալ չփափաքեցար մարդը հրաշքով մը ստրկացնել. Դուն կ'ուզէիր ազատ՝ եւ ո՛չ թէ հրաշալիէն ներշնչուած հաւատք մը։ Ազատ սէր մը պէտք էր Քեզի, եւ ոչ թէ սարսափահար գերիի մը սարկաստական խանդաղատանքը։ Հոգ եւս՝ մարդոց մասին շատ բարձր համարում մը ցոյց կուտայիր, վասն զի հոգ չէ թէ ըմբոստ ճնշած ըլլան, իսկապէս գերիներ են անոնք։ Տե՛ս եւ դատէ՛, տանըրկինգ դար վերջ. կրցա՞ր մէկը ցարդ մինչեւ Քեզի բարձրացնել։ Կ'երդնում թէ մարդը Քու կարծածդէդ շատ աւելի ապիկար եւ շատ աւելի ստորին է։ Քու ըրածդ ան կրնա՞յ ընել միթէ։ Իր մասին ունեցած համարումդ ջնասեց գումիին։ Շատ պահանջեցիր իրմէն, Դուն որ անձէդ աւելի կը սիրէիր զայն։ Եթէ գինքը նուազ գնահատած ըլլայիր, աւելի թեթեւ բեռ մը պիտի դնէիր իր վրայ, որ աւելի համեմատական պիտի ըլլար Քու սիրոյդ հետ։ Անարի եւ վատոգի է ան։ Ի՞նչ կարեւորութիւն ունի, որ ան հիմա ամէն կողմէ կ'ըմբոստանայ մեր իշխանութեան դէմ եւ հպարտ է իր ապըստամբութեամբ։ Դասարանին մէջ գլուխ վերցնող եւ իրենց ուսուցիչը վոնտող տղոց հպարտութիւնն է այդ։ Ստահակներուն հրճուանքը վերջ պիտի գտնէ սակայն եւ սուղի պիտի նստի իրենց։ Պիտի տապալեն տաճարները եւ երկիրը արիւնով պիտի ողողեն։ Բայց այդ յիմար տղաքը վերջապէս պիտի նշմարեն թէ իրենք տկար ըմբոստներ են միայն, անընդունակ ընդ երկար ապստամբելու։ Տկար արցունքներ պիտի թափեն եւ պիտի հասկնան թէ Արարիչը, զիրենք ըմբոստ ստեղծելով, ապահովապէս ուզած է ծաղրել զիրենք։ Այդ բանը պիտի պոռան յուսահատութեամբ եւ այս հայհոյանքը զիրենք աւելի դժբախտ պիտի ընէ, վասն զի մարդկային բնութիւնը չի կրնար հայհոյանքի հանդուրժել եւ միշտ վրէժ կը լուծէ անկէ։ Մտատանջութիւն, վրդովում, դժբախտութիւն, ահա՛ մարդերու բաժինը չարչարանքներէն վերջ զոր կրեցիր իրենց ազատութեանը համար։ Քու հոյակապ մարգարէդ իր խորհրդանշական տեսիլքին մէջ կ'ըսէ թէ առաջին յարութեան բոլոր մանուկցողները տեսած է եւ թէ իւրաքանչիւր ցեղէ տասներկու հազար հոգի կար հոն։ Այդքան բազմաթիւ ըլլալու համար, մարդէն աւելի բան մը ըլլալու էին, գրեթէ աստուածներ։ Անոնք Քու Խաչդ կրեցին ու անապատին մէջ ապրեցան, մարախով ու արմատով սնանելով։ Անշուշտ կրնաս հպարտ ըլլալ ազատութեան այդ զաւակներուն համար։ Բայց յիշէ՛, քանի մը հազարաւորներ էին միայն, եւ գրեթէ աստուածներ, համալսարանե՞րը։ Յանցանքը իրե՞նց է, մնացեալներուն, ակարներուն, եթէ չկրցան տանիլ լինչ որ կը կրեն հզօրները։ Աղկաղկ հոգին պատասխանատո՞ւ է ահեղ ձիրքեր չունենալուն համար։ Միայն ընտրեալներո՞ւն համար եկար իսկապէս։ Ան առեն, խորհուրդ մըն է այդ, մեզի համար անհասկնալի, և իրաւունք պիտի ունենայինք քարոզելու զայն մարդոց, ուսուցանելու թէ սիրտերու ազատ որոշումը կամ սէրը չէ որ կարեւոր են, այլ խորհուրդը, որուն կուրօրէն պէտք է հպատակին՝ նոյն իսկ հակառակ իրենց խղճմտանքին։ Ճիշդ այս բանն է որ ըրինք արդէն։ Սրբագրեցինք Քու գործդ, հիմնելով զայն հրաբխի, խորհուրդի եւ հեղինակութեան վրայ։ Եւ մարդիկ ուրախացան որ

Fonds A.R.A.M

նորէն հօտի պէս կը վարեն զիրենք ու այլ եւս փրկուած են ազատութեան այն կորըստաբեր ձիրքէն որ իրենց այնքան տառապանքներ կը պատճառէր։ Այսպէս շարժելու իրաւունք ունէի՞նք, ըսէ՛ տեսնեմ։ Միթէ մարդկութիւնը սիրել չի՞ նշանակեր հասկնալ անոր տկարութիւնը, գուրգուրանքով թեթեւցնել անոր բեռը, իր անզօր ընաւորութեանը պատճառով հանդուրժել նոյն իսկ մեզքին, հերիք է որ մեր արատնութեամբ գործուած ըլլայ։ Ինչո՞ւ ուրեմն կուգաս մեր գործը կը խանգարես։ Ինչո՞ւ լուռ կը մնաս, կնճի սեւեռելով թափանցող եւ քաղցր ակնարկդ։ Բարկացի՛ր աւելի, չեմ ուզեր քու սէրդ, որովհետեւ ե՛ս ալ քեզ չեմ սիրեր։ Ինչո՞ւ պիտի պահեմ։ Գիտեմ թէ որո՞ւ կը խօսիմ, եւ Դուն գիտես թէ ի՛նչ ունիմ քեզի ըսելիք, աչքերուդ մէջ կը տեսնեմ զայն։ Ինծի՞ է մնացեր մեր գաղտնիքը պահել քեզմէ։ Թերեւս զայն իմ բերնէս լսել կ՛ուզես։ Ահաւասիկ. մենք քեզի հետ չենք, այլ աճուր հետ, ու արդէն երկար ատենէ ի վեր։ Ճիշտ ութը դարէ ի վեր իրմէ ընդունած ենք այն վերջին պարգեւը զոր Դուն զայրոյթով մերժեցիր, երբ քեզի ցոյց կուտար երկրի բոլոր թագաւորութիւնները, մենք ընդունեցինք Հռոմն ու կեսարին սուրը, եւ ինքզինքնիս յայտարարեցինք երկրի միակ թագաւորները, թէեւ մինչեւ հիմա դեռ ժամանակ չունեցանք մեր գործը աւարտելու։ Բայց որո՞ւնն է յանցանքը։ Ո՛չ, դեռ սկիզբն ենք, դեռ շատ աշխատանք ունինք եւ երկիրը դեռ շատ պիտի տառապի, բայց մեր նպատակին պիտի հասնինք. կեսարներ պիտի ըլլանք եւ այն ատեն պիտի խորհինք տիեզերական երջանկութեան։

Եւ սակայն, Դուն այն ժամանակ կըրնայիր կեսարի սուրը առնել։ Ինչո՞ւ եա մղեցիր այդ վերջին պարգեւը։ Եթէ հետեւէիր հզօր Ոգիին այդ երրորդ պատուէրին, իրագործած պիտի ըլլայիր ամէն ինչ որ մարդիկ կը վնտռեն երկրի վրայ. — տէր մը՝ որուն առջեւ խոնարհին, պահապան մը իրենց խղճմտանքին եւ միջոցը՝ հասարակաց մըջնարանի մը մէջ վերջնապէս հաւերաշխարհը իրարու միանալու, վասն զի տիեզերական միութեան պէտքը երրորդ եւ վերջին տառապանքն է մարդկային ցեղին։ Մարդկութիւնը իր ամբողջութեան մէջ ձգտած է տիեզերական խարիսխի մը վրայ կազմակերպուելու։ Մեծ աշխարհակալները, թիմուրլէնկներն ու ճէնկիզ-խաները, որոնք ուրականի մը պէս անցած են երկրի վրայէն, իրենք եւս, առանց գիտակցութիւնն ունենալու, կը մասնակցէին ժողովուրդներու դէպ ի միութիւն տածած այդ ըղձանքը։ Եթէ կեսարի ծիրանին ընդունէիր, տիեզերական կայսրութիւնը հիմնած պիտի ըլլայիր եւ խաղաղութիւն պիտի տայիր աշխարհի։ Արդարեւ ո՞վ սահմանուած է մարդերուն տիրելու, եթէ ոչ անոնք որ տիրած են արդէն անոնց խղճմտանքին եւ իրենց ձեռքին մէջ ունին անոնց հացը։ Ահա՛ նք մենք կեսարի սուրը, ու այդպէս շարժելով լքեցինք քեզ՝ հեռեւելու համար աճուր։ Ո՛չ, իմացական ապերասանութեան, ունայն գիտութեան ու մարդաբանութեան դարեր պիտի անցնին տակաւին, վասն զի այդ կերպով է որ պիտի վերջանան, առանց մեզի իրենց Բաբելոնի աշտարակը կառուցանելէ յետոյ։ Բայց այն ատեն անասունը մեզի պիտի գայ սողալով, մեր ոտքերը պիտի լիզէ ու զանոնք պիտի թրջէ արիւն արցունքով։ Եւ մենք իր կռնակը պիտի հեծնենք ու օդին մէջ պիտի քարձրացնենք բաժակ մը ուր քանդակուած պիտի ըլլայ... «Խորհո՛ւրդ» բառը։ Խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը այն ժամանակ միայն պիտի թագաւորեն մարդոց մէջ։ Դուն հպարտ ես ընտրեալներ ունենալով, այսինքն փոքրաթիւ ընտրանիով մը, մինչդեռ մենք հանգիստ պիտի պարգեւենք ամենուն։ Զգենք որ, ընտրեալներ ըլլալու սահմանուած այդ հզօրներէն քանի՛ քանիները այլ եւս պարտասած են Քեզի սպասելէ, ուրիշ տեղ տարած են ու դեռ պիտի տանին իրենց մտքին ուժերն ու սրտին եռանդը, քանի՛նե՛ր ի վերջոյ պիտի ընդվզին Քեզի դէմ յանուն ազատութեան։

Fonds A.R.A.M

Մինչդեռ Դո՛ւն էիր որ զայն անոնց տուիր։ Բոլոր մարդերն ալ երջանիկ պիտի ընենք մենք, քու ազատութենէդ անբաժան եղող ապստամբութիւններն ու ջարդերը վերջ պիտի գտնեն։ Ո՛հ, պիտի համոզենք զիրենք թէ ճշմարտօրէն ազատ պիտի ըլլան այն ատեն միայն՝ երբ ի նպաստ մեզի հրաժարին իրենց ազատութենէն։ Լա՛ւ, այդպէս ընելով ճշմարտութի՛ւնը պիտի խօսինք եթէ ոչ պիտի ստենք։ Վստահ պիտի ըլլան թէ շիտակ է մեր ըսածը, որովհետեւ պիտի յիշեն այն ստրկութիւնն ու շփոթութիւնը ուր խորասուզած էր զիրենք Քու ազատութիւնդ։ Անկախութիւնը, ազատ մտածողութիւնը, գիտութիւնը զիրենք այնպիսի լաբիւրինթոսի մը մէջ մոլորեցուցած, այնպիսի զարմանալիքներու, առեղծուածներու առջեւ դրած պիտի ըլլան որ, ոմանք, կատաղի ըմբոստներ, ինքզինքնին պիտի ոչնչացնեն, եւ ուրիշներ, ըմբոստ բայց տկար, վատոգի եւ թշուառական ամբոխ, ընդքարշ պիտի գան մեր ոտքերուն առջեւ՝ գոչելով. «Այո՛, իրաւունք ունէիք, դո՛ւք միայն գիտէիք Իր գաղտնիքը, եւ ահա՛ ձեզի կուգանք նորէն. փրկեցէ՛ք մեզ մեր անձերէն։» Անշուշտ, հացը մեզմէ ստացած ատեննին պիտի տեսնեն թէ մենք զայն առած ենք իրենցմէ, իրենց սեփական աշխատանքին այդ պտուղը, որպէս զի յետոյ բաշխենք զայն անոնց ո եւ է հրաշքի. պիտի տեսնեն թէ քարերը հացի չենք փոխած. բայց ինչ որ հացէն իսկ աւելի հաճոյք պիտի պատճառէ իրենց՝ զայն մեր ձեռքէն ստանալնին պիտի ըլլայ։ Որովհետեւ պիտի յիշեն թէ ատենօք հացը, արդասիքը իրենց տաժանքին, քարի կը փոխուէր իրենց ձեռքերուն մէջ, մինչդեռ երբ մեզի եկան՝ քարերն են որ հաց եղան։ Պիտի հասկնան թէ ի՛նչ է արժէքը վերջնական հպատակութեան։ Եւ արդէն որքան ատեն որ այդ բանը չըմբռնեն, մարդիկ դժբախտ պիտի ըլլան։ Ո՛վ է որ ամենէն աւելի նպաստած է այդ անհասկացողութեան, ըսէ՛ ինծի։ Ո՛վ է որ հօտը բաժնեց եւ ցրուեց զայն անծանօթ ճամբաներու վրայ։ Բայց հօտը պիտի վերակազմուի, պիտի մտնէ հնազանդութեան փարախը եւ ընդմիշտ։ Այն ատեն իրենց պիտի տանք քաղցր ու խոնարհ երջանկութիւն մը, իրենց պէս տկար արարածներու պատշաճ երջանկութիւն մը։ Վերջապէս պիտի համոզենք զիրենք որ չհպարտանան, վասն զի Դուն էիր որ զիրենք բարձրացնելով սորվեցուցիր ատիկա, պիտի ապացուցանենք իրենց թէ զղփաղփուն էակներ են իրենք, եղկելի մանուկներ, եւ թէ տղայական երջանկութիւնը ամենէն հեշտագին բանն է իրենց համար։ Երկչոտ պիտի դառնան, մեզ աչքէ չպիտի հեռացնեն ընաւ ու սարսափով մեզի պիտի փաթթուին՝ ինչպէս որ մատաղ վառեակները կը մտնեն թխսամայրին թեւին տակ։ Վախով խառն զարմանք մը պիտի զգան ու միանգամայն պիտի հպարտանան այնքան կորովին ու խելքին համար որով մենք պիտի նուաճենք ըմբոստներու անհամար բազմութիւնը։ Մեր ցասումը պիտի դողացնէ զիրենք, երկիւղը պիտի տիրէ իրենց մէջ, մանուկներու եւ կիներու պէս արտասուալից աչքեր պիտի ունենան, բայց, մեր մէկ նշանով, շատ դիւրաւ պիտի անցնին ծիծաղին ու զուարթութեան, մանուկներու ճառագայթող հրճուանքին։ Անշուշտ զիրենք պիտի բռնադատենք աշխատանքի, բայց պարապոյ ժամերուն իրենց կեանքը պիտի կազմակերպենք տղու խաղի մը պէս, երգերով, խմբերգներով, անմեղ պարերով։ Ո՛հ, թոյլ պիտի տանք իրենց նոյն իսկ մեղանչել — տկար են — ու ատոր համար մանուկներու պէս պիտի սիրեն մեզ։ Պիտի ըսենք իրենց թէ կարելի է ամէն մեղք քաւել, եթէ մեր արտօնութեամբ գործուած է. սէրն է որ մեզ պիտի մղէ մեղքը թոյլատրել իրենց ու ատոր պատիժը մեր վրայ պիտի առնենք։ Մեզ պիտի սիրեն իբրեւ բարերարներ որ իրենց մեղքին պատասխանատուութիւնը կը ստանձնեն Աստուծոյ առջեւ։ Ո՛չ մէկ գաղտնիք պիտի ունենան մեզի համար։ Իրենց հնազանդութեան աստիճանին հա-

Fonds A.R.A.M

մեմատ, իրենց պիտի արտօնենք կամ պիտի արգիլենք ապրիլ իրենց կիներուն եւ սիրուհիներուն հետ, զաւակներ ունենալ կամ ոչ, եւ ուրախութեամբ մտիկ պիտի ընեն մեզ։ Մեր դատաստանին պիտի ենթարկեն իրենց խղճին ամենէն տաժանելի գաղտնիքները, մենք պիտի լուծենք բոլոր հարցերը ու հրճուանքով պիտի ընդունին մեր որոշումը, վասն զի այդ կերպով իրենց պիտի խնայուի ազատօրէն ընտրելու ծանր հոգը։ Ու ամենքն ալ, միլիոնաւոր արարածներ, երջանիկ պիտի ըլլան, բաց ի հարիւր հազարի չափ հոգիներէ, իրենց ղեկավարներէն, բաց ի մեզմէ, գաղտնիքին աւանդապահներէն։ Երջանիկները միլիոններով պիտի հաշուուին ու պիտի գտնուին միայն հարիւր հազար մարտիրոսներ՝ բարիին ու չարին անիծեալ ճանաչողութիւնը ունեցող։ Խաղաղօրէն պիտի մեռնին, քաղցրօրէն պիտի շիջանին Քու անունովդ, ու անդենականին մէջ մահ միայն պիտի գտնեն։ Բայց մենք գաղտնիքը պիտի պահենք, իրենց երջանկութեանը համար, երկինքին մէջ յաւիտենական վարձատրութեան մը յոյսովը պիտի օրօրենք զիրենք։ Վասն զի եթէ ուրիշ կեանք մը գոյութիւն ունենար, ապահովապէս իրենց նմաններուն համար չպիտի ըլլար։ Մարգարէն կ՚ըսէ թէ կրկին պիտի գաս դարձեա՛լ յաղթելու համար, շրջապատուած Քու ընտրեալներէդ, ամենքն ալ հզօր ու հպարտ. մենք պիտի ըսենք թէ այդ ընտրեալները ինքզինքնին միայն փրկած են, մինչդեռ մենք փրկած ենք ամենքը։ Կ՚ըսեն թէ պոռնիկը, հեծած անասունին վրայ ու ձեռքին մէջ ունենալով խորհուրդին բաժակը, պիտի անարգուի, թէ տկարները պիտի ընդվզին նորէն, պիտի բզկտեն անոր ծիրանին ու պիտի մերկացնեն անոր «պիղծ» մարմինը։ Ոտքի պիտի ելլեմ այն ատեն ու Քեզի պիտի ցուցնեմ միլիառաւոր երջանիկները որ մեղքը չեն ճանչցած։ Ու մենք, որ մեր վրայ առած պիտի ըլլանք անոնց յանցանքները իրե՛նց երջանկութեան համար, պիտի ցցուինք Քու առջեւդ ու պիտի ըսենք. «Բնաւ չենք վախնար Քենէ. ե՛ս ալ անապատը գտնուած եմ, ե՛ս ալ ապրած եմ մարախով ու արմատներով. ե՛ս ալ օրհնած եմ ազատութիւնը զոր շնորհեցիր մարդոց, ու կը պատրաստուէի երեւիլ ընտրեալներուն, հզօրներուն, ուժեղներուն մէջ, «թիւը ամբողջացնելու» ըղձանքէն այրելով։ Բայց ուշքի եկայ ու չուզեցի անմիտ դատի մը ծառայել։ Ու վերադարձայ միանալու համար անոնց որ Քու գործդ սրբագրեցին։ Բաժնուեցայ հպարտներէն, եկայ խոնարհներուն որպէս զի երջանկացնեմ զիրենք։ Ինչ որ կ՚ըսեմ Քեզի պիտի կատարուի, ու պիտի հիմնուի մեր կայսրութիւնը։ Կը կրկնեմ, վաղը, իմ մէկ նշանիս վրայ, պիտի տեսնես թէ այդ հլու հօտը բոցավառ ածուխներ պիտի բերէ խարոյկին ուր պիտի բարձրանաս՝ այսպէս մեր գործը խանգարելու եկած ըլլալուդ համար։ Որովհետեւ եթէ կայ մէկը որ ամենէն աւելի արժանի ըլլայ խարոյկի՝ այդ ալ Դո՛ւն ես։ Վաղը, Քեզ պիտի այրեմ։ Ասացի։»

Իվան կանգ առաւ։ Իր ճառը վերացուցած էր զինքը ու կը խօսէր մեծ ոգեւորութեամբ. վերջացուցած ատեն ժպտեցաւ։

Ալիօշա լուռ մտիկ ըրած էր, ծայրագոյն յուզումով մը։ Բազմաթիւ անգամներ ուզած էր եղբայրը ընդմիջել, սակայն զսպած էր ինքզինքը։

— Բայց... անհեթեթ բան է, պոռչեց ան կարմրելով։ Քու քերթուածդ Յիսուսի համար գովեստ մըն է, եւ ո՛չ թէ պարսաւ մը... ինչպէս որ դուն կ՚ուզէիր։ Այդպէ՞ս միթէ պէտք է հասկնալ ազատութիւնը։ Ա՞յդ է Օրթոտոքս Եկեղեցիին ըմբռնումը...։ Հռոմն է, այն ալ ոչ ամբողջը, կաթոլիկութեան յոռեգոյն տարրերն են, հաւատաքննիչները, Ճիզուիթները...։ Քու հաւատաքննիչիդ պէս ուրուային անձնաւորութիւն գոյութիւն չունի։ Որո՞նք են եղեր ուրիշին այդ մեղքերը որոնց բեռը իրենց վրայ կ՚առնեն։ Որո՞նք են խորհուրդին այդ տէրերը որոնք մարդկութեան երջանկութեանը համար յանձնառու կ՚ըլլան բանադրանքի։ Ե՞րբ տեսնուած է ասիկա։ Կը ճանչնանք

Fonds A.R.A.M

ճիգուիդները, գէշ կը խօսին անոնց վրայ, բայց մի՞թէ նմա՞ն են քուկիններուդ։ Երբե՛ք...։ Հռոմէական բանակն են անոնք պարզապէս, ապագայ տիեզերական տիրապետութեան գործիքը, իրենց գործիքը, իրենց գլուխը կայսրով մը, Հռոմի քահանայապետով... ահա՛ իրենց իտէալը. ո՛չ մէկ խորհուրդ կայ հոդ, եւ ոչ ալ ո եւ է վսեմ տխրութիւն...։ Տիրապետելու ծարաւը, աշխարհային ստոր բարիքներու գռեհիկ ցանկութիւնը... տեսակ մը ապագայ ճորտութիւն ուր մեծ հողատէրեր պիտի ըլլան իրենք... ահա՛ այս է ամէնը։ Թերեւս նոյն իսկ Աստուծոյ չեն հաւատար։ Քու հաւատաքննիչդ ցնորք մըն է միայն...

— Կեցի՛ր, կեցի՛ր, ըսաւ Իվան խնդալով։ Ինչո՞ւ այդչափ կը տաքնաս։ Ցնո՞րք կ'ըսես։ Շատ լաւ։ Կը հաւատա՞ս սակայն թէ արդարեւ վերջին դարերու ամբողջ կաթոլիկ շարժումը ներշնչուած ըլլայ իշխանութեան ծարաւէն, նպատակ ունենայ միայն աշխարհային բարիքները։ Հայր Բայիսը չէ՞ որ քեզի այդպէս սորվեցուցած է։

— Ո՛չ, ո՛չ, ընդհակառակը, Հայր Բայիսս անգամ մը քեզի պէս խօսեցաւ... բայց ապահովաբար երբեք նոյն բանը չըսաւ, յարեց Ալիօշա, ինքզինքին գալով։

— Ահա՛ թանկագին տեղեկութիւն մը, հակառակ քու «երբեք նոյն բանը չըսաւ»իդ։ Բայց ինչո՞ւ ճիգուիդներն ու հաւատաքննիչները պիտի միանային լոկ աշխարհային երջանկութեան համար։ Իրենց մէջ կարելի չէ՞ գտնել միթէ միակ մարտիրոս մը, ազնուական տառապանքի մը անձնատուր ու մարդկութիւնը սիրող։ Ենթադրենք թէ լոկ նիւթական բարիքներու պաստուքն ունեցող այդ էակներուն մէջ՝ գտնուի իմ հաւատաքննիչիս պէս մէկ հոգի միայն, որ անապատը արմատներով ապրած է ու մոլեգին պայքարած է զգայարանքներուն յաղթելու, ազատ ըլլալու, կատարելութեան հասնելու համար. ու ան միշտ սիրած է մարդկութիւնը։ Յանկարծ պայծառատես կը դառնայ, կը հասկնայ թէ միջակ երջանկութիւն մըն է հասնիլ կատարեալ ազատութեան, երբ միլիոնաւոր արարածներ շնորհազուրկ կը մնան միշտ, չափազանց ապիկար իրենց ազատութիւնը կարենալ գործածելու համար, երբ այդ ազազուն ըմբոստները չպիտի կրնան իրենց աշտարակը աւարտել, եւ թէ այդպիսի սագերու համար չէր որ մեծ տեսլապաշտը իր ներդաշնակութիւնն երազեց։ Այս ամէնը հասկնալէ վերջ, հաւատաքննիչս ետ կը դառնայ եւ... կը միանայ խելացի մարդոց։ Անկարելի՞ բան մըն է այդ։

— Որո՞նց կը միանայ, ո՞ր խելացի մարդոց, գոչեց Ալիօշա գրեթէ պայրացած։ Խելք չունին անոնք, ո՛չ մէկ խորհուրդի տեղեակ են, ո՛չ մէկ գաղտնիքի... Անաստուածութիւն, ահա՛ իրենց գաղտնիքը։ Քու հաւատաքննիչդ Աստուծոյ չի հաւատար։

— Լա՛ւ, շա՛տ լաւ, վերջապէս գուշակեցիր։ Ճիշդ ես, եւ այդ է ամբողջ գաղտնիքը, բայց ատիկա տառապանք մը չէ՞ գոնէ իրեն պէս մարդու մը համար, որ իր կեանքը անապատին մէջ իր իտէալին զոհած է ու չէ դադրած մարդկութիւնը սիրելէ։ Իր օրերու խոնարհումին՝ յստակօրէն կը համոզուի թէ մեծ ու ահեղ Ոգիին խորհուրդները միայն պիտի կրնային տանելի դարձնել գոյութիւնը անզօր ըմբոստներուն, «հեգնանքի համար ստեղծուած այդ վիժած էակներուն»։ Կը հասկնայ թէ հարկ է ունկնդրել խորունկ Ոգիին, մահուան ու աւերումի Ոգիին, ու ատոր համար ընդունիլ սուտն ու խարդաւանանքը, մարդիկը գիտակցօրէն տանիլ անէութեան ու կործանումի, ամբողջ ճամբու ընթացքին խաբելով զանոնք թէ ուր կը տարուին, որպէս զի այդ ողորմելի կոյրերը երջանկութեան պատրանքը ունենան։ Ուշադրութի՛ւն ըրէ, նենգութիւնը կը կատարուի յանուն Անոր որուն ծերունին եռանդագին հաւատացած է ամբողջ կեանքի ընթացքին։ Դժբախտութիւն մը չէ՞ ասիկա։ Ու եթէ ասոր պէս մէկ մարդ միայն գոյութիւն ունենայ, հոդ չէ, «ստոր բարիքներու համար լոկ իշխանութեան ցանկութիւնը ունեցող» բանակին գլուխը, բաւա-

Fonds A.R.A.M

կամ չէ՞ միթէ ամբողջ ողբերգութիւն մը յարուցանելու համար։ Աւելին, նման մէկ պետ բաւական է մարմնացնելու համար հռոմէական կաթոլիկութեան ճշմարիտ վարիչ գաղափարը, իր բանակներով ու իր ճիզուիտներով, անոր բարձրագոյն գաղափարը։ Քեզի կը յայտարարեմ թէ ես համոզուած եմ որ շարժումի գլուխը գտնուողներուն մէջէն այդ եզական տիպարը երբեք չէ պակսած։ Ո՞վ գիտէ, հռոմէական քահանայապետներուն մէջ անոնցմէ քանի մը հատեր կային թերեւս։ Ո՞վ գիտէ։ Թերեւս այդ անիծեալ ծերունին, որ այնքան յամառօրէն կը սիրէ մարդկութիւնը, իր հասկցած եղանակով, դեռ գոյութիւն ունի բազմաթիւ օրինակներով, ու ատիկա ոչ թէ իբրեւ դիպուածի արդիւնք, այլ համաձայնութեան մը, գաղտնի միութեան մը ձեւին տակ, որ երկար ատենէ ի վեր կազմակերպուած է խորհուրդը պահելու, դժբախտներուն ու տկարներուն երջանկութեանը համար զայն անոնցմէ յափշտակելու համար։ Ապահովաբար, ճակատագրօրէն այս այսպէս է։ Կ'երեւակայեմ նոյն իսկ թէ ազատ-որմնադիրները իրենց վարպետութեան իբր խարիսխ ունին նմանօրինակ խորհուրդ մը, ու ատոր համար է որ կաթոլիկները այնքան կ'ատեն ազատ-որմնադիրները. մրցակից մը կը տեսնեն անոնց մէջ, միութեան գաղափարին ցրումը, մինչդեռ իրենք կ'ուզեն մի հօտ և մի հովիւ։ Բայց իմ մտածումս պաշտպանած ատենս, կարծես կը նմանիմ հեղինակի մը որ չի հանդուրժեր քու քննադատութեանդ։ Ա՛լ փակենք այս հարցը։

— Թերեւս դուն ալ ազատ-որմնադիր մըն ես, յանկարծ բերնէն փախցուց Ալիօշա։ Աստուծոյ չես հաւատար դուն, աւելցուց խորունկ տրտմութեամբ մը։ Իրեն այնպէս թուած էր թէ եղբայրը ծաղրածու ձեւով մը իրեն կը նայէր։ — Ի՞նչպէս կը վերջանայ քերթուածդ, յարեց աչքերը խոնարհած,—ամբողջը ա՞յդ է։

— Կ'ուզէի սա ձեւով վերջացնել. հաւատաքննիչը կը լռէ. բանտարկեալին պատասխանին կը սպասէ պահ մը։ Անոր լռութիւնը կը ճնշէ զինքը։ Գերին ամբողջ ժամանակը մտիկ ըրաւ զայն իր թափանցող ու հանդարտ ակնարկը անոր սեւեռած, յայտնապէս մտադիր ո՛չ մէկ պատասխան տալու։ Ծերունին պիտի փափաքէր որ բան մը ըսէր իրեն, հոգ չէ թէ դառն ու զարհուրելի խօսքեր ըլլային։ Յանկարծ կալանաւորը կը մօտենայ իննսունամեայ ալեւորին ու կը համբուրէ անոր անարիւն շրթները։ Այդ է ամբողջ պատասխանը։ Ծերունին կը սարսռայ, իր շրթները կը դողան, կ'երթայ դուռը կը բանայ ու կ'ըսէ. «Անցի՛ր գնա ու այլ՛ եւս մի վերադառնար... այլ եւս բնա՛ւ։» Եւ կը ձգէ որ ան հեռանայ քաղաքին մութին մէջէն։ Կալանաւորը կ'անհետանայ։

— Հապա ծերունի՞ն։

— Համբոյրը իր սիրտը կ'այրէ, բայց կը յամառի իր գաղափարին մէջ։

— Եւ դուն ալ իրեն հետ ես, գոչեց դառնութեամբ Ալիօշա։

— Ի՜նչ տարօրինակութիւն, Ալիօշա։ Անիմաստ քերթուած մըն է այս, գործը երիտասարդ ուսանողի մը որ երբեք տասնաւոր չէ գրած։ Կը կարծես թէ հիմա ճիզուիտներո՞ւն պիտի երթամ, միանալու համար անոնց որոնք Իր գործը սրբագրած են։ Է՜հ, Տէր Աստուած, ինծի ի՞նչ փոյթ։ Քեզի ըսած եմ արդէն, անգամ մը երեսուն տարեկան ըլլամ՝ այն ատեն է որ պիտի փշրեմ բաժակս։

Ֆ. ՏՕՍԹՕՅԵՎՍՔԻ

Թարգմ. Գ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Նիկոսիա

Fonds A.R.A.M

VIA DOLOROSA

Երուսաղէմում կայ մի փողոց, որով pus աւանդութեան անցել է դէպի Golgotha խաչակիր Յիսուսը: Այդ փողոցը այժմ կոչւում է *Via Dolorosa*, այսինքն սգի եւ չարչարանքի ուղի:

ՄԻ ԳՐՔԻՑ

Նա որը էր:

Նա ուժը տարեկան էր, երբ փողոցը ընդունեց Նրան իւր գիրկը եւ դարձաւ Նրա մայրը:

Եւ այդ խորթ մայրը անխնայ ցեխոտեց, կեղեքեց այն սրբութիւնը, այն մաքուր զգացմունքները, որ ընութիւնը դրել էր մանկական այդ փոքրիկ սրտում:

Կեղտոտ ցնցոտիների մէջ, ոտաբոբիկ, անկարգ թափուած մազերով, նա այնու ամենայնիւ գեղեցիկ էր եւ նրա նուրբ գծագրած երեսը, նրա կարծես կճէպագործի հմուտ ձեռքով տաշած կզակը եւ քիթը, նրա խոշոր սեւորակ աչքերը, շրջապատուած աղեղնաձեւ յօնքերով, նրա նուրբ ձեռքերի աւելի նուրբ երկար մատները, գրաւիչ տպաւորութիւն էին թողնում այդ փողոցով անցնողների վրայ, երբ փոքրիկ որբը կանգնած անկիւնում անդադար կրկնում էր ուրախ, անհոգ ձայնով:

— Ողորմութիւն արէք... ի սէր Աստուծո՛յ...

Ո՛ւր էր մտքերով նա այդ րոպէներին, ի՞նչ երազներ, ի՞նչ դիւթիչ տեսիլներ պատկերանում էին նրա լայն բացած սեւորակ աչքերի առաջ, — ո՞վ գիտէ:

Մեքենայաբար կրկնելով իր սովորական «ողորմութիւն արէք»ը, նա ըստ երեւոյթին իր ամբողջ էութեամբ, իր մտքերով անձնատուր էր եղած երազական ապրումներին:

Ամենքը ճանաչում էին փոքրիկ մուրացիկ Սաթօյին, ամենքը տալիս էին նրան սեւ փողեր:

Ամբողջ օրը Սաթօն կանգնած էր լինում քաղաքի այդ գլխաւոր փողոցում, կանգնած ճմրան ցուրտ ու բորանին, աշնան անվերջ անձրեւներին, ու ցեխին, ամառուայ կիզիչ շոգերին ու բոցերին:

Եւ երբ մուժը ընկնում էր գետին, նա թողնում էր փողոցը եւ գնում էր քաղաքի յետ ընկած թաղը:

Այստեղ, փոքրիկ խրճիթում ապրում էր մի պառաւ կին, որ տալիս էր Սաթօյին ապաստարան եւ ապրուստ այն բոլոր սեւ փողերի փոխարէն, որ հաւաքում էր մուրացիկ Սաթօն:

Պառաւը մի հրէշ էր:

Միշտ արբած, նա անդադար սպրքում էր կռիւներ, բարձրացնում էր աղմուկ եւ ծեծում էր Սաթօյին:

— Այդպէ՛ս... ես քեզ ցոյց կը տամ, սատանի՛ ճուտ... կրկին գողացել ես փողերս, աղաղակում էր կատաղած պառաւը եւ անխնայ մարակում էր Սաթօյին:

— Ես... սէյտ... ես չեմ առել...

— Չե՞ս առել... հա՛... ես լաւ գիտեմ քո օյիններդը... անուշեղէն ես կերել հա՛... ա՛յ քեզ, ա՛յ քեզ:

Եւ ծանր հարուածները իջնում էին Սաթօյի թոյլ, անզօր մարմնին, գլխին:

Պառաւը բռնում էր նրա մազերից, քարշ էր տալիս եւ հայհոյելով անվերջ ծեծում էր, կարծես պահելով մի զուար-

Fonds A.R.A.M

ճանթիւն փոքրիկի աղիողորմ ճչերի մէջ։

Պառաւը գոնէ չունէր։

Եւ Սաթօյի ճիչը հասնում էր դրացիների ականջներին, որոնք թափւում էին քակը, մտնում էին պառաւի որջը, խլում էին կիսամեռ Սաթօյին կատաղի դազանի ձեռքից։

Յոգնած այդ «աշխատանք»ից, արիւնալից աչքերով, ծանր հեւալով, ուժասպառ պառաւը երերալով մօտենում էր պահարանին, վերցնում էր մի շիշ օղի եւ սկսում էր խմել։

Եւ խրճիթի սուսունքի մէջ դեռ երկար լսւում էր նրա արբած ծիծաղը, վայրի բացագանչութիւնները եւ հայհոյանքն ու անէծքը։

Իսկ խրճիթի նեղ, մութ, խոնաւ եւ ցուրտ սրահում կեղտոտ ցնցոտիների վրայ էր լինում Սաթօն։ Նրա մարմինը սաստիկ ցաւում էր։ Կարծես սուր ասեղներ ցցուած լինէին այդ կապուտած կաշու մէջ։

Եւ գիշերուայ մթութեան մէջ դեռ լսւում էին Սաթօյի սրտաճմլիկ, խեղդուած հեծկլտանքները։

——

Սաթօն արդէն 15 տարեկան էր։

Չնայելով իւր այդ թշուառ կեանքին եւ սեւ օրերին, որ անցնում էին քաղցի, մուրացկանութեան եւ ծեծերի մէջ, նա դարձաւ գեղեցիկ, չքնաղ մի աղջիկ։

Երկարահասակ, բարակ իրանով, նուրբ կազմուածքով, կլոր ոտ, վառվռուն աչքերով, նա նմանում էր գնչուհու, գեղեցիկ, չքնաղ գնչուհու։

Եւ Սաթօն այլ եւս չէր կանգնած գլխաւոր փողոցի անկիւնում, իւր մշտական տեղը։

Սաթօն անհետացել էր եւ անկիւնում կանգնած էր մի հիւանդոտ երեսով, չոր ու ցամաք մի կուզ տղայ։

Մի ամառային օր, երբ արեւը իւր ոսկեվայլ ցոլքերով, իւր երերուն լոյսով խաղում էր քաղաքի տների, պատերի, խանութների ոսկեզօծ ցուցանակների եւ կըլսակների մեծ, վայլուն ապակիների վրայ, փողոցով անցուդարձ անողները նկատեցին մի շքեղ կառք, ուր նստած էր մի գեղեցկուհի։

Թանկագին, վերջի տարազի շորերը հագին, թաթախուած ադամանդների մէջ, անհոգ ժպիտը շրթներին, գեղեցկուհին ուրախ ուրախ նայում էր շուրջը եւ իր սրտի խորքում զգում էր իւր գեղեցկութիւնը եւ նրա արժէքը։

— Տեսէք... տեսէք... այդ կինը, դա մուրացիկ Սաթօն է։

— Ի՞նչ էք ասում...

— Այո՛, այո՛... միթէ չէ՞ք լսել... նա այժմ միլիոնատէր Չաճեանի սիրուհին է։

— Օ՛, լա՛, լա՛։

— Այո՛... ծերուկը խելագարի պէս սիրում է Սաթօյին եւ ոչինչ չէ խնայում նրա համար։

— Փողոցից պալատ. դա մի մեծ քայլ է։

— Կեանքը գիտէ այդպիսի թռիչքներ։

Եւ խօսողները ծիծաղելով շարունակեցին իրենց ճանապարհը։

——

Անցան տասնեակ տարիներ։

N... քաղաքի առաջնակարգ «շանթան»ը վառ լուսաւորուած էր։

Ամբոխը լցրել էր դահլիճը եւ օթեակները, ու նստած սեղանների շուրջը ուտում, խմում եւ զուարճանում էր։

Կիսամերկ կանայք, լիտի ժպիտները շրթներին, լիրբ, անամօթ հայեացքներով, մաշուած, յոգնած եւ չափից դուրս ներկած երեսներով զոյգ զոյգ մտնում էին գալիս դահլիճում եւ կամ սղամարդկանց մօտ խմում էին։

Նրանց բարձրաձայն բացագանչութիւնները խլացնում էին խռովար դերասանների անհամ երգերը բեմի վրայ։

Գինու եւ օղիի գոլորշիներից ապականուած օդում սուր կերպով զգացվում էր մարդկային քրտինքի, մարմնի եւ կանանց օծանելիքների հոտը։

Fonds A.R.A.M

Բեմի վրայ երեւաց մի գնչուհի։

Ամբողջ դահլիճը մի ակնթարթում լռեց եւ բուռն ծափահարութիւններով դիմաւորեց շանթանի փայլուն աստղին, գնչուհի Սաթօյին։

Սաթօն սկսեց երգել։

Նրա հմայիչ ձայնի գեղեցիկ դայլայլիկները տարածուեցին մեծ, շքեղ դահլիճում։

Նա երգում էր մի փոքրիկ որբ աղջկայ կրած չարչարանքների մասին։

Նա երգում էր մի անփորձ օրիորդի ոտնակոխ արած սիրոյ մասին։

Եւ ո՛րքան մաշոցք ո՛րքան տանջանք, ո՛րքան լուռ ու մունջ տանջանքներ կային այդ երգերում։

Ամբոխի արբանծութիւնը անցաւ։

Նա ակնապիշ լսում էր Սաթօյի սրտամաշ երգերը։

Այդ երգերը վարթեցրին ունկնդիրների մէջ նրանց վաղ անցեալը, նրանց ապրումների գեղեցիկ փշրանքները, նրանց անբիծ, մաքուր ձգտումները, դիպան նրանց սրտերի նուիրական խորքերին եւ գոնէ մի րոպէ տուին նրանց մաքուր ապրումներ, մի տեսակ մոռացութիւն կեանքի կեղտից ու ցեխից։

Դեռ չէր լռել երգի վերջին հառաչանքը, երբ Սաթօն յանկարծ ցնցուեց ամբողջ մարմնով, շարժեց գլուխը, ուսերը, ձգեց ամբոխին իր կրակոտ աչքերի ըմբոստ հայեացքը եւ սկսեց պարել։

Օձի նման գալարուելով, ծռելով իր նազուկ իրանը այս ու այն կողմը, արձակելով ժամանակ առ ժամանակ սուր ճիչեր, նա, շնշխկացնելով դահիրան, սկսեց արագ պտտուել կրակոտ, վայրի թռիչքների մէջ։

Կատաղի պարը փոխուեց մեղմ, երեւոյթ տատանումների, կարծես ահռելի փոթորիկից յետոյ մեղմ զեփիւռը շոյում էր անծայր դաշտում հասած ցորենի հասկերը, եւ նրանք, շարժուելով դէս ու դէն, կռանում էին միմեանց եւ պատմում իրար գեղեցիկ հէքեաթներ։

Կարծես քամին, անցնելով խաղաղ ծովի մակերեւոյթով, հազիւ հազ դիպչում էր անշարժ ջրերին, եւ նրանք, յուզուելով քամու համբոյրներից, սկսում էին շփոթիլ միմեանց սիրային գգուանքների մէջ։

Տխուր մեղեդիի վերջին հառաչը լռեց օրկեստրում եւ Սաթօն մնաց արձանացած, քարացած։

Վարագոյրը իջաւ, շանթանի պատերը դղրդացին ամբոխի աղմկալից բացագանչութիւններից եւ ծաղիկների մի հեղեղ թափուեց բեմ։

——

Ժամանակի անիւը անընդհատ գլորւում էր յառաջ եւ յառաջ։

Յայտնի երգչուհի Սաթօյի աստղը արդէն խաւարել էր։

Անցել էին նրա երիտասարդութեան գեղեցիկ, լոյս օրերը եւ անքուն գիշերները, շամպայնը եւ սիրային արկածները օր առաջ ծերացրել էին նրան։

Երբեմն լայն, ֆլուրս ցցուած, կլորակ նրա ճակատը ծածկուել էր խորշոմներով, երեսի գոյնը թռել էր եւ դեղնագոյն, մագաղաթեայ կաշին կարծես տեղ տեղ պոկուել էր մսից եւ լաթի նման կախուել։

Նախկին կրակը այլ եւս չէր վայրում նրա մարած, կոպերի մէջ խորը ներս ընկած աչքերում։

Ամբոխը վաղուց մոռացել էր իր պաշտած Սաթօյին, որի մի սիրալիր ժպիտի համար նա պատրաստ էր երբեմն տալ ամէն ինչ։

Երազի, տենդային երազի նման անցաւ Սաթօյի կեանքը իր անվերջ խնջոյքներով, զուարճութիւններով, իր սուր, տըրփոտ ապրումներով։

Ընկնելով գրկից գիրկ, Սաթօն ըմպեց հեշտասիրութեան եւ երջանկութեան բաժակը մինչեւ տակունքը։

Նրան մոռացան։

Իսպառ։

Շանթանների հորիզոնում արդէն վայրում էին նոր աստղեր։

Fonds A.R.A.M

Եւ Սաթօն կամայ ակամայ քաշուեց մի կողմ։

Նա ճարում էր իւր ապրուստը՝ ծախելով եւ գրաւ դնելով այն թանկագին իրերը, որ ժամանակով նուիրել էին նրան նրա երկրպագուները։

Անցան շաբաթներ, ամիսներ, տարիներ եւ Սաթօյի վերջին մատանին գտաւ իւր հանգիստը հրէայ վաշխառուի մօտ։

Զգլիր կարօտը իւր ոսկրուտ ձեռքով գարկեց Սաթօյի բնակարանի դուռը։

Հարկաւոր էր ապրուստի հայց ճարել։

Մուխ գիշերներին նա դուրս էր գալիս փողոց՝ քաւաճ, ներկած երեսով, եւ առաջարկում էր անցորդներին իւր մարմինը։

Պատահում էր, որ անցորդները փողոցի լապտերների լոյսի տակ նայում էին Սաթօյի երեսին, տեսնում էին այս խորշոմների ակօսները եւ ծիծաղելով հեռանում էին։

——

Մի օր՝ տանտէրը, չատանալով Սաթօյից երկար ժամանակ բնակարանի վարձքը, վռնտեց նրան տնից։

Եւ փողոցը կրկին ընդունեց իւր գիրկը վաղեմի ծանօթին։

Կրկին փողոցի անկիւնում կեղտոտ ցընցոտիները հագին կանգնած էր Սաթօն։ Նրա մռայլած, կարմրած, միշտ արտասուող աչքերի հայեացքը անզգաստ անցնում էր ամբոխի վրայով եւ նրա դողդոջուն ձեռքը կրկին պարզած էր ողորմութեան համար։

Եւ ոչ ոք այդ ողորմելի մուրացիկի մէջ չճանաչեց երբեմն աշխարհ շլացնող գեղեցկուհի Սաթօյին։

——

Անձրեւի անվերջ, սպառնալ կաթիլները միակերպ եւ սրտամաշ ընկնում էին ամպամած երկնքից փողոցի սալայատակի, մայթերի վրայ, թրջելով շքեղ կրպակների մեծ, քառանկիւնի ապակիները, ոսկետառ յուշանակները եւ սակաւաթիւ անցորդներին։

Գլխաւոր փողոցի անկիւնում, յենուած թաց պատին, կանգնած էր պառաւ մուրացիկը։

Այդ օրը նա հազիւ կարողացաւ գալ իւր սովորական տեղը։

Մի ինչ որ սուր բան ծակում էր նրա ներսը եւ նրա շնչառութիւնը ստէպ ստէպ կտրւում էր։

Նա դողում էր ամբողջ մարմնով. սարսուռը մտել էր նրա ոսկորների, նրա կաշու մէջ։

Անցաւ մի քանի ժամանակ։

Սաթօն լայն բացեց իւր աչքերի ուռած կոպերը, պարզեց դողացող ձեռքը, երերաց, թեքեց ալեզարդ գլուխը իւր ներս ընկած կրծքին եւ յանկարծ ընկաւ, կարծես նստաւ թաց, ցեխոտ մայթի վրայ։

Եւ փողոցը, այդ Via Dolorosaն, Սաթօյի այդ խորթ մայրը, ընդունեց իւր ցուրտ, անհամբոյր գիրկը իւր գոհին։

Fonds A.R.A.M

Ա Յ Ն Տ Ե Ղ

Ա՛յնտեղ միշտ մութ էր եւ խաւար։

Երկինքը մռայլ, օդը խեղդիչ և ծանր։

Ձոր ու ցամաք տափարակը շրջապատուած էր մերկ ժայռերով եւ վիթխարի սարերով։

Այդ ժայռերի ճեղքերում տեղ տեղ երեւում էին փոշոտած տատասկը եւ վայրի մացառը։

Եւ այնտեղ այնու ամենայնիւ ապրում էին մարդիկ։

Մռայլ, ինչպէս շրջապատող բնութիւնը, նոքա ահագին ճիգ էին թափում եւ ճանկռտած, արիւնած ձեռքերով հերկում էին քարոտ, անբերրի հողը եւ ձգում էին ցորենի սերմեր, որպէս զի չմեռնին քաղցից։

Այնտեղ չէր ժպտում երկինքը, այնտեղ չէին ժպտում եւ մարդիկ։

Այնտեղ միշտ լսւում էր կիրճերից փչող քամու սրտամաշ լացը։

Այնտեղ եւ մարդիկ ուժասպառ, ոսկոր ու կաշի դարձած՝ միշտ ախ էին քաշում ու հառաչում եւ այդ հառաչանքը նման էր քամու սրտամաշ լացին։

Այնտեղ ծնւում էին եւ մեռնում մարդիկ, ամբողջ սերունդներ, երբեք չտեսնելով արեւի վառ ճառագայթները, կանաչ դաշտերի հոտաւէտ ծաղիկները, չլսելով արտուտի ուրախ դայլայլները։

Բնութեան այդ խորթ զաւակները խարխափում էին յաւիտենական խաւարի մէջ եւ հալ ու մաշ եղած տանում էին իրենց չարքաշ կեանքի անգոյն օրերը։

——

Եւ ահա մի օր այդ խեղճերի մէջ երեւաց մի նորեկ։

Ո՞րտեղից էր նա,— ոչ ոք չգիտէր։

Պարթեւահասակ, գեղեցիկ, կրակոտ աչքերով, նա երեւաց այդ կիսամեռ մարդկանց մէջ եւ սկսեց քարոզել։

Նա քարոզում էր նոր մտքեր, նոր գաղափարներ։

Նա ասում էր, որ այլ եւս ապրել այնպէս, ինչպէս ապրում են այդ ողորմելիները,—անկարելի է։

Հաւկաւոր է ձգտիլ դէպի նոր, լուսաւոր կեանք, հարկաւոր է թողնել այդ մռայլ, անհամբոյր տափարակը եւ անցնիլ լեռների միւս կողմը։

Այնտեղ կայ մի նոր, գեղեցիկ աշխարհ։

Այնտեղ ջինջ, կապուտակ երկինքում ցերեկով փայլում է ոսկեայ արեւը։

Իսկ գիշերով հանդարտ շողում է լուսնեակը, մեղմ պլպլում են քարձունքում ոսկեվառ աստղերը։

Այնտեղ հողը պարարտ է եւ քերրի։

Նա տալիս է իւր մշակին առատ հունձք։

Այնտեղ կան մշտադալար դաշտեր, խիտ, դարեւոր անտառներ, արծաթափայլ գետեր, կարկաչահոս աղբիւրներ եւ պլտղալից այգիներ։

— Եկէք ինձ հետ եւ ես կը տանեմ ձեզ Աւետեաց երկիրը. այնտեղ դուք կը տեսնէք մի հրաշագեղ կեանք եւ կ՛ապրէք, ինչպէս վայել է ապրել մարդուս. այնտեղ ձեր դալուկ դէմքերին կը խաղայ ուրախ ժպիտը, այնտեղ դուք կը ծլէք ու կը ծաղկէք, կը ծլի եւ կը ծաղկէ եւ ձեր հոգին։

Այդ էր նորեկի քարոզը։

— Այնտեղ... լեռների միւս կողմը՝ ասում է անծանօթը, մտածում էր ամբոխը,

Fonds A.R.A.M

ո՞վ գիտէ, ի՞նչ կայ այնտեղ... կարելի է ոչինչ չկայ. կարելի է այնտեղ աւելի վատ է, քան այստեղ, մեր տափարակում. այստեղ մենք գոնէ մի կերպ ապրում ենք, իսկ այնտեղ... ո՞վ գիտէ...

Եւ ամբոխը վախով, յուսահատ նայում էր հեռուի վիթխարի սարերին։

— Ինչո՞ւ էք լռել, որոտում էր Նորեկը, ինչո՞ւ էք տատանւում. դուք չէ՞ք հաւատում ինձ. դուք կարծում էք, որ իմ խօսքերը խաբուսիկ երա՞զ են, մի ցնո՞րք։ Խեղճե՛ր, նայեցէք ինձ. միթէ ես նմա՞ն եմ ձեզ. տեսէք, ես յաղթանդամ եմ, ուժեղ, իմ հոգին զուարթ է, ես տեսել եմ երջանիկ օրեր, ես եկել եմ ձեզ մօտ լոյս աշխարհից, մինչդեռ դուք խարխափում էք խաւարի մէջ. ձեր կեանքը մի անվերջ մութ գիշեր է, եւ դուք դեռ տատանւո՞ւմ էք. ի՞նչ էք կորցնում եթէ հետեւէք ինձ, ասացէք, ի՞նչ, այս մերկ ապառաժնե՞րը, այս անհամբոյր, մառախլապատ երկի՞նքը...

Եւ Նորեկը ձգեց մի արհամարհական հայեացք ամբոխի վրայ։

Վերջինս լուռ էր։

Այդ նոր խօսքերը, այդ Աւետեաց երկիրը, այդ անծանօթի խոստումները օտար էին ամբոխի սրտին, անծանօթ, եւ սարսափ էին ազդում նրան։

— Դուք կրկին լուռ էք, օ՜ որքան խորը արմատացել է ձեր մէջ ստրկութեան ոգին. դուք անզօր էք թօթափել ձեր վրայից հնի սովորական կեղտը, փշրել ձեր շղթաները։

Շուարած, ակնապիշ, ամբոխը կրկին լուռ էր։

— Իմացէք, ձեր մութ կեանքում իմ գալուստը մի գիւթիչ երազ է, մի վառ ճառագայթ արեւի, որ պատահմամբ ընկնում է բանտարկեալի մութ նկուղը եւ մի վայրկեան լուսաւորում է մշտական խաւար, մռայլ հոգին... Դէ՛հ, եկէք ինձ հետ...

Ամբոխը լուռ էր։

Նորեկի աչքում փայլեց արցունքի շիթը։

Նա վերջին անգամ նայեց ամբոխին, որ սարսափում էր անցնել լեռների միւս կողմը եւ կուրօրէն հրաժարւում էր ապագայ բաղդից, նայեց երկար, տխուր, յուսահատ եւ գլխիկոր գնաց դէպ ի հեռաւոր լեռները։

Շուտով եւ անհետացաւ երեկոյեան մշուշի մէջ։

Իսկ ամբոխը դեռ անշարժ կանգնած էր նոյն իսկ տեղում, կանգնած էր լուռ ու մունջ եւ սարսափած նայում էր հեռուից սեւին տւող լեռների հսկայ, բարձրաբերձ գագաթներին։

ԳԷՈՐԳ ԶՈՒԲԱՐ

Նոր - Նախիջեւան, 1929

Fonds A.R.A.M

ԱԶՕԹԻ ՀԱՐՑԸ

Խորհրդային Հայաստանի մէջ
Ազօթ սենթեթիքի համար յանձնարարելի եղանակը

Ճարտարարուեստի եւ երկրագործութեան մէջ ազօթի գործածութեան հարցը՝ այսօր ամէն երկիրներու գիտական աշխատանոցներու մէջ անընդհատ ուսումնասիրութեանց առարկայ դարձած է։

Ամենուս ծանօթ է թէ ազօթը բնութեան մէջ շատ մը վիճակներու մէջ կը գտնուի, զոր օրինակ օդին մէջ խառնուրդ, բորակին մէջ անգործարանական (մետաղական) եւ ալպիւմինի մէջ գործարանական։

Օդը խառնուրդ վիճակի մէջ կը պարունակէ հարիւրին 78 ազօթ, հարիւրին 21 թթուածին եւ մնացեալ հարիւրին մէկը նուազ քանակութեամբ ածխական թթու (0,05 %) եւ ազնիւ կազեր, որոնք են առկոն 0,93, նէոն 0,0015, հէլիոմ 0,00012, ջրածին 0,0001, քրիփթոն 0,000014 եւ քսէնոն 0,0000026։ Եթէ օդին մէջ ազօթը եւ թթուածինը բաղադրեալ վիճակի մէջ գտնուէին, մեր երկրագունդին մակերեսին վրայ ո եւ է կեանք չպիտի կրնար գոյութիւն ունենալ, որովհետեւ այս երկու մարմիններու բաղակցութենէն ասիտ ազօթիք կոչուած թթուն ծնունդ կ'առնէ, որ ամէն ինչ կ'այրէ եւ կը բնաջնջէ։

Ըսել է թէ օդը ազօթի եւ թթուածինի անհատնում ամբար մըն է, մէկ հեքթար սիւն օդ 79,000 թօն ազօթ կը պարունակէ. որ կը համապատասխանէ կէս միլիոն թօն նիթրաթ տը սուտի։ Եթէ օդին մէջ քարպոն (ածուխ) եւ կամ ո եւ է ուրիշ մարմին մը վառենք (ալքոլ, փէթրոլ, եւլն.) քարպոնը օդին մէջ գտնուող թթուածինի հետ բաղակցելով ածխական թթու կ'արտադրէ եւ իբր մնացորդ ազօթը բացը կը մնայ, այս պատճառաւ է որ հին ատենները իրեն այս անունը տուած էին որ ըսել է ոչ-կեանք. Լավուազիէ մեծանուն քիմիագէտը նոյնպէս հաստատեց որ կենդանիները եւ բոյսերը ազօթի մթնոլորտի մը մէջ չեն կրող ապրիլ։

Այդ շրջանին ազօթի քիմիաբանական եւ կենսաբանական (պիօլօժիք) դերի մասին բոլորովին անգիտակից էին, բայց իրենց այս անգիտակցութիւնը երկար չէր կրնար տեւել, 18րդ դարուն վերջերը Պէռթօլէ, ազօթի եւ ջրածինի խառնուրդը ելեքտրական կայծերու ազդեցութեան ներքեւ դնելով անուշատր (ամօնեաք) պատրաստել կարողացաւ։

Նոյնպէս Քավէնտիշ ելեքտրական կայծերու շնորհիւ օդէն ասիտ ազօթիք պատրաստեց։

Ազօթը բնութեան մէջ բաղադրեալ վիճակի մէջ նաեւ կը գտնուի, ինչպէս բորակը (այս պատճառաւ է որ ազօթին հայերէն բորակածին անունը կուտան, ֆրանսերէն «նիթռօժէն» բառին հոմանիշը), որ խոնաւ անձաւներու եւ քարայրներու մէջ ծնունդ կ'առնէ։

Մէկ մասնիկ (մօլէքիւլ) նիթռաթ տը բօթաս (բորակին գիտական անուանակոչումն է) կը պարունակէ 1 հիւլէ ազօթ, 3 հիւլէ թթուածին եւ 1 հիւլէ բօթասիօմ, այսինքն (N O[3] K)։

Նոյնպէս Շիլիի մէջ նիթռաթ տը սուտի խիստ մեծ հանք մը գոյութիւն ունի, որուն քանակութիւնը 170—200 միլիոն թօն կը հաշուի, կը պարունակէ հարիւրին 15 մարսելի (ասիմիլապլը) ազօթ, որ ուղղակի երկրագործութեան մէջ իբր աղբ կը գործածուի։

Ազօթը բոյսերու եւ կենդանիներու մէջ խիստ բարդ բաղադրեալ վիճակի մը մէջ կը գտնուի որուն ալպիւմինօիտ անունը կուտան, եւ տարրաբանութեան շնորհիւ շնչառութեան գաղտնիքը լուծուելով հասկցուեցաւ որ կենդանիները իրենց պէտք եղած ազօթը բոյսերէն կ'առնեն եւ այս վերջիններն ալ հողէն՝ որ մեծ քանակութեամբ կը պարունակէ։

Fonds A.R.A.M

Բայց պէտք է գիտնալ որ կենսաբանական քիմիագիտութեան մէջ տեղի ունեցող այս բոլոր հակազդեցութիւնները խիստ բարդ են, իրենց մեկնումի եւ ժամանումի կէտերը որչափ որ մեզ ծանօթ են, բայց մէջանկեալ երեւոյթները մեզմէ բոլորովին կը խուսափին։

Գետերը նաեւ մարսելի ազօթ կը պարունակեն, մէյն Սէն գետը տարին 20 հազար թօն մարսելի ազօթ ծովը կը թափէ։ Հանքածուխերը մէկին մեկուկէս ազօթ կը պարունակեն, օդային կազի պատրաստութեան միջոցին այս ազօթը ամօնեաք վիճակի կը վերածուի։

Մէկ թօն հանքածուխէն 12 քիլօկրամ սիւլֆաթ ա'ամօնեաք կը պատրաստուի որ հարիւրին 20 ազօթ կը պարունակէ։

Ազօթի բաղադրութիւններու կիրարկումները

Ազօթի բաղադրութիւններու երկրագործութեան մէջ հողը պարարտացնելու նպատակաւ իբր աղբ գործածութիւնը առաջին տեղը կը գրաւէ, հողը մէյն կը սպառէ ազօթին արտադրութեան երկու երրորդը։

Ազօթը երկրագործութեան մէջ, նիթրաթ ը շօ, նիթրաթ ը սուա, սիւլֆաթ ա'ամօնեաք, եւ սխանամիտ ը քալսիօմ վիճակներուն մէջ կը գործածուի։

Ազօթը նիթրաթ ը բօթաս վիճակի մէջ սեւ վառօդի բաղադրութեան մէջ կը մտնէ, որ կը պարունակէ նաեւ ծծումբ եւ ածուխի փոշի։

Իսկ ասիտ նիթրիքը անծուխ վառօդի (նիթրօսելիւլօզ) պատրաստութեան մէջ կը գործածուի, զոր կը պատրաստեն՝ բամպակը ասիտ սիւլֆիւրիքի եւ ասիտ նիթրիքի խառնուրդին մէջ ազդելով։

Նիթրօսելիւլօզի քամֆուի հետ (camphre) ունեցած բաղադրութեան սելլիւլոիտ անունը կուտան, ուրկից կը շինեն օձիք, սանտր եւ գաւազանի կոթեր։

Բորակական թթուի եւ քլօրական թթուի խառնուրդին արքայական ջուր անունը կուտան որ ոսկին լուծելու յատկութիւնն ունի։

Ամօնեաքի եւ իր բաղադրութիւններու կիրարկումները

Ամօնեաքը հեղուկացեալ վիճակի մէջ արուեստական սառի պատրաստութեան համար կը գործածուի։

Սօլվէի եղանակով քարպօնաթ ը սուտի պատրաստութեան համար, քլօրիւր ը սօսիօմի եւ ամօնեաքի լուծոյթին միջեւ ածխական թթու կազը կ'անցընեն։

Ասկէ զատ ամօնեաքը աղ վիճակի մէջ, մասնաւորապէս սիւլֆաթը, երկրագործութեան մէջ իբր արուեստական աղբ կը գործածուի։

Օդեն ազօթի բաղադրութիւնները պատրաստելու կարեւոր երեք եղանակներ կան

1) Ամօնեաք կազմելու նպատակաւ ազօթի եւ ջրածինի բաղակցութիւնը. այս առթիւ կը կիրարկուին, Հապէռի, Քլօտի եւ Քազալի «բուօսէտէ»-ները։

Ամօնեաքը երկրագործութեան մէջ ընդհանրապէս կը գործածուի սիւլֆաթ վիճակի մէջ։

2) Քառպիւռ ը քալսիօմով ազօթի կայունացումը (ֆիքսասիօն), որուն սխանամիտ քալսիք անունը կուտան. (իր մանրիկը կը պարունակէ 1 հիւլէ քարպօն, 2 հիւլէ ազօթ եւ 1 հիւլէ քալսիօմ, այսինքն C N^2 Ca)։

3) Ելեքտրական կայծերու ներքեւ ազօթի եւ թթուածինի բաղակցութիւնը՝ որ ջուրով ասիտ նիթրիքի եւ այս ալ իր կարգին կիրով նիթրաթ ը քալսիօմի ծնունդ կուտայ։

Վերոյիշեալ ազօթի բաղադրութիւններու յատկութիւնները

1) Սիւլֆաթ ա'ամօնեաքը հարիւրին քսան ազօթ կը պարունակէ, որով երկրագործութեան մէջ իր գործածութիւնը կը գիւրանայ, յաճախ օդային կազի գործարաններու կազի լուացքի ջուրերէն պատրաստուած ըլլալնուն սիւլֆօսիանիւրներ կը պարունակեն որոնք կիովիչ (քօսթիք) եւ թոյն են բոյսերուն համար։

Իսկ ուղղակի ազօթի եւ ջրածնի բաղակցութենէն պատրաստուած աղը այս անպատեհութիւնները չունի։

2) Սխանամիտը սեւ փոշի մըն է. հողերու վրայ իր տարածումը դժուարին ըլլալուն, ուեանական (ուեզինէօ) մարմիններու հետ կը խառնեն. կը պարունակէ հարիւրին 15 ազօթ։

Fonds A.R.A.M

Արդ Ֆրանսայի մէջ այս սիանամիտը իւռեի (մէկ մասնիկ իւռէ կը պարունակէ մէկ հիւլէ քարպոն, մէկ հիւլէ թթուածին, երկու հիւլէ ազոթ եւ չորս հիւլէ ջրածին, այսինքն CON^2H^4) կը վերածեն, որ հարիւրին 43էն 46 ազոթ կը պարունակէ։

Ֆրանսայի մէջ սիանամիտի ճարտարարուեստը ընդհանրացած է եւ տարին 25 հազար թոն ազոթ կը կայունացնէ։

3) Նիթրաթ տը ծօ.— Շիլիի աղին կը համապատասխանէ, բայց օդին մէջ դիւրաւ կը ջրոտի (հիկրոսկոպիք). իր պահպանումը դիւրացնելու եւ ջրոտիլը արգիլելու նպատակաւ նիթրաթ տը շօ ամօնեաքալ վիճակի կը վերածեն, հարիւրին 14,75 ազոթ նիթրիք եւ 0,75 ազոթ ամօնեաքալ կը պարունակէ։

——

Ազոթի ջրածինի եւ թթուածինի հետ ունեցած բաղակցութիւններու պատրաստութիւնները քիմիքոֆիզիքական խիստ բարդ օրէնքներու ենթակայ ըլլալով՝ այս բաղակցութիւններուն պատրաստութեանց մէջ մտնելէ առաջ անհրաժեշտ է որ այս օրէնքներու մասին խիստ եւ հակիրճ կերպով ուսումնասիրութիւն մը կատարուի։

Քիմիական հակազդեցութիւններ եւ հաւասարակշռութիւններ

Երբ մարմինները իրարու հետ հակազդեցութեան մէջ մտնեն, կան պարագաներ, ուր այդ հակազդեցութիւնը մինչեւ իր վերջին կէտին կը յանգի եւ կան այնպիսիներ ալ ուր այդ վերջաւոր կէտին չէ կարող յանգիլ։

Այսինքն այդ հակազդեցութեան իբր արդիւնք ծնունդ առած մարմինները իրենց ծնունդ տուող մարմիններու հետ հաւասարակշռութիւն մը կը դոյացնեն։

Այդ հաւասարակշռութեան այս եւ կամ այն կողմը տեղափոխումը (տեփլասըման) ոչ միայն ենթակայ է հակազդեցութեան մէջ մտնող մարմիններու քանակին այլ նաեւ արտաքին պայմաններու ձեւափոխման (բարեխառնութիւն, ճնշում, եւլն)։

Հակազդեցութիւնները երկու տեսակ կրնան ըլլալ, «էքզոթէրմիք», անոնք որ ջերմութիւն դուրս կուտան, եւ «անոթէրմիք», որոնք ջերմութիւն կը ծծեն։

Ընդհանուր առմամբ քիմիական հակազդեցութիւնները էքզոթէրմիք են, իսկ անոթէրմիք եղողները պայծուցիկ նիւթերու շարքը կը կազմեն, որովհետեւ անոնք անկայուն հաւասարակշիռ վիճակի մը մէջ կը գտնուին։

Երբ հակազդեցութիւնը ջերմութիւն դուրս կուտայ, այդ սիստեմին ներքին զօրութիւնը (էնէրժի էնթէրն) կը նուազի, իսկ ընդհակառակն երբ ջերմութիւն կը ծծէ՝ այն ժամանակ իր ներքին զօրութիւնը կը շատնայ։

Զոր օրինակ՝ ջրածինը թթուածինի հետ բաղակցելով ջուր յառաջ կը բերէ, այս հակազդեցութիւնը ջերմութիւն դուրս կուտայ (138 քալօրի), իսկ ջուրին տարբաղադրութիւնը, ջերմութիւն ծծելուն, այդ քիմիական հակազդեցութեան ընթացքին՝ սիստեմին ներքին զօրութիւնը կը շատնայ։

Այս երկու հակազդեցական ջերմութիւնները (շալէօռ տը ռէաքսիօն), ըստ ուժի պահպանման սկզբունքին (բռինսիբ տը լա ֆօնսէրվասիօն տը լ'էնէրժի), հակառակ ուղղութեամբ իրարու հաւասար են։

Քիմիական հաւասարակշռութիւնները Ֆրանսայի մեծանուն քիմիագէտ Հանրի Լը Շաթըլիէի օրէնքին կը հպատակին, որ է՝ ո եւ է պայմաններու ձեւափոխումը (բարեխառնութիւն, ճնշում, եւլն.), որ կարող է ազդել քիմիական հաւասարակշիռ վիճակի մը մէջ գտնուող մարմիններու սիստեմի մը վրայ, այդ սիստեմը ծնունդ կուտայ այնպիսի հակազդեցութեան մը որ հակամէտ է ընթանալու հակառակ ուղղութեամբ ձեւափոխել արտաքին պայմանին յառաջ բերած ազդեցութեան։ Այս չափաւորութեան օրէնքը (լուա տը մօտերասիօն) կը մատնանշէ թէ տիեզերքի մէջ ո եւ է ազդեցութիւն մը իրեն հակառակ ուղղութեամբ ազդեցութեան մը ծնունդ կուտայ։ Զոր օրինակ՝ այն քիմիական հակազդեցութիւնները որոնք յառաջ կուգան մարմիններուն ծաւալին շատնալովը, ճնշումի ենթարկուելով այդ հակազդեցութիւնները կ'արգիլուին։

Փոխադարձաբար այն քիմիական հակազդեցութիւնները որոնք ծաւալին նուազելովը յառաջ կուգան, երբ ճնշումի ենթարկենք՝ այդ հակազդեցութիւնները կը դիւրացնեն։ Իսկ եթէ ծաւալի փոփո-

Fonds A.R.A.M

խումբ գոյութիւն չունի, այդ միջոցին ճնշումը ոեւէ ազդեցութիւն չունենար։

Ազօթի եւ ջրածինի քիմիական հակազդեցութիւնը, որ ծաւալը նուազելով ամօնեաք կազին ծնունդ կուտայ, հաւասարակշիռ վիճակի մէջ գտնուող այդ սիստեմը եթէ ճնշումի ենթարկենք, սիստեմին ամբողջութեանց մէջ ամօնեաք կազին քանակը (քօնսանթրասիօն) կ՚աւելնայ։ Իսկ ազօթի եւ թթուածինի հակազդեցութիւնը որ առանց ծաւալի փոփոխման յառաջ կուգայ, հոն ճնշումը անոր վրայ ոեւէ ազդեցութիւն չունի։

Նոյնպէս այն «էքզօթէռմիք» քիմիական հակազդեցութիւններու բարեխառնութիւնը եթէ բարձրացնենք, այդ հակազդեցութիւնը կ՚արգիլուի, իսկ ընդհակառակն «անտօթէռմիքներու» համար կը դիւրացուի։

Ազօթի եւ թթուածինի հակազդեցութիւնը որ քիմիական հաւասարակշռութեան ենթակայ է՝ ջերմութիւն կը ծծէ. ըսել է որ եթէ բարեխառնութիւնը բարձրացնենք, այդ երկու տարրերու բաղկցումը կը դիւրացուի, իսկ ընդհակառակն ազօթի եւ ջրածինի հակազդեցութեան որ նոյնպէս քիմիական հաւասարակշռութեան ենթակայ է՝ եթէ բարեխառնութիւնը բարձրացնենք, ամօնեաք կազին քանակը կը նուազի, որովհետեւ ջերմութիւն դուրս կուտայ։

Ուստի ազօթի թթուածինի հետ բաղկցութիւնը դիւրացնելու համար նպատակայարմար է որ այդ սիստեմը բարձր աստիճանի, իսկ ազօթի ջրածինի հետ բաղկցութիւնը դիւրացնելու համար ցած աստիճանի բերուի։

Քիմիական յարամերձութիւն
(Աֆինիթէ շիմիք)

Նկատի առնենք ջերմութեան ազդեցութեան ներքեւ քարպօնաթ տը քալսիօմի մասնակի տարբաղադրութիւնը որ չմարած կիրի եւ ածխական թթուին ծնունդ կուտայ։

Ենթադրենք որ բարեխառնութիւնը 910 աստիճան է, այս աստիճանին ածխական թթուին յառաջ բերած ճնշումը հաւասար է մէկ մթնոլորտի. եթէ հակազդեցութեան սենեակին ճնշումը բարձրացնենք, այն ժամանակ ածխական թթուի քանակը (քօնսանթրասիօն) կը նուազի, որով քիչ ժամանակուան մէջ ածխական թթուի մէկ մասը կրկին կը բաղկցի չմարած կիրին հետ։

Վերոյիշեալ երեւոյթէն կը հետեւցուի երկու կարեւոր նկատումներ.

1) Երբ հաւասարակշռութեան մէջ գտնուող քիմիական սիստեմի մը կազմող մարմիններէն միոյն քանակը (քօնսանթրասիօն) աւելցնել ուզենք, միեւնոյն ատեն այդ մարմնոյն անհետացումը կը գրգռուի։

Նոյնպէս որոշ բարեխառնութիւն մը որոշ հաւասարակշիռ ճնշումի մը կը համեմատի. երբ բարեխառնութիւնը չի փոխուիր՝ ամէն ինչ կայուն է։

2) Եթէ սիստեմը 910 աստիճանէն 915 աստիճանի բարձրացնենք, ճնշումը կը շատնայ. երբ այդ ճնշումը չափենք, կը տեսնուի թէ 6 սանթիմէթր սնդիկի հաւասար է, ըսել է թէ 915 աստիճանին ամբողջ սիստեմին հաւասարակշռութեան ճնշումը հաւասար է $\frac{76+6}{76} = 1,08$ մթնոլորտի։

3) Ընդհակառակն եթէ սիստեմը 910 աստիճանէն 905 աստիճանին բերենք, այդ միջոցին սիստեմին ճնշումը կը նուազի, որ նոյնպէս 6 սանթիմէթր սնդիկի հաւասար է, ըսել է թէ 905 աստիճանին ամբողջ սիստեմին հաւասարակշռութեան ճնշումը հաւասար է $\frac{76-6}{76} = 0,92$ մթնոլորտի։

Հիմա կը տեսնուի թէ ի՛նչ կը նշանակէ հակառակ ուղղութեամբ երկու կարելի քիմիական հակազդեցութիւններ։

Հոլանտացի Վանթհօֆ գիտունը հաստատեց որ երբ հակառակ ուղղութեամբ երկու կարելի քիմիական հակազդեցութիւններ տեղի կ՚ունենան, այն կողմը որ ջերմութիւն դուրս կուտայ՝ անոր համար ամենանուազ բարեխառնութեան պէտք կայ։

Այսպէս երբ սիստեմը 915 աստիճանէն 910 աստիճանը պաղեցնենք, հաւասարակշռութեան ճնշումը նուազելով ածխական թթուն կիրին հետ կը բաղկցի, եւ քարպօնաթ տը քալսիօմի այս համադրութիւնն (սէնթէզ) է որ ջերմութիւն դուրս կուտայ. մէկ կրամ կազմուած կաւիճի փոխարէն, հակազդեցութեան ջերմութիւնը 2700 փոքր ջերմոյժի (քալօրի) հաւասար է։

Արդ ի վիճակի ենք ըմբռնելու թէ ի՛նչ ըսել է քիմիական յարամերձութիւնը։

Այս անգամ ենթադրենք թէ սիստեմը փխթօնի

մը հետ յարաբերութեան մէջ դնելով 910 աստիճանէն 911 աստիճանին բարձրացնենք, այն ատեն փիսթոնը կը շարժի որովհետեւ ածխական թթուին քանակը կ'աւելնայ, իր ծաւալն է 972 սանթիմէթր խորանարդ։

Այս պարագային մէկ սանթիմէթը քառակուսիի վրայ եղած մթնոլորտային ճնշումը մէկ քիլօկրամ է, իսկ ընդլայնման աշխատութիւնը (թռավայլ) հաւասար է՝

972 սնթմթ. խորանարդ × 1 քիլօկրամ սնթմթ. = 972 քիլօկրամ սնթմթ. և կամ 9,72 քիլօկրամ մէթր, որ հաւասար է 1 քիլօկրամը 9,72 մէթր բարձ. բացնելու համար պէտք եղած աշխատութեան։ Այս աշխատութիւնն ալ 24 փոքր ջերմոյժի հաւասար է։

Ուրեմն մթնոլորտային ճնշման ներքեւ ածխական թթուին կիրճին հանդէպ ունեցած յարաձգութիւնը բացասական է եւ կը հաւասարի 24 փոքր Ջուլիօմի (խալօրիին հակառակը)։

Ինչպէս որ կիպս առաջին անգամ ապացուցուց, ըսել է թէ՝ քիմիական հակազդեցութեան յարաձգութիւնը, այն բարձրագոյն (մաքսիմում) աշխատութիւնն է, որ կը յուսացուի ձեռք բերել իրագործելով այս հակազդեցութիւնը։

Քիմիական յարաձգութիւնը պէտք չէ շփոթել հակազդեցական ջերմութեան հետ, ան կը ծառայէ նախատեսել՝ տարբեր տարբեր պայմաններու ներքեւ հնարաւոր քիմիական հակազդեցութիւնները։

Ազօթի կայունացումը (Ֆիքսասիօն) ամօնեաք վիճակի մէջ

Ազօթը ջերմութեան ազդեցութեան ներքեւ ջրածինին հետ բաղակցելով ամօնեաք կազին ծնունդ կուտայ, բայց այս հակազդեցութիւնը դրական ըլլալուն բարձր բարեխառնութեան ներքեւ, նաեւ հակառակ կողմը ընթանալու հակամէտ ըլլալով, ամօնեաքի արտադրութիւնը խիստ նուազ է։

Բայց Հաբէռ եւ Նէռնոդ՝ երկու նշանաւոր գիտուններ, բարձր ճնշումի եւ բաթալիզեօններու շնորհիւ յաջողեցան զայն ճարտարարուեստօրէն պատրաստելու մէջօդը գտնել։

1913 թուականին Պասիշէ եւ Պայէռ ընկերութիւնները Հալէպի ուսումնասիրութեանց նիւթապէս օգնեցին եւ այս ատիթ 108 միլիոն մարք դրամագլուխով մը հիմնեցին Օփաուի մէջ (Վէսթֆալի) խոշոր գործարան մը։ Նոյնպէս ամօնեաքը ասիտ նիթրիքի վերածելու նպատակաւ գերման կառավարութիւնը այս ընկերութեան 30 միլիոն մարք տրամադրեց յարակից գործարան մը հաստատելու համար։

Պատերազմի ընթացքին ծովերու պաշարման ատեն երբ գերման կառավարութիւնը Շիլիի աղ չկրցաւ ունենալ, իր վառօդի պատրաստութեանը համար պէտք եղած ամբողջ ասիտ նիթրիքը այս գործարանը կրցաւ պատրաստել։

Բաթալիզեօնները քիմիական հակազդեցութեան բարեխառնութիւնը իջեցնելու եւ անոր կանոնաւոր կերպով ընթանալուն պատճառ եղող մարմիններ են։ Ջոր օրինակ, ազօթի եւ ջրածինի հակազդեցութիւնը դիւրացնելու համար, երկաթ, նիքել, քօպալթ, օզմիօմ եւ իւրանիօմ կոչուած մարմինները կը գործածեն։ Իրենք որչափ որ այդ քիմիական հակազդեցութեան մէջ չեն մտներ, բայց իրենց ներկայութիւնը անհրաժեշտ է։

Բաթալիզեօնները տեսակ մը մետաղական խմորներ (Ֆեռման մեթալիֆ) են, որոնք կենդանիներու նման նաեւ իրենց երիտասարդութեան, անկման եւ մահուան շրջաններն ունին։

Ամօնեաքի պատրաստութեան համար նախապէս կը գործածէին օզմիօմ եւ իւրանիօմ հաղուագիւտ մետաղները, իսկ վերջերս նշմարեցին թէ սովորական երկաթը մեւնոյն դերը կրնայ կատարել։

Բաթալիզեօնները ալ թոյներու ազդեցութեան ենթակայ են. ինչպէս՝ ծծումբը եւ կամ արսէնիքը, հոգ չէ թէ իրենց քանակութիւնը որչափ խիստ նուազ ըլլայ, կարող են բաթալիզեօներու ազդեցութիւնը չէզոքացնել եւ քիմիական հակազդեցութեան յառաջխաղացման արգելք հանդիսանալ։

Այս պատճառաւ ամօնեաքի պատրաստութեանը համար պէտք է մաքուր ջրածին եւ ազօթ գործածել։

Ազօթը օդէն կը պատրաստուի, զայն ճնշումի եւ պաղի ազդեցութեան ներքեւ հեղուկացնելէ յետոյ, շոգիացման կ'ենթարկեն. այս երկու կազերու

Fonds A.R.A.M

շոգիացման կէտերը իրարմէ տարբեր ըլլալուն, նախ թթուածինը կը շոգիանայ, յետոյ ազոթը։

Բայց մաքուր ջրածին ունենալու համար խնդիրը կը բարդանայ, զայն կը պատրաստեն ջուրը էլեքտրականութեամբ տարբաղադրելով. բայց այս միջոցը միայն կարելի է կիրարկել այն միջավայրերուն մէջ ուր էլեքտրականութիւնը աժան է։

Այն միջավայրերուն մէջ ուր կարելի չէ գործածել այս եղանակը, կը գործածուի ջուրի կաղը (կազ ա լ'օ) որ կը բաղկանայ ջրածինէ եւ օքսիտ տը քարպոնէ. ջրաշոգին բոցավառ էօլին վրայ սրսկելով կը պատրաստուի։

Այս խառնուրդէն ջրածինը կը զատուի հեղուկացնելով օքսիտ տը քարպոնը եւ ուրիշ օտար մարմիններըը։

Օփաուի գործարանը այս եղանակը կը գործածէ բայց պատրաստած ջրածինի քանակը խիստ նուազ է (հարիւրին 8էն 9)։

Այսպէս Հալէոի «բրօսէէ»ով ամօնեաքի պատրաստութեան համար, բարեխառնութիւնը պէտք է ըլլայ 500—600 աստիճան, ճնշումը 200 քիլօկրամ, իսկ իբր խթալիզէօր կը գործածուի երկաթը. յառաջ եկած ամօնեաքին քանակը հարիւրին 6 է։

Ինչպէս որ վերը յիշեցինք՝ այս քիմիական հակազդեցութիւնը ճնշումով դիւրանալուն, 1919 թուականին Ժօրժ Քլօտ ֆրանսացի գիտունը, ճնշումի քանակը 1000 քիլօկրամի բարձրացնելով յառաջ եկած ամօնեաք կազին քանակը աւելցուց։

Երկու պարագային ալ օգտագործելի բարեխառնութիւնը 500էն 600 աստիճան է. երբ բարեխառնութիւնը 500 աստիճանէն աւելի ցած է, հակազդեցութեան արագութիւնը խիստ կը նուազի։

Ժօրժ Քլօտի «բրօսէէ»ն այն առաւելութիւնը ունի որ քիչ ծախքով փոքր գործարաններու կարիք կայ, իսկ Պաուիշի գործարանը խիստ հսկայ է։

Քազալի «բրօսէէ»ն.—

Քազալի գործածած գործիքին յատկանշական գիծերը հետեւեալներն են.—

Գործիքին ղրսի խողովակին բարեխառնութիւնը այնպէս մը կարգադրուած է որ բարձր ճնշումի ազդեցութեան ներքեւ ջրածինը չէ կարող պողպատը խաթարել, խթալիզէօրը պարունակող խողովակը հակազդեցութեան խողովակէն անկախ է, ինչ որ խթալիզէօրի նորոգումը կը դիւրացնէ։

Այս «բրօսէէ»ն կը շահագործուի Իտալիոյ մէջ «Իթալիանա Ամօնեաքա Սինթեթիքա» ընկերութեան կողմէ որուն գործարանը կը գտնուի Թէռնի քաղաքը, իսկ Ֆրանսայի մէջ ալ Ալէ Ժօրժ եւ Համառէ ընկերութեան կողմէ։

Թէռնի մէջ ջրածինը կը պատրաստուի, ջուրերու էլեքտրական տարբաղադրութեամբ, իսկ ազոթն ալ օդէն՝ հեռեւեալ կերպով։

Օդի եւ ջրածինի խառնուրդը կը տաքցնեն մինչեւ այն աստիճան որ ազոթի եւ ջրածինի յարաբերութեան քանակը կ'ըլլայ մէկ երրորդ, որովհետեւ մէկ հիւլէ ազոթ երեք հիւլէ ջրածինի հետ կը միանայ (ջրածինը օդին թթուածինին հետ միանալով ջուր յառաջ կը բերէ եւ ազոթը բոլոր կը մնայ)։

Բայց այս կերպով ջրածինին մէկ մասը կորսընելով՝ այս «բրօսէէ»ն կարելի է գործածել միայն այն այն միջավայրերուն մէջ ուր ջրածինը աժան կերպով կարելի է պատրաստել։

Քազալի «բրօսէէ»ին մէջ բարեխառնութիւնը 550 աստիճան է իսկ ճնշումը 500 ատմոսֆեր, յառաջ եկած ամօնեաքը հեղուկ վիճակի մէջ է։

Ջուրի էլեքտրական տարբաղադրութենէն յառաջ եկած թթուածինը վառելանիւթի այրումը դիւրացնելու կը գործածուի։

Société Norsk Hydroelectrisk Kvaelstoffaktieselkale

յառաջ եկած ամօնեաքը ազոթի եւ ջրածինի խառնուրդէն զատելու համար քիմիական բաղադրութիւններու վրայէ կ'անցընեն որոնք ամօնեաք կազը ծծելու յատկութիւնը ունին։

Ազոթի կայունացումը ճիթրիճի վիճակի մէջ

Ասիա նիթրիքը կարելի է պատրաստել ուղղակի օդէն եւ կամ ամօնեաք կազը օխսիտ ընելով։

Ազոթը 3000 աստիճանին թթուածինի հետ բաղակցելով օքսիտ տ'ազոթի ճնշող կուտայ. այս հակազդեցութիւնը նաեւ հակառակ կողմը ընթանալու հակամէտ ըլլալով միայն հարիւրին հինգ օքսիտ տ'ազոթ կարելի է ձեռք բերել, բայց այդ

Fonds A.R.A.M

ասիձանը գտնուող օքսիտ ս'ազօթը եթէ կամաց կամաց պաղեցնենք՝ 2000 աստիճանին չորս հինգերորդը կը քայքայուի. այս քայքայումը արգիլելու համար պէտք է շուտով մինչեւ 1200° պաղեցնել, որովհետեւ այդ աստիճանին՝ հակազդեցութիւնը ս'ւ հակառակ կողմը ընթանալու հակամէտ չէ։

Օքսիտ ս'ազօթը ջուրին հետ բաղակցելով ասիտ նիթրիք յառաջ կը բերէ։

Այս «բրօսէտէ»ին կանոնաւոր կերպով ընթանալուն՝ բարձր բարեխառնութեան պէտք ըլլալով, գրեթէ ամբողջ «պւրվէ»ները ելեքտրական բոցի գործածութեան վրայ հիմնուած են։

Այս բոցերուն մագնիսականութեան միջոցաւ տարբեր ձեւեր կարելի է տալ, ինչպէս «կիւյի»ի փուռին մէջ բոցը հովահարի ձեւ ունի, իսկ «Պիւքլանտ եւ Էյտէ» փուռին մէջ սկաւառակի ձեւ ունի։

Ուրիշ շատ մը տեսակ փուռեր ալ կան, ինչպէս Մօղիքի, Շէօռէր, Բաուլինկ, Սքօթ, եւլն.։

Նօթօտէնի մէջ նորվեկիական ընկերութիւնը 3000 քիլօվաթնոց (5000 վոլթ — 600 ամբէռ) Պիւքլանտի փուռերը կը գործածէ։

Ցառաջ եկած ասիտ նիթրիքը՝ ընդհանրապէս «նիթրաթ տը շօ» վիճակին մէջ կ'արտածեն, որ ուղղակի իբր քիմիական ազբ կը գործածուի։

Այս «բրօսէտէ»ին միջոցաւ արտադրուած ասիտ նիթրիքի քանակութիւնը խիտ նուազ է, գրեթէ վարկածով նախատեսեալին հարիւրին չորսը։

Տարեկան մէկ քիլօվաթով մխայն 125էն 135 քիլօկրամ ազօթ կարելի է կայունացնել, որով եւ հարկ է շատ մեծ էնէրժի արտադրել եւ այս մխայն կարելի է կիրարկել այն վայրերը ուր ճերմակ ածուխը առատօրէն գոյութիւն ունի։

Նօթօտէնի եւ Որժիւքանի (Նորվեկիա) մէջ ազօթի գործարանները արտադրելի 540,000 ձիու ոյժ ունին, եւ կ'արտադրեն 300,000 թօն «նիթրաթ տը շօ»։

Ամօնեաքի օքսիտասիօնը.— Ամօնեաքը վերոյիշեալ եղանակով պատրաստուելէ վերջ շատ դիւրութեամբ կարելի է ազօթ նիթրիքի վերածել։

Այս հակազդեցութիւնը թէ՛ քիմիականօրէն եւ թէ՛ պաքթեւիներու միջոցաւ կարելի է իրագործել։

Քիմիական հակազդեցութիւնը միայն բարձր բարեխառնութեան մէջ կարելի է իրագործել։

Բայց այս հակազդեցութիւնը հաւասարակշռութեան ենթակայ ըլլալով հակառակ կողմը ընթանալու նաեւ հակամէտ է՝ որով յառաջ եկած ազօթին մեծագոյն մասը կրկին կը քայքայուի։

Այս հակազդեցութեան բարեխառնութիւնը fաբալիզեօռներու միջոցաւ կարելի է իջեցնել։

Օղվալտի «բրօսէտէ»ին մէջ իբր fաբալիզեօռ բլաթինը կը գործածուի, բայց սուղ ըլլալուն՝ անոր տեղ կարելի է «պիղմիւթ»ի եւ կամ «մօլիպտէն»ի օքսիտները գործածել։

Այս գործողութիւնով ամօնեաքին հարիւրին 85ը ազօթ նիթրիքի կը վերածուի։

Նոյնպէս պաքթէռիները ամօնեաքը ասիտ նիթրիքի կը վերածեն. այս երեւոյթը ոլուն «նիթրիֆիքասիօն» անունը կուտան, հողին մէջ նաեւ միքրոպներու կողմէ կ'իրագործուի։ Բայց այս «բրօսէտէ»ն դեռ գործնական կիրարկութիւն չէ ունեցած։

Սիանամիտ տը fալսիումի պատրաստութիւնը

Քառպիւռ տը քալսիումը ջերմութեան ազդեցութեան ներքեւ ազօթին հետ բաղակցելով սիանամիտ տը քալսիումի ծնունդ կուտայ։

Այս հակազդեցութիւնը դրական (այսինքն ջերմութիւն դուրս տալով) ըլլալուն՝ նպատակայարմար է որ ցած բարեխառնութեան մէջ գործադրուի (900 աստիճան)։

Սիանամիտ տը քալսիումը ջուրի ազդեցութեան ներքեւ ամօնեաքի ծնունդ կուտայ, իսկ ածխական թթուին հետ «իւռէ»ի, որ ջուրին հետ «քարպօնատ տ'ամօնեաք» յառաջ կը բերէ։

Մէկ քիլօկրամ ազօթ կայունացնելու համար 4 քկր. քառպիւռ տը քալսիումի եւ 14 քիլօվաթ ժամի պէտք կայ։

Սիանամիտ տը քալսիումի գործածութիւնը չէ կրցած ընդհանրանալ։

Fonds A.R.A.M

Խորհրդ. Հայաստանի մէջ ազօթ սեփեթիֆի պատրաստութեանը համար յանձնարարելի եղանակը

Նկատի առնելով օդէն ուղղակի ասիա ազօթիքի պատրաստութեանը Համար վերոյիշեալ այն ա մէն անպատեհութիւնները եւ մեւնոյն ատեն յառաջ եկած ասիա ազօթիքի խիստ նուազ քանակութիւնը, շատ մը երկիրներ, ինչպէս Ֆրանսա, Զուիցերիա, Իտալիա եւ Շուէտ, միայն Քազալի «բրօսէտէ»ն օգտագործելու կ'աշխատին։ Խ. Հայաստանի մէջ յանձնարարելի է որ, պէտք եղած ազօթի բաղադրութիւնները օդէն պատրաստելու Համար նաեւ սոյն «բրօսէտէ»ն կիրարկուի։

Ուրեմն նախ ջուրին ելեքտրականութեամբ տարբաղադրութենէն յառաջ եկած ջրածինը օդին հետ խառնուելով Քազալի «բրօսէտէ»ով կը ստացուի ամօնեաք, որ երկրագործութեան մէջ գործածուելու նպատակաւ կա՛մ սիլֆաթէ եւ կա՛մ օքսիտէ ընելով ասիա նիթրիքի կը վերածուի։

ՌՈՒԲԵԼ ԶԱՔՐԵԱՆ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

ՍՈՂՈՄՈՆ ԱՐՔԱՅ

Մանրանկար «Երգնկայի Աստուածաշունչ»ի (ԺԳ. դար)

Մատենադարան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի

Fonds A.R.A.M

ՏԵՆՉԱՆՔ

Արշալոյսէն համբուրուած ծաղկածորան լեռներուն
Հրայրքին մէջ բանտըւած, թոյրով, բոյրով առլըցուն,
Հովուհիի գունագեղ տարազին մէջ պլլըւած,
Հեռու տանջող իղձերէ, ըսպասէ՛ իմ սիրած
Գառնուկներուս լոյս հօտին՝ իմ երգերովս հըմայուած:

Ոտնաբոպիկ քայլերուս հետքերուն մէջը գողտրիկ,
Ծիլ ու ծաղիկ բուսնէին ու թիթեռներ ալ փոքրիկ
Թեւածելով, պարելով իրենց թաւիշ թեւերով,
Ցատկէ՛, խաղա՛ ըսէին գեղջուկ սըրտիս անխըռով
Ու հովիւն ալ սիրարբած ինծի կանչէր սըրինգով:

Ու հեշտալուր իր երգին խաղերուն մէջ հոգեթով՝
Սիրտըս վարդի պէս ծաղկէր սիրոյ լոյս լոյս բոցերով.
Եւ ծաղկաշխարհն հեշտօրօր իր գրկին մէջ գարունի
Ծաղկեցըներ հեղ մ'ալ նոր զոյգ մը սիրտեր պարմանի,
Սիրտեր անհոգ 'ւ անտարբեր ծով ցաւերուն աշխարհի:

ՆԱԶԵՆԻ ՏԷՐ-ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

Ն Շ Մ Ա Ր Ն Ե Ր

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԲՆԱԳԱՒԱՌԷՆ

Ա.

Հայ ընտանեկան կազմակերպութիւնը, որի մէջ նաեւ ամուսնական իրաւունքը՝ ըմբռնման նշաններ ունին, որոնք իրենց հիմնական գծերով միւս հին արիական ազգերի իրաւունքի նոյն ըմբռնումներին զարմանալիօրէն նման են: Ակնքախ այդ նմանութիւնները միայն այդ իրաւունքների ցեղակցութեան հանգամանքով են բացատրելի. բայց խիստ ուշագրաւ են նամանաւանդ ցեղական բնոյթագծերը.—

ա) *Ամուսնալուծութեան դէպքում մարդու կողմից իր անպարտ կնոջը տուգանք վճարելու հայկական իրաւակարգը խիստ տարբեր է յունական Gortynի օրէնքի տրամադրութիւնից, ինչպէս եւ հռոմէական եւ ֆրանկօ-արեւմտեան իրաւունքի կանոններից:*

բ) *Հայկական բաժինքի (dos, dot) եւ ամուսնալուծական տուգանքի, (donatio propter nuptias) հիմունքները յատուկ են միայն Հայոց իրաւունքին և ազգային գունաւորումն ու կնիք ունին.*

գ) *Առանձնապէս մեծ նշանակութիւն ունին հայկական ժառանգական իրաւունքի հիմունքները, որ նրան այնքա՛ն ցեղակից են դարձնում հին արիական իրաւունքին: Խօսքն, ի մասնաւորի, վերաբերում է աղջիկների ժառանգելու իրաւունք ունենալուն, որ օտար ազդեցութիւնից շատ հեռու է, ու հին, ցեղային, եւ ոչ, ինչպէս սխալմամբ կարծւում է՝ նորամուտ:*

Մեր այս ասածներն, ըստ երեւոյթին հակասութեան մէջ են ընկնում Յուստինիանոսի XXI-րդ նովելլի հետ, որ յատկապէս արեւմտեան Հայաստանի համար է սահմանուած, եւ ուր ասուած է, թէ Հայոց մօտ աղջկերք եւս անշարժ կայք ժառանգելու իրաւունք պիտի ունենան: Պատմական փաստերը ցոյց են տալիս, որ կենդրոնական Հայաստանում Հայ աղջկերք իրենց հօր կարողութիւնից մասն, նոյն իսկ անշարժ գոյք, ստանալու իրաւունք ունեցել են Յուստինիանի օրինադրութիւնից շատ առաջ: Ինչպէս ասացինք, Յուստինիանի 21րդ նովելլան ի նկատ ունէր Փոքր Հայքը: Հաւանօրէն, արեւմտեան Հայերը, հեռու բուն հայրենիքէն, ապրելով սերտ հարեւանութեան մէջ առաւելապէս սեմիտ ցեղերի հետ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Ասորական դատաստանագիրքը, ընտանեկան-ժառանգական սովորութիւնների խնդիրներում հեռացել էին ցեղական իրաւունքի տրամադրութիւններից, ու փոխառութիւններ արել հարաւային փոքրասիական օրէնքներից: Այս հանգամանքով է միայն բացատրելի՝ Յուստինիանի օրէնսդրական այդ ձեռնարկը՝ 6րդ դարու չորրորդ տասնամեակում:

Լեհահայոց դատաստանագրքի հետեւեալ կտորը. «Equalis divisio debet cedere et venire tam ad filios quam ad filias aequali sorte et successione» (c. 116), Ուսուցչապետ Karst հաշւում է «վերջին ժամանակների նորութիւն» (Rechtsbuch, II. 169 երես), մինչդեռ այդ հատուածի մէջ հայ հին իրաւունքի ինստիտուտներէն մէկն է առաջ բերւած անժխտելիօրէն.

դ) *Հայկական բաժինքն իրապէս այն մասն է, որ աղջիկն ստանում է հայրական տանէն՝ ամուսնանալու դէպքում:*

Fonds A.R.A.M

ե) Գօշի եւ Մխքաթ իշխանի դատաստանագրքերը բոլոր այն խնդիրներում, որ հայ հին իրաւունքի հետ աղերս ունին, պէտք է խիստ զգուշութեամբ օգտագործուին, որովհետեւ նոցա մէջ օտարն ու ազգայինը խառնաշփոթած են, եւ կարող են մոլորութեան մէջ ձգել քիչ տեղեակ հարցասէրին:

զ) Ուսուցչապետ Karstը Կիլիկեան (Սմբատի) դատաստանագրքին մէջ հանդիպում է մէկ իրաւանորմի, որ կոչւում է «անփեսայութիւն»: Անծանօթ հայ իրաւունքին, նա զըտնում է, որ ֆրանկօ-լատինական իրաւունքից արւած մէկ փոխառութիւն է դա (Recht. II. երես 173). իր խօսքերով ասած «ինչ որ զարմանալի պիտի թւի, դա այն է, որ դրա մէջ (անփեսայութեան) հայկական իրաւունքին օտար մէկ գիծ կայ, որը ոչ դատաստանագրքի (Գօշի) եւ ոչ էլ յունա-բիւզանդական իրաւունքին է յատուկ»: Թւի թէ, ուսուցչապետ Karstին քիչ ծանր թէ եղել հինարիական putrika putra ինստիտուտը, որ նշանակում է, արու զաւակ չունենալու դէպքում դստեր միջոցով իրեն ժառանգ յարուցանել տալ, որ Հայերի մէջ կոչւում է տնփեսայութիւն, այսինքն իր աղկայ ամուսնուն (իր փեսային, ասել է) վերցնել իր տունը, որը մտնելով իր աներոջ տունը եւ ինալով նրա ընտանիքի մէջ՝ ժառանգներ է յարուցանում իր աներոջ՝ նրա օճախը շարունակելու համար, կամ ինչպէս ռամկօրէն ասւում է՝ «օճախը վառ պահելու համար»: Ասածներիցս պարզ է, որ Կիլիկեան դատաստանագրքի հեղինակ հայ իշխանը, ծանօթ ցեղական իրաւունքի կանոններին, իր դատաստանագրքի մէջ տեղ է տուել ժառանգական իրաւունքի հայրենի ըմբռնողութեանը:

է) Մխիթար Գօշն իր դատաստանագրքի 121րդ յօդւածի մէջ մահմեդականների սովորութիւնների մասին խօսելիս, ասում է «որ նոքա ամենից առաջ, ամուսնացող կնոջ գինն են որոշում, որին նոքա մաիր են անուանում, եւ որը Հռոմայեցիների մօտ դուար է կոչւում. յետոյ նոքա որոշում են նաեւ աղկայ մասը հայրական կարողութեան մէջ, որին պուդյգ են կոչում»... Իբր բացատրութիւն՝ նա աւելացնում է «Մեզ մօտ չէ այսպէս, մարդը ոչ մի գնման վճար իր կնոջ անձի համար չի տալիս, միայն սակաւ իրեր, երեսաց-տես անունն է կրում. եւ մանում է նրա իշխանութեան տակ»: Այստեղ խօսքը վերաբերում է danatio propter nuptiasին: Գօշի յայտնի է եղել որ «մեզանում» (Հայերիս մօտ) դրա նկատմամբ այլ կարգեր են եղել եւ որ այդ կարգերը մահմեդականների եւ Հռոմայեցիների սովորութիւններին չեն համապատասխանել: Դատաստանագիրք կազմողը գիտէ եղեր, որ մեզանում danatio propter nuptiasը նշանադրութեան խօսք տալ առնելիս չեն կատարում վերջացնում: Բայց որովհետեւ նա զանազան խնդիրներ իրար է խառնում, ու donatioի էութիւնն ու նշանակութիւնը պարզօրէն չհասկնալով, դայն շփոթում է գլխադին կոչւած վճարքի հետ: Սակայն Մխիթար Գօշի համար մէկ բան պարզ է եղել —որ Հայ աղկերք ամուսնանալիս հետները բաժինք էին տանում:

Հայոց ամուսնական սովորութիւնները որքան եւ մերժէին (քաղաքներում) գնման ուղղակի ձեւը, այնու ամենայնիւ նոցա մէջ մնացել են տուր եւ առի պարզ հետքեր: Այդ հետքերն այն ընծաներն են, որ փեսացուի կողմից հարսնացուին են տրւում թէ՝ ամուսնութեան դաշնը —նշանադրութեանը ժամանակ— կնքելիս, եւ թէ՝ յետոյ: Դատաստանագրքի մէջ ահա, խօսքը վերաբերում է ամուսնութեան դաշնը կապելու այդ իրաւակարգին:

Դատաստանագրքի 124րդ յօդւածին կից Գօշի տւած մեկնութիւնը ցեղային իրաւունքի հետեւեալ երեք հիմունքներն է ճանաչել տալիս.— 1. Հայ իրաւունքին յատուկ չէ նշանադրութեան ժամանակ donatio propter nuptiasը սահմանել, որ ըստ հռոմէական իրաւունքի ամուսնալուծութեան դէպքում անպարտ կնոջը վճարելիք տուգանքի բանաձեւումն է՝ ընդհանուր առմամբ, եւ որը սահմանւում էր նշանադրութեան դաշնը կնքել նս: Այդ բանը, պէտք է կարուկ կերպով ասեմ, հայ իրաւունքին ինացել է բոլոր ժամանակների համար ունծանօթ: 2. Փեսան իր հարսնացուին գնման միջոցով է ձեռք բերում: 3. Հայ աղկերք ամուսնանալիս ստանում են բաժինք իրենց հայրական տանից. դա նրանց իրաւունքն էր: Հին արիական ազգերի իրաւունքին տեղեակ մէկը կը տեսնի, որ այս խնդրում հայ իրաւունքն իր հիմնական գծերով արիական է:

ը) Հայկական օժիտը, միանգամայն սխալ է կարծել, որ հռոմէական donatio propter

Fonds A.R.A.M

nuptias-ն է: *Ըստ հռոմէական իրաւունքի, ամուսնութեան դաշնի ժամանակ անհրաժեշտօրէն սահմանւում է այդ* donation — *պարգեւը, իսկ ըստ հայ ցեղային իրաւունքի՝ պարգեւը կամ օժիտը չի սահմանւում, նա ամուսնութեան դաշնի ենթադրութիւններից չէ, այսինքն նշանադրութեան պայմանագրի մէջ չի մտնում: Հայ իրաւունքին յատկանիշ մի գիծ է նաեւ, որ ամուսինների մէջ եղած կամ փոխադարձաբար տրւած ընծաները հաշւի մէջ չեն, դրա համար եւ չի կարող ամուսինն իր կնոջը թէ՝ նշանադրութեան ժամանակ եւ թէ՝ յետոյ, նոյն իսկ պսակէն ետքը տւած ընծաներն ամուսնալուծութեան պարագայում՝ ետ պահանջել: Նոյնն է մահւան դէպքում: Այս կարգին ի զօրու է երկու կողմերի համար հաւասարապէս:*

Այս իրողութիւնը յայտնի է եղել դատաստանագրքի կազմողին, որ մենք տեսնում ենք 121րդ յօդուածի վերջընթեր հատւածի մէջ, ուր կայ թէ՝ «օժիտ զոր արարեալ իցէ, մի յիշեսցէ»:

Տեղին է յաւելուլ, որ իսլամական իրաւունքը հայկ. ամուսնական իրաւունքի վրայ յիշատակելու արժանի մի ազդեցութիւն չի ունեցել: Այդ առթիւ Karst *ուսուցչապետը* (Rechtsbuch, I. հատ. 26 երես) *ասում է, թէ հայերի մօտ նշանադրութեան դաշնը գրաւոր անելու սովորութիւնը իսլամական իրաւունքէն են վերուցած: Ի հարկէ սխալ է այս վարկածը, քանի որ բոլոր ժամանակների համար այդպիսի մի սովորութիւն մնացել է Հայոց իրաւունքին միանգամայն անծանօթ: Յարգելի ուսուցչապետը մոլորութեան մէջ է ընկած՝ բուն նիւթին անծանօթ լինելու պատճառով. նա պէտք էր լիուլի հաւատ ընծայէր Գօշի այն խօսքերին թէ «առ մեզ չէ այսպէս» (121 յօդ.), քանի որ նրան (Գօշին) անսխալօրէն յայտնի էր բուն ցեղային սովորութիւնը: Գօշի այդ խօսքերը ցոյց են տալիս, թէ նա նիւթի ընտրութեան մէջ շատ էլ հոգածու չէ եղած, բայց որովհետեւ իսլամական այդ սովորութիւնը խիստ հակասութեան մէջ է եղած՝ նոյն նիւթի մասին հայրենի օրէնքներին եւ սովորութեանցը, ուստի եւ իր դատաստանագիրքը կարդացողին, կամ ի դէպ, գործադրողին մոլորութեան մէջ չձգելու համար, մատնանշում է բուն ազգային կանոնը ու սովորոյթը:*

Բ.

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

ա) *Հայոց Կանոնգիրք.*

բ) *Դատաստանագիրք Սլաւկայ որդի Դաւթի.*

գ) *Դատաստանագիրք Մխիթար Գօշի.*

դ) *Դատաստանագիրք Կիլիկեան, կամ Սմբատ Իշխանի.*

ե) *Հայ Պատմագրեր. Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Խորենացի, Սեբէոս, եւն.*

զ) *Հայ սովորոյթի իրաւունքը.*

է) *Հնագիտութիւն.*

ը) *Օտար դատաստանագրքեր:*

1. Հայոց կանոնգիրք.— Հայ անկախ պետութեան անկումից յետոյ, նրա տեղը որոշ չափով բռնում է ազգային եկեղեցին՝ յանձին Հայրապետութեան, ասել է Հոգեւորական կազմակերպութեան: Հայաստանի օտար նուաճողները հայ ժողովրդին նկատել են միշտ իբր կրօնական մի համայնք. ու այդ կրօնի ներկայացուցիչներն, յատկապէս եկեղեցու բարձր հոգեւորականութիւնն, ընդունել են իբր ներկայացուցիչներ հայ ժողովրդի: Բաց ի զուտ կրօնական-եկեղեցական խնդիրներից, Հայաստանի այդ նուաճողներն հոգեւոր իշխանութեան իրաւարարութեանն ու կարգադրութեանն են թողել նաեւ ամուսնական ամէն կարգի, ինչպէս նաեւ ժառանգական եւ այլ խնդիրների լուծումն ու առհասարակ դատավարութիւնը:

Հին Հայոց մօտ ամուսնական խնդիրներն ամբողջովին եկեղեցական վարչութեան իրաւասութեանը չէին ենթարկւում, այլ եկեղեցու եւ աշխարհիկ իշխանութեան՝ միաժամանակ, ինչպէս եւ այդ առթիւ՝ պատժական կարգը:

Թէ՝ յառաջ և թէ՝ ազգային իշխանութեան վերանալուց յետոյ մեր եկեղեցու վարչութիւնն ունեցել է ամուսնական, վարչական ու պատժական խնդիրներ կարգադրելու համար մէկ դատաստանագիրք, ուր մէջ եկեղեցու ու հօտի բարւոք կառավարելու վերաբերեալ կանոններն ու սահմանումներն ի մի էին հաւաքւած: Այդ դատաստանագիրքը կոչւում է Կանոնգիրք, որ առաւ իմ հրատարակութեամբ «Հայոց Կանոնգիրք» անունը, մէկ շատ

Fonds A.R.A.M

հետաքրքրական ժողովածու է, որի մէջ ամփոփուած են մինչեւ 8րդ դարը տեղի ունեցած Հայոց ազգային ժողովների կանոնները, ինչպէս եւ բազմաթիւ հայ եւ օտար եկեղեցական հայրերի, Առաքելական մի քանի խումբ, Տիեզերական երեք ժողովների (Նիկիոյ, Եփեսոսի, Կոստանդնուպոլսի) եւ վեց տեղական կոչուած ժողովների կանոնները, որոնք դումարուել են զանազան ժամանակներում՝ մինչեւ տիեզերական առաջին ժողովը։ Ութերորդ դարը, ստուգապէս վերցրած 763 թ. պէտք է հաշուել այն վերջնական կէտը, որից յետոյ Հայոց կանոնագրքի մէջ ներմուծումներ չեն եղած։ Մի շարք գրչագրեր, իբր բացառութիւն, տալիս են, օր.՝ Յակովբ վարդապետ Ղրիմեցու (15րդ դար) կանոնական մէկ մեկնութիւնը՝ ամուսնութեան թոյլատրելի աստիճանների մասին։

Հայոց կանոնագրքի բազմաթիւ օրինակներ կան, որոնք, սակայն, հաւասար բովանդակութիւն չունին. ամենալրիւներն ունին 50 գլուխ եւ շուրջ 1500 յօդուած։

Թէ ո՞վ է սկիզբը դրել կանոնագրքի կազմելու, հնար չէ ասել՝ ցարդ յայտնի աւեալներով։ Հաւանօրէն կամ հայրապետարանում եւ կամ նաեւ թեմական կենդրոններից մի քանիում իրար են կցել ձեռքի տակ եղած կանոնախմբեր, ու այսպէս յաջորդաբար։ Այս ձեւի կազմելու ապացոյցներէն մէկն էլ այն է, որ ժամանակագրական կարգը շատ էլ խիստ չէ. այսինքն, երբեմն աւելի հին ժամանակում կազմած կանոնախմբից յետոյ։ Ըմոռնամ ասելու, որ կանոնագրքի մէջ կանոնները դասաւորուած չեն ըստ բովանդակութեան, այլ ըստ հեղինակի։ Յետագայ ժամանակներում անյայտ հեղինակներ աշխատանք թափած են որոշ դասաւորում մտցնել կանոնագրքի մէջ, սակայն այդ աշխատանքը համամատարած քնոյթ չի ստացել։ Հայոց կանոնագրքի գրչագրերը թէ՛ ըստ դասաւորման և թէ՛ նամանաւանդ ըստ ընթերցուածների, բաժանուում են 3—4 խմբերի, որն եւ ենթադրել է տալիս, թէ նրանք կարող են կազմուած լինել, կամ աւելի ճիշդն ասած սկզբնական օրինակները կազմըւել են զանազան կենդրոններում։ Այս խնդիրների մասին այստեղ աւելի հանգամանօրէն կանգ առնել չենք կարող, ուստի եւ բաւականանանք մի քանի խօսք ասել նրանց կարեւորութեան մասին.—

Հայոց կանոնագիրքը պարունակում է իր մէջ ոչ միայն Հայոց եկեղեցու իրաւունքի, դաւանութեան եւ պատմութեան մասին, այլ նաեւ Հայոց իրաւունքի համար մեծարժէք վաւերագրեր, ինչպէս են Շահապիվանի (447 թ.), Դուինի (554 թ.), Ներսէսի եւ Ներշապուհի (Բ. Դուինի, 648 թ.), Մանազկերտի (727 թ.) Պարտաւի (768 թ.) ժողովների կանոնները։

Հայոց կանոնագիրքն եղել է Հայ Եկեղեցու համար իր սեփական Corpus Iuris Canonici-ն։

Հայոց կանոնագրքից քաղուածօրէն հրատարակութիւն եղաւ 1913 թ. Թիֆլիս, Ղուկասեան Մատենադարանի շարքում։ Նրա մէջ ամփոփուած են հայկական ազգային-եկեղեցական կանոնների բոլոր ժողովածուները, հետեւելով Սիսի, Զաքի եւ Երուսաղէմի Հայոց ժողովների կանոնները։ Այդ հրատարակութեան համար կանոնագրքի բնագիրը՝ եղած գրչագրերի համեմատութեամբ՝ կազմել է տողերիս գրողը։ Արժէր, որ կանոնագիրքն հրատարակուէր իր ամբողջական բնագրով։

2. Դատաստանագիրք Սլաւկայ որդի Դաւթի.— *Այս դատաստանագիրքը գործն է Գանձակեցի Դաւիթ վարդապետի, որ կը կոչուի Սլաւկայ որդի։ Հակառակ Կիրակոս Գանձակեցի պատմագրի ասածների, Դաւթի կանոնները ամենեւին «գեղեցկալարմար» չեն, այլ նախապաշարեալ մէկի կիսակիրթ գործ, որ մեծ տեղ է տուել իր գրուածքի մէջ նախապաշարմունքների եւ զանազան, երբեմն անարժէք, սովորութիւնների եւ իր կողմից արուած խորհուրդների եւ հրահանգների՝ առ քահանայս։ Անշուշտ մէջը պիտանի բաներ շատ կան՝ նամանաւանդ հայ հին իրաւունքի համար նիւթեր։ Այս գործն ամբողջութեամբ հրատարակուած չէ. հանգուցեալ ուսուցչապետ Կարապետ Կոստանեանը հրատարակեց Ազգագրական հանդէսի մէջ իբր նմուշ՝ միայն երկու յօդուած նրանից, մի քանի ուշիմ խորհրդածութիւններով հանդերձ։ Ամբողջական հրատարակութիւնն անհրաժեշտ է։*

Սլաւկայ որդուց այս դատաստանագիրքը գրուած է Մխիթար Գօշի դատաստանագրքէն մօտաւորապէս քառասուն տարի յառաջ, ասել է 12րդ դարի առաջին կիսին։

3.— Դատաստանագիրք Մխիթար Գօշի.— *Այս դատաստանագիրքը գրուած է 1184 թուին,*

Fonds A.R.A.M

Բագրատունեաց պետութեան անկումէն շուրջ 140 տարի յետոյ, եւ որ եւ է անկախ, հայրենի իշխանութեան կողմից ո՛չ ընդունուած եւ ո՛չ էլ գործադրուած է։

Մխիթար Գոշի գլխաւոր աղբիւրն եղել է Հայոց կանոնագիրքը, որի մասին վերը խօսեցինք արդէն։ Գոշի դատաստանագրքի շուրջ կէսը քաղուած է կանոնգրքի բովանդակութիւնից, որ նրա ժամանակ արդէն լրիւ կազմուած՝ գոյութիւն ունէր եւ կը կիրարկուէր եկեղեցու կողմից։

Գոշի բոլոր ուսումնասիրողներս էլ համաձայն ենք մի կէտում, թէ նրա աղբիւրներն ըստ մեծի մասին օտար են, այնչափ օտար, որ ազդել են դատաստանագրքի ընդհանուր բնոյթի վրայ, տալով նրան օտար իրաւունքի դունաւորում ու կնիք։ Ասացինք արդէն, որ Գոշը՝ կէսի չափ՝ կազմուած է Հայոց կանոնգրքի յօդուածներից. բայց այդ կանոնգիրքն ինքնին Հայու օտար կանոնախմբերից կազմուած մի դատաստանագիրք է։ Եթէ աղբիւրն ինքն օտար մեծ նիւթ է պարունակում, բնական է որ նրա նիւթով կազմուած նոր դատաստանագիրքը պիտի կրէր իր աղբիւրի կնիքը, ինչ որ եւ իրօք տեղի է ունեցել։

Եթէ մէկը Մխիթարի դատաստանագիրքը լաւ է ուսումնասիրել, հապա նա լուծել է նաեւ նրա աղբիւրների խնդիրը։ Եթէ իրօք ուսումնասիրողն սպառել է այդ նիւթը, հապա նա չի կարող չտեսնել այն տարբերութիւնը, որ կայ հարցասիրած նիւթի տարբեր մասերի մէջ։ Եթէ ուսումնասիրողն իրաւաբան է, բնականօրէն նա պէտք է բնոյթագծէ Մխիթար Գոշն, եւ պատկերացնէ իրաւունքի այն սիստեմը, որին նա հետեւել է։ Կարողացա՞ւ ուսումնասիրողն այդ բանն անել, այսինքն վերլուծել առաջադրեալ նիւթը, թէ իրար հետ անյարիր նիւթերի հետ է իր գործը։ Նա պէտք է տեսնի, թէ սեմիտական իրաւունքի առատ նիւթի կողքին կարկատանի պէս կպած են՝ առանց մերւելու, արիական իրաւունքի նիւթեր։ Այս դեռ քիչ է.— Արիական իրաւունքի նիւթերի մէջ էլ իրարից ակընբախ գծերով տարբերութիւններ կան։ Արդ, ուսումնասիրողն այդ բոլորի տեղն ու ծագումը պէտք է ճշդէ՝։ Այդ բանը ցարդ տեղի ունեցած չէ հիմնապէս։

Ընթերցողին պէտք է նախազգուշացնեմ, որ ներկայիս ես ամենեւին միտք չունիմ Մխիթար Գոշի մասին ըստ էութեան խորը գնալու ու նրա թէ՛ աղբիւրների եւ թէ՛ բովանդակութեան ամբողջական ուսումնասիրութիւնը տալու։

Մխիթար Գոշի վրայ նայիլ իբր ազգային դատաստանագրքի վրայ, սխալ կը լինէր։ Սրա հակառակ, նա Հայոց հին իրաւունքի պատմութեան մէջ իր պատուաւոր տեղն ունի, եւ այդ ո՛չ թէ այն պատճառով, որ նա — այդ դատաստանագիրքը— մէկ երեւոյթ է հայ իրաւունքի կամ թէ հայ իրաւական մտքի զարգացման եւ բանաձեւման ընթացքի տեսակէտէն, այլ նրա համար, որովհետեւ Գոշի մէջ հայ իրաւունքի ոչ արհամարհելի մնացորդներ կան։ Խօսքս չի՛ վերաբերում Գոշի դատաստանագրքի մէջ տեղ բռնած զուտ հայկական կանոններին, որոնք մենք կը զբաղեցնենք, Գոշից անկախօրէն, Հայոց կանոնգրքի մէջ, ասել է, այդ կողմից Գոշը հայ հին իրաւունքին որ եւ է ծառայութիւն արած չէ։ Խօսքս կը վերաբերի այլ նիւթերի, որ պէտք է գտնել առաւելապէս Գոշի իրա մեկնութիւնների մէջ, մեկնութիւններ, որոնք երբեմն կցւած են յառաջ բերւած այս ու այն յօդուածի առթիւ, տւեալ յօդուածի համար իբր լրացուցիչ մասն։

Մէկ հին ճշմարտութիւն կրկնած կը լինեմ, եթէ ասեմ, որ ազգային է ա՛յն իրաւունքը, որ մէկ ազգի կեանքէն կը բղխէ, ու նրա ցեղական կնիքը կը կրէ իր վրայ։ Այդ տեսակէտէն՝ Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը ազգային, հայկական չէ իր ընդհանուր բնոյթով եւ իր ներկայացուցած իրաւունքի դրութեամբ։

Մխիթար Գոշի մէջ ցեղային-հայկականը գտնելու համար՝ պէտք է դայն որոնել, ինչպէս վերն ասացինք։ Բայց թէ ի՞նչն է ազգային-հայկական՝ Գոշի դատաստանագրքի մէջ, այդ բանը գտնելու համար, ուսումնասիրողը նախապէս ծանօթ պիտի լինի հայ իրաւունքի ընդհանուր բնոյթին, որին նա կարող է հասնիլ Մխիթար Գոշի դատաստանագրքէն անկախ, է՛լ աւելի հին նիւթերի ուսումնասիրութեամբ։

Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքն հրատարակւած է Ս. Էջմիածնի վանական տպարանում, վ.հան ծ. վ. Բաստամեանի ձեռքով, 1880 թ.ին, որին նա կցել է մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն, որ չի՛ վերաբերում նրա

Fonds A.R.A.M

բովանդակութեանն ըստ էութեան. այսինքն դա առաջադրեալ նիւթի ուսումնասիրութիւն չէ, այլ մէկ թեթեւ բանասիրական-պատմական ակնարկ։ Այդ բանը, պէտք է ասել, վեր էր Բաստամեանի պատրաստութիւնից, քանի որ նա իրաւաբան չէ եղել, ինչպէս սխալմամբ կարծւել է, այլ բնագէտ։ Սակայն, այս հանգամանքը չի նսեմացնի նրա կատարած գործը, որով նա գիտական աշխարհի առաջ դրեց Մխիթարի դատաստանագրքի ամբողջական բնագիրը։ Ճիշդ է, նա կարող էր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր ձեռագրերի համեմատութեամբ մի նոր բնագիր տալ, հնագոյն տեքստը վերականգնել, սակայն դրա համար նա փորձառութիւնը պիտի ունենար բնագրերի հրատարակութեան, որ դժբախտաբար չունէր։

Այդ է պատճառը, որ նա վերցրել է մէկ ձեռագիր, արտագրել, եւ առանց ի նկատ առնելու միւս ցրւած նիւթը՝ հրատարակել։ Բայց միայն այն հանգամանքը, որ նա հասկացել է, թէ հայ հին իրաւունքը չի կարելի ուսումնասիրել, առանց որ նախապէս հրատարակւէին գոյութիւն ունեցող դատաստանագրքերն ու այլ նիւթերը, որոնք կան մեր հին մատենագրութեան մէջ ու հրատարակողի կը սպասեն ակնապիշ, արդէն բաւական է, որ նրա —Բաստամեանի— անունը կապւի հայ գիտական գրականութեանը հետ, ու նրա կատարած գործի համեմատաբար թեթեւ պակասութիւններն անտեսւին։

Մխիթար Գոշի այդ հրատարակութիւնն սպառած է, եւ իբր բնագիր, ինչպէս ասացինք, պակասաւոր։ Անհրաժեշտ է, որ լինի նրա նոր հրատարակութիւնը, բոլոր ձեռագրերի համեմատութեամբ։ Այդպիսի մի գործ անկասկած եմ թէ լաւ ծառայութիւն մատուցանէր հայ իրաւունքի պատմութեանը։

4. Դատաստանագիրք Սմբատ Գունդստաբլի.— *Կիլիկեան Սմբատ իշխանը, ինչպէս ինքն է ասում, ժամանակի մարդոց հասկանալի անելու համար, դիւրահասկանալի լեզուով ձեռնարկում է տալ մէկ դատաստանագիրք, քանի որ հինը, խրթին լինելու պատճառով, դառել էր ժողովրդին անհասկանալի։ Կազմւած լինելով 1265 թւին. ասել է Գոշից 84 տարի յետոյ, համաոտաբար ունի նոյն բովանդակութիւնն համարեա՛, ինչ որ Գոշի դատաստանագիրքը։ Նա կերտւել է Ռուբինեանց պետութեան ժամանակ։ Եթէ լեզուի կողմից ոամիկ է Սմբատի օրէնսգիրքը, համեմատելով Գոշի հետ, սակայն, աւելի քան ազգային հին իրաւունքի փշրանքներ է պարունակում, քան թէ նա, ուստի եւ այդ տեսակէտէն է՛լ աւելի արժէքաւոր։ Լեհահայոց դատաստանագիրքը, որ հրատարակել է Ferdinand Bischofը հանելով Լվովի դիւանից, իր որոշ մասերով, օրինակի համար ժառանգական խնդիրներում, է՛լ աւելի է մօտենում Սմբատի քան Գոշի դատաստանագրքին։*

Մի քան բոլոր ուսումնասիրողներն, եթէ աւելին չասեմ, ուշադրութիւնից վրիպել է։ Ուսուցչապետ Karstը որ հրատարակել է Սմբատի դատաստանագիրքը երկու հատորով, առաջնի մէջ հայերէնի հետ տւած է նաեւ նրա գերմաներէն ընտիր թարգմանութիւնը։ Հայերէն բնագրին նա զուգահեռել է Գոշի դատաստանագրքի համապատասխան յօդւածները։ Ուսուցչապետ Karst այն կարծիքի է, որ Սմբատի համար Գոշի դատաստանագիրքը բնագիր է ծառայել, ոլ ին նա համառօտել է։ Նրա այս կարծիքը իր շատ մասով վերաքննելի է, որովհետեւ Գոշից տարբերւող նիւթերի աղբիւրն ստուգապէս չէ մատնանշւած. իսկ այն, ինչ արդէն արւած է, իրականութեան համապատասխանելուց շատ հեռու է, ինչպէս օրինակ աղջիկների ժառանգելու եւ տնփեսայութեան մասին որ արդէն իր տեղում ցոյց տւինք։ Երկրորդ հատորն ինքն անւանել է «Kommentar», ուր բացի ընտիր եւ ուշիմ ծանօթութիւններէ, տեղաւորած է նաեւ կիլիկեան այդ օրէնսգրքի ուսումնասիրութիւնը։ Գրչագրերի համեմատութեամբ 1918 թ. «Էջմիածնում ես հրատարակեցի Սմբատի դատաստանագիրքը, տալով լաւագոյն բնագիրը որ հնարաւոր էր։

5. Մատենագրական նիւթեր.— *Հին Հայոց Մատենագրութեան մէջ պահւած են հատ ու կտոր տեղեկութիւններ հայ իրաւունքի զանազան խնդիրների մասին։ Նոքա առանձնապէս շահեկան են ընտանեկան կազմակերպութեան, ժառանգութեան, պետական դրութեան, դատական, վարչական, պատժական ու այլեւայլ հայացի ըմբռնողութիւնների էութիւնը բնորոշելու համար։ Հայ իրաւունքի*

Fonds A.R.A.M

ուսումնասիրութեան համար մեր հին լեզուն ունի իրաւական մտքի արտայայտութեան շատ բառեր, որոնք այս ու այն իրաւաբանութիւնը կը բանաձեւեն, ուստի եւ խիստ անհրաժեշտ է մեր հին լեզուի, ինչպէս նաեւ մեր բարառոնների ծանօթութիւնը։

6. Սովորոյթի իրաւունք. — Կանոնագրքից աւելի հին դատաստանագիրք մեր ձեռքը չի հասել։ Արշակունեաց եւ Բագրատունեաց շրջանում, գոնեա՛, անշուշտ մեր երկիրը կառավարւում էր մէկ օրէնքով։ Եթէ այդ օրէնքներից մեզի չի հասել ժողովածուի ձեւով ոեւէ ձեռնարկ, ինձ թւում է, թէ թերեւս չի էլ գոյութիւն ունեցել։ Այն ժողովուրդները, որոնք կառավարւում են սովորոյթի օրէնքով, նրանց մէջ կենդանի եւ կենսունակ է սովորոյթը, որ լրիւ օրէնքի ոյժ ունի։ Հայ ժողովուրդն այդպիսիներից մէկն է եղել իր պատմական կեանքի ընթացքում։ Նա մեզի մօտ անցեալում էլ, իր առանին ու դրացիական-դիւղական կեանքում դեկավարւում էր պապենական սովորութիւններով, որոնք օրէնքի պարտադիր ոյժ ունէին, ու որոնց առաջ խոնարհւում էին այդ սովորութեանց վճռահատութեանը դիմող կողմերը։ Դեռ այսօր էլ ժողովրդական ընթացիկ կեանքի մէջ մենք կը գտնենք օրէնքի ոյժ ունեցող ու կենսունակ սովորութիւններ, որոնք դարերի հնութիւնից են խօսում մեզի։ Հայ հին իրաւունքի ուսումնասիրութեան ժամանակ, այդ իրաւունքի շէնքը կառուցանելիս, սովորոյթը իրաւունքի սքանչելի նիւթեր կարող է մատակարարել, եթէ խելահաս կերպով նրանից օգտւել կարողանանք։ Անհրաժեշտ է, որ պապենական սովորոյթին արժանի հարկը տանք. այդ սովորութիւններից շատերը հայ հին քաղաքակրթութեան բեկորներից են։

7. Հնագիտութիւն.— Հայ հնագիտութիւնն եւս կարող էր ազգային իրաւունքի ուսումնասիրութեան համար նիւթեր մատակարարել, սակայն այդ բնագաւառում հետախուզումներն այնքան մանուկ են, որ դեռ նոր ուղի են բռնում իրենց համար։ Կատարւած պեղումների արդիւնքն այնքան մեծ չէ, որ հնարաւոր լինէր հին պատմութեան էջեր կարդալ այնտեղ։

8. Օտար դատաստանագրեր. — Մեր ձեռագրերի մէջ կան մի շարք օտար օրէնսգրքերի ժողովածուներ։ Յիշենք մի քանի, ա. Թէոդոսի Կոդեքսը, բ. Ասորական դատաստանագիրքը, գ. Անտիոքի ասսիզները, եւն.։ Նամանաւանդ երկու նախընթացները եթէ լաւ ուսումնասիրւին, թերեւս նրանց մէջ գրչագրերն արտագրողների ձեռքով ազգային սովորոյթի իրաւունքի փշրանքներ ներս սպրդած լինին՝ իրրեւ բացատրութիւն։ Յատկապէս հայ հին իրաւունքի եւ ասորական դատաստանագրքի աղերսն, ըստ իս, ակներեւ է, որ արդէն նրա հայ բնագրի իմ արած հրատարակութեան յառաջաբանի մէջ ակնարկած եմ 1917 թւին։

***

Ուսումնասիրե՛նք հայրենի մնացորդները, որոնք լա՛ւ բաներ են, անցեալի յիշատակնե՛ր։ Մեզի լա՛ւ ճանաչելու եւ ճանաչել տալո՛ւ համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրութիւնն այն բոլորի, ինչ մեր ցեղի անցեալ կեանքին կը վերաբերի, այսինքն հայ քաղաքակրթութեան պատմութեանը։

ԴՕԿՏՕՐ ԱՐՍԷՆ Ծ. Վ. ՂԼԸՃԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ԶԱՅՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ[1]

ՀԻՆ ՀՈՂԸ

Առաջին անգամ, երբ ոտքդ դնում ես Հայաստանի հողը, զգում ես, որ դնում ես հին երկրում, հին հողի վրայ։

Լենինականի մօտով հոսող Արփաչայ գետը կտրում է անօթի նման ոլորած ձորը։ Ներքեւ, գետի ափին՝ տարածւում է մի փոքրիկ գիւղ — «Հողէ» խրճիթներով, որոնք սունկերի նման բուսած են գետնի վրայ։ Հազիւ են նշմարւում։

Գիւղի կեդրոնում եկեղեցին է ցցած, ժանգոտ դեղնաւուն։

Գիւղին որպէս թիկնապահ՝ կանգնած է մի բլրակ, որի լանջերը նման զսլաւած փղերին, աւելի շուտ՝ նրանց կնճիռներին։ Լանջերն ու ժայռերը ճաքճքած են, երեւում է՝ հներում այդտեղ շինութիւններ են եղել։ Մի մեծ քարի վրայ նշմարւում է՝ Ուրարտական շրջանի թագաւորներից մեկի արձանագրութիւնը։

Պատմութեան կնիքը դրոշմած է հողի վրայ։

Չէքիդ առջեւ պատկերանում են անցեալ դարերը։

Հողը ննջում է. կարծես ուզում է անցեալը յիշել։

Այսպէս է Հայաստանը, համարեա ամէն տեղ։

Բնութիւնն այստեղ պատմութեան թանձրացեալ պատկերագումն է. ամէն քար ու փոս, ամէն սար ու ձոր — անցեալն է յիշեցնում։ Լեռների կորրուածքները, համախմբումը՝ յիշեցնում են հիերոգլիֆները, ձորի փոսը՝ ներքին աչքը։

Դաշտավայրերը նոյնպէս իւրայատուկ տեսք ունին։

Կայ դեղեցկութիւն, բայց ոչ գինո-ժապաւէնի համար։ Բնութիւնն այստեղ հոգեւոր դաշտավայրի

---

(1) գանի մը ամիս առաջ, խորհրդ. Հայաստանի գրագէտներն ու արուեստագէտներու խումբ մը, նախագահութեամբ ծերունազարդ ու միշտ երիտասարդ Շիրվանզադէին, այցելութեան գացեր են վրաստանի ու Ազրպէճանի մտաւորականութեան, ու փոխադարձաբար վրաստանի ու Ազրպէճանի մտաւորականներն եկեր են այցելել Հայաստանը, եւ այդ առթիւ տեղի են ունեցեր սիրուն հանդէսներ երեք Հանրապետութեանց ու երեք ժողովուրդներուն միջեւ եղբայրական յարաբերութեանց բարեբաստիկ հաստատումը տօնելու համար։ *Նոր Ուղին* իր յունիսի թիւին մէջ հրատարակած է երիտասարդ գրող *Ալազանի* դաիեկան յօդուածը՝ հայ մտաւորականներու վրաստան ու Ազրպէճան այցելութիւնը նկարագրող, ու վրացի տաղանդաւոր գրագէտ Գրիգոլ Ռոբաքիձէի յօդուածը վրացի մտաւորականներու Հայաստան այցելութեան մասին. այս վերջին յօդուածը, որ մեր հայրենիքի բնական դիմագծութեան, ժողովրդի բարոյական պատկերին, արուեստին ու բարքերուն մասին ամենէն խորադէտ ու սիրուն գրութիւններէն մին է զոր օտար մը երբեք շարադրած ըլլայ, կ'արտատպենք ամբողջութեամբ։

(Ծ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

է փոխւում, նշմարւում է Հայաստանի դաշտավայրերում ծածկւած դէմքի գաղտուկ աչքը։

Հայաստանի կուլտուրան բացւել —ծաղկում է՝ նման ազատ դաշտավայրերի։

Բնութիւնն ու պատմութիւնը՝ որպէս զոյգ-ընկեր՝ աճում են միասին։

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

Առաւօտ է։ Խոնաւ գետինը զգում է արեւի ճառագայթների ջերմ կարօտը։

Հողն աչքերը տրորում է. լսում ես խոտի աճումը։

Ղարաքիլիսան նման է մի անօթի — թասի, բաւական լայն, ընդարձակ։ Աչքդ գոցում ես լեռների լանջերին։ — Լեռները աստիճանաբար խոշորանում-բարձրանում են։ Արդէն երւում է ալպեան գօտին. Բակուրեանն է (1) յիշեցնում։ Լուսնթիւն է ամենուրեք։ Այս խաղաղ լուսնթիւնը թեթեւ խանդարւում է փոքրիկ գետակի խոխոչիւնով։

Հանգստեան տուն եւ Լոռու մեղրը։

Ճիշդ որ հանգստեան տեղ. խաղաղ, դուրեկան։

Գնում ենք ենք դէպ ի Դիլիջան, տարածութիւնն ընդամէնը 40 վերստ է։

Լեռները նման են քարացած շուշաններին։ Կապտաւուն օդն այստեղ այնքան մուգ է, որ յաճախ սեւին է տալիս։

Այստեղ այնտեղ ձեան շերտեր են երեւում։

Լեռները գրկւում-սարքաւորւում են՝ կարծես երեւակայական եղներ-լծկաններ լինեն։ Եզների կողքերին սազական են ձեան հետքերը։

Ճանապարհին —անհատնում ու անվերջ շարաններ քոչւորների։ Գնում են...

Նրանք գալիս են Ազրբեջանից. բերում են իրենց հետ ունեցած-չունեցածը։ Սայլ-արաբաները բեռնաւորւած են սննդապաշարով, տնային անհրաժեշտ իրերով եւ մանր երախաներով։ Ծածախ արաբա քշողներն աղջիկներ են։ Քոչւորները դաւարը քշում են, բերում Հայաստանի արօտատեղիները՝ ամառն այստեղ արածացնելու համար։

Նայում ես քոչւորներին,—

Այլ եւս չես ուզում հաւատալ պատմութեանը։

Սրանց համար մեր ժամանակաշրջանը նոյնն է, ինչ որ միջին դարերին. ժամանակը սրանց համար գոյութիւն չունի. նայւածքն էլ տարօրինակ է։ Այսպիսի աչքերը յաճախ օձերի վրայ ազդում, տեղն ու տեղը պահում են ժայռոտ վայրերում։ Նրանք արեւին նայում են այնպէս, կարծես իրօք որ վիշապներ լինեն։ Այս աչքերը դեռ եւս չեն կորցրել իրենց «նախադարեան նայւածքի ոյժը»։

Մի բան է զարմանալի սրանց կեանքում.—

Մտածո՞ւմ են, խորհո՞ւմ են քոչւորները. ոչինչ չեն ասում, չեն խօսում։

Այս ու այն կողմից ուրիշ աչքեր էլ են առաջդ ցցւում. սեւորա՞կ են նրանք, թէ մուգ կապտաւուն՝ դժուար է ջոկել։ Ղարաքիլիսայից մինչեւ Դիլիջան տանող ճանապարհին փոքրիկ-փոքրիկ գիւղեր են երեւում. ռուսական «սլաբոդկա»ներ են դրանք։ Այստեղ է եղել «պրիգունների» բունը։ Իրօք որ, երբ ուշադրութեամբ նայում ես նրանց քալւածքին՝ նկատում ես, որ «թռչկոտելով» են մեզ գալիս։

ԴԻԼԻՋԱՆԸ

Դիլիջանն էլ անօթի նման խոր ընկած է. սակայն պատած է անտառով։ Ջով ու դուրեկան եղանակ է. Հայաստանի լաւագոյն ամառանոցներից մէկը։ Լաւ շէնք է եւ գեղեցիկ սարքաւորւած՝ տեղական սանատորիան։

Դիլիջանն էլ երկու մասի է բաժնում Աղստաֆինկա գետը. նա փոքր գետ է, բայց եթէ վարարեց... Սակայն ի՛նչ կարիք կայ երկարացնելու խօսքը, երբ այդ վարարման հետեւանքները մինչեւ օրս էլ նշմարւում են նրա ափերին. գետի ներքին հոսանքում, երկու ափին գտնւած շէնքերն աւերւած՝ քարուքանդ են եղած։

ՍԻՄԵՈՆՈՎԿԱ

Զգիտեմ, ինչո՞ւ է Սիմեոնովկա կոչւում այս գիւղը։

Բարձրանում ենք աւելի բարձր ու բարձր. ճանապարհն այդպէս է։ Բարձունքից նայում ես՝ ետ-առաջդ բացւում են լեռների մէջ խճողւած գիւղերն ու աւանները. յիշում ես ակամայ Գոմբորի շրջանը։

Ենտառը հետզհետէ նօսրանում, վերջանում է։ Հանդում ես Ալպեան գօտային։ Այստեղ-այնտեղ՝

(1) Բորժոմին մօտ՝ վրաստանի լաւագոյն ամառանոցային վայրերից մէկը։
(Ծանօթ. Թարգմ.)

Fonds A.R.A.M

քարքարուտներում երեւում են ձեան Ճացորդներ, նման հսկայ սերամարդի թեւերին։ Բարձրանում ես բարձր ու բարձր։

Գիւղի բարձրութիւնն է 6795 ոտնաչափ։

Բարձրից յանկարծ նայում ես —սքանչելի՛ տեսարան՝ Սեւանայ լիճն է։

Մեր համբերութիւնը վերջ չունի։

Բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեան շատ անդամ է ասել.—

«Չլինի թէ մեռնես, Սեւանի լիճը չտեսած»։

Այդ օրւանից Սեւանի լիճը դարձել էր ինձ համար մտահոգութեան առարկայ, երազանք, տենչանք,—ուզում էի անպայման տեսնել։

Բարձրանում ենք ու շարունակ բարձրանում. հաճբերութիւնն արդէն դրամատիզմի է փոխւել, եւ յանկարծ՝ հանգոյցը կտրւում է։

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼԻՃԸ

Կատարեալ «հրաշք», զարմանալի հրաշք։

Գիւղի կատարից նկատում ես — տարածւում է, թեթեւ թեքումով, անսահման տարածութիւն — աչքիդ չեն երեւում հեռու ափերը — նման հալած շափիւղայի՛, թէ զմրուխտի։ Երկարութիւնն է՝ 76 վերստ, լայնութիւնը՝ 20ից 35 վերստ։

Այս «անհամբերութիւնը» դաստիարակիչ է թւում։

Լեռների մէջ լիճ —6346 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ։

Այժմ եմ հասկանում Յովհաննէս Թումանեանի խօսքերի արժէքը եւ իմ ուխտը։

Այս լճից սկսում է բացւել քո մէջ ուսումնասիրութեան կծիկի թելը։

Եգիպտական շափիւղա՞յ, թէ Հնդկաստանի զմրուխտ. չգիտես ո՞րն ընտրել։ Գերազանցելի է շափիւղան, հազար տեսակ գոյներով, հազար տեսակ փայլփլումներով։ Հեքեաթային թեւերով շաղախւած շերտեր, կամ նախամարդկանց ջրի մէջ թողած ձուկ որսող ցանցեր։

Լճի մակերեւոյթը —հայելի, հազարաւոր հայելիների փայլփլումներով։ Բնութեան ակն. Հայաստանի աչքը։

Ջախ կողմում լեռնաշղթաներ են բազմել — մուգ-կապտաւուն գոյների մէջ կորած. հսկայ լեռներ կպել-բաղխել են լճին, փարւել նրան ամէն կողմից, անդրպատմական որսի կենդանիների նման կպել են լճին. ոմանք ղինգերով, ոմանք այլ ձեւերով։ Դինգերն ուզում են չորացնել լիճը, մխսներն ուզում են պատառոտել լիճը. սակայն զարմանալի ունակութեամբ պերւած են բոլոր որսի կենդանիները, լիճը, աչքը —նրանց հայեացքը քարացրել է. քարացել-մնացել են նաեւ ղինգերը, ուրուականի նման քարացել-կանգնել են բոլորը։

Այժմ անցնենք լեռներին —հսկայ լեռներին։

Նրանք օղակ են զարմանահրաշ աչքի — Սեւանի։

Սեւանը մատանու մէջ է «բազմած»։

Այս գեղեցիկ ու թանկագին ակնից աչքդ չես հեռացնում, հետեւում ես ալիքների խաղին—մին. չես նրա ափերը, որոնք կպած են լեռների լանջերին։

Լեռների գագաթներին տեղ-տեղ ձեան հետքեր են երեւում, որոնց գլխաւորեւը շուրջպար են բռնել սպիտակաւուն ամպերը. ամպերի մէջ բացւում է լազուր երկնակամարը։

Դարձեալ մի սքանչելի տեսարան։

Սեւանը մխանում, անյայտանում է լազուր երկնակամարի հետ, լիճը կորցնում է իր նիւթեղէն յատկութիւնը, դառնում է եթերային։ Մատանու մէջ բազմած ակն արդէն անսահմանորէն տարածւում — ընդարձակւում է, նա այլեւս սահմաններ չունի, լեռներ ու ժայռեր կորչում են տեսողութիւնից։

Ցաւն ու վիշտը ճնշում են հոգիդ։

Ուրախութիւնդ, ծիծաղդ կաշկանդւած է։

Սիրտդ զարկւում է տարօրինակ։

Սեւանը փայլփլում է, նա դարդոտ է՝ մարդկանց նման։

Լազուր երկնակամարից հայեացքդ նորից ձգում ես վար՝ նորից բաղխւում լճին.—

Մի ուրիշ սքանչելի՛ք...

Այժմ թւում է քեզ — թէ՝ երկնակամարից կտրւեց մի հատուած եւ զմրուխտ թէ շափիւղայ դարձած՝ սփռւեց լեռնաշղթաների մէջ։

Լազուր երկնակամարը լճի է փոխւել։

Սիրտդ երգել է յանկանում։

Այսպէ՛ս է Սեւանը։

Չես կարող չուրախանալ անոր ափին, չերգել։

Չես կարող չվշտանալ այնտեղ, չզարդուրուել նրա ափին, չարտասուել։

Ե՛ւ խնդում ես, ե՛ւ լալիս։

Այժմ լաւ եմ հասկանում Աւետիք Իսահակ-

Fonds A.R.A.M

եանի, Հայաստանի խորունկ քնարերգուի բանաստեղծութիւնների ժողովածուի վերնագիրը.—

«Երգեր ու վէրքեր»։

Ճիշդ որ երգն ու վէրքը միասին շաղկապուած։

Այժմ եմ հասկանում Յովհաննէս Թումանեանի տառմների իմաստը։

Լաւ է, որ ուխտս չզրժեցի, ցանկութիւնս կատարեցի։

Սեւանի լիճում, այդ սքանչելի բիւրեղանման ակնում մեր սիրելի Յովհաննէսի բանաստեղծական բազմազան ժպիտներն են երեւում։

ՄԱՄՌՈՒԽ — ԺԱՆԳ

Նաւով սլացանք Սեւանի ալիքների մէջ. շրջեցինք կղզու շուրջը։

Կղզին աւելի շուտ աւերակների տպաւորութիւն է անում։

Վանքերը սեւաւուն քարից են կառուցուած։

Ժամանակի ընթացքում քարերի մեծ մասը ժանգոտել, շատերը մամռակալել են՝ դեղին գոյն են ստացել։ Օ՜ այդ գոյները դժուար է մոռանալ։

Յիշեցի նկարիչ Մարտիրոս Սարեանին։

Դեռ Սեւանին չմօտեցած, լերան լանջը երեւաց գոյնզգոյն ծաղիկներով զարդարուած. գոյները կարծես կանոնաւոր շերտեր էին կազմել լերան լանջի վրայ։

Մեզնից մէկը կանչեց. «Սարեա՛նը, Սարեա՛նը»։

Եւ ճիշդ որ, այդ գոլաւոր-շերտաւոր գոյների մէջ Սարեանն է երեւում։

Մուրն ու բազմազան գոյները շերտերի նման կպած են Հայաստանի հողին։

Սարեանն էլ դրանց ծնունդն է։

Թողինք Սեւանը։

Սրտիցս մի բան պոկուեց։

Ճանապարհուեցինք դէպ ի Երեւան։

Դաշտ-դաշտի ետեւից կպչում են իրար, առանց սպասելու, որ մէկը վերջանայ, միւսն սկսի։

Երեւաց սպիտակագլուխ Արարատը, իր որդու հետ։

Շատ լեռներ եմ տեսել, գուցէ եւ գեղեցիկ լեռներ, բայց այն, ինչ որ Արարատն է տպաւորում՝ ուրիշ է։

Ամենից առաջ, աչքի է ընկնում այն, որ մենակ է։

Այս միայնութիւնն աւելի զգալի եւ յուզիչ է դարձնում «փոքրիկ Արարատը»։ Կարծես զգում է որդին, որ հայրը ծերացել է, կարիք ունի օգնութեան։ Կանգնել է կողքին որպէս յենարան, ոչ շատ հեռու։ Սակայն հայրը դեռ կանգուն է, նա արի է, դեռ զգալ չի տալիս իր իր ծերութիւնը։

Այո՛, մենակ է, մենակ է նա։

Թւում է քեզ, որ մօտեցել ես արդէն. մի քանի քայլ, եւ սարի ստորոտում կը լինես, սակայն քանի մօտենում, այնքան նա յետ-յետ է քաշւում։

Նայում ես. կարծում ես թէ՝ կը ցուցակագրուես էքսկուրսանտների ցուցակում եւ երեկոյեան դէմ՝ արդէն կը լինես նրա գագաթին։ Սակայն Արարատը բարձրանում, հա՛ բարձրանում է։

Արարատն այս տեսակէտից գեղարուեստական հանճարաւոր ստեղծագործութիւն է։

«Մօտիկ», «հեռու». «ո՞րտեղ», «ի՞նչ»...

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏԸ

Սեւանի վիշտն այստեղ ջերմութեան է փոխուած։

Արարատեան դաշտը սահման չունի. վերջ չունի։ Կարծես որտեղից-որտեղ քայլելիս լինէր մի օտար քարաւան, կարծես մի օտար քարաւան գնում է դէպ ի անհունութիւն։ Ծայր չկայ—վերջ չկայ։

Շատ գեղեցիկ չէ Արարատեան դաշտը։

Սակայն նրա վրայ այս անսահմանութեան, անորոշութեան դարդն է իշխում։

Դարդ՝ տանջուած-խորշոմած սրտի։

Երբ հայեացքս ուղղեցի այս ընդարձակ դաշտավայրի հեռու սահմաններին, նորից ակամայ յիշեցի նոյն Աւ. Իսահակեանի յայտնի «Աբու Լալա Մահարի» պոեման։

Արեւելքի բանաստեղծը, սիրտը լիքը արեւոտ ժպիտներով եւ ամէն բարիքներով, յանկարծ բեռնաւորւում է, ճանապարհ է ընկնում քարաւանով. ո՞ւր է գնում, դէպ ի ո՞ր կողմը։ Ինքն էլ չգիտէ, միայն թէ՝ ուզում է գնալ։ Ո՞ւմ է պատահելու, ո՞րտեղ է կանգ առնելու, չգիտէ. միայն թէ ուզում է անցնել երկրից-երկիր, սահմանից-սահման, ու թաղուել անհունութեան-անսահմանութեան մէջ։

Fonds A.R.A.M

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Էջմիածնի մասին հատորներ են գրուած։

Հռչակաւոր Գրադարան-Մատենադարանը, ամբողջ Արեւելքի փառքն ու պարծանքը։ Տասը հազարից աւել ձեռագրերով։ Բազմաթիւ թանկարժէք գրքեր՝ անգնահատելի մանրանկարչական նմուշներով։

Էլ ի՞նչ աւելացնեմ։

Ցայտնի է Հռիփսիմէի վանքը — զարմանալի մի նմուշ է հայկական հին քանդակագործութեան, հին ճարտարապետական ոճի։

Շատ բան է գրուած նաեւ Էջմիածնի տաճարի մասին։

Մի բան սակայն կարեւոր եմ համարում ինքս աւելացնել։

Ճարտարապետական տեսակէտից այս վանքն այնպէս է կառուցուած, որ կարծես թէ՝ ոչ թէ հողի շաղախից եւ գետնի վրայ է կառուցել, այլ ամբողջ վանքն իջեցրած է գետնին՝ որպէս քարէ ցանց։

Այգպիսի տպաւորութիւն է գործում։

Էջմիածնի մօտ անտառ կար. ոչնչացուած-աւերուած է տասնեւմէկ տարի առաջ գաղթականների կողմից. սակայն ոչնչացել են նաեւ իրենք՝ գաղթականները։

30,000 անտէր-անտիրական գաղթականներ, բնաւեր եղած՝ սովի ու բազմազան հիւանդութիւնների ճարակ դարձան նոյն Էջմիածնի պատերի տակ։

Պատմութեան սարսափնե՛ր, պատմութեան զարհուրա՛նք...

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ

Էջմիածնի մօտ կան աւերակներ։

Այստեղ է եղել կառուցուած հին մայրաքաղաք Վաղարշապատը։

Աւերակների մէջ յայտնաբերուած է մի տաճար, ինքն էլ աւերակ վիճակում։

Գ. ստեր չկան. շուրջը թափուած են միայն մեծ-մեծ քար. եր։

1. Գե՛ղեցիկ քարերից մէկը, վրան փորագրուած է խաղողի ողկոյզ։

2. Ուշադր.ութեան արժանի քար. քանդակուած է խաղողի ամբողջ թուփը, ապա մի ճիւղն իր ողկոյզով եւ տերեւներով։

Խաղողի ողթերով ու ողկոյզներով քանդակուած քարեր շատ են թափած այստեղ-այնտեղ։

Երեւում է տաճարի կառուցման ժամանակ կառուցողները որոշ բովանդակութիւն են ուզեցել տալ։

3. Գրանիտի հսկայական քարեր։

Այգպիսի հսկայ քարեր —որքան ուզէք։

4. Տարօրինակ գեղեցկութեամբ մի ուրիշ մեծ քար. որի վրայ փորագրուած է նարինջ, որն անշուշտ որոշ նշանակութիւն ունի։

5. Քար, որի վրայ մարդ է փորագրուած, կողքին մուրճ եւ բահ. ասում են, որ կառուցող վարպետի կերպարանքն է փորագրուած։

6. Մի ուրիշ քար, դարձեալ մարդկային կերպարանքով, այստեղ արդէն փորագրուած է երկու մուրճ, տերեւների հետ միասին։

Ենթադրւում է, որ սա էլ կառուցող վարպետներից է։

7. Քար, մարդկային կերպարանքով—դարձեալ կառուցող վարպետ աշխատաւորներից։

8. Երեք վիմաքար արծուագլուխ նշաններով, քարի վրայ դեռ նկատւում են արձանագրութեան նաեւ նշաններ. արծիւն ունի բաւական լայն թեւեր, միգլխանի է, ոչինչ չունի բռնած, դրանով տարբերւում է հայկական արծիւներից։ Թեւերը ներկած են կարմիր գոյնով. գոյնը հազիւ է նշմարւում։

9. Հսկայական պատ քանդակուած. բաւական հաստ։

10. Երկնային մարմիններ — հսկայ կոթողներով։

11. Զորս ահագին մեծութեան «պիլոններ»։

12. Քարէ սիւնաձեւ արձաններ։

13. Մեծ-մեծ քարեր, որոնք պատկերացնում են —առիւծ եւ մարդ։

14. Կտրուած քար—մի մեծ արեւի ժամացոյց։

15. Քար խալդական բեւեռագրերով. սաժին ու կէս երկարութեամբ. գրուած է — Ռուսեմ, Վանի թագաւորը (8 դար Ք.Է առաջ) նուաճեց «Կուխդա» երկիրը. կառուցեց քաղաք, այգի, ջրհաբերեց աստուածներին։ Քարը մուգ-կապոյտ գրանիտից է։

16. Քար՝ աղջկայ պատկերով. ձեռքերը պարզած-տարածած են, երեւի աղօթում է։

17. Մեծ քար —սեւ գոյնի, յունարէն. արձանագրութեամբ. «Ներսէս էպսէսէ Ջնեմոնէուսատու» («Ներսէսն է կառուցել, յիշեցէք»)։

Ներսէսը —կաթողիկոս է եղել. նա է կառու-

Fonds A.R.A.M

ցել այս տաճարը։ Գիտնականներից շատերը կարծում են, որ նախագիծն էլ նա է կազմել եւ ըստ այդ նախագծի կառուցել է վանքը։

Տաճարի շինութիւնը սկսած է 645 թւին, վերջացրել-աւարտել են 658 թւին։

Քարեր, քարեր, ու քարեր, որքան ուզէք։

Ճարտարապետ Թորամանեանը վերականգնել է այդ տաճարի մոտելը. նա տեսել է նոյն այդ ձեւի շինուած մի տաճար Էին Ասի քաղաքի աւերակներում. նաեւ Բանայում (Մահմետական Վրաստան)։ Այս տաճարի ոճով վերականգնել է նաեւ Զուարթնոցի մոդելը։ Նկարը եւ մոդելը պահւում են. Թորամանեանի աշխատանք։

Բանայի տաճարը (10րդ դար) նկարուած է Կալգին ճարտարապետի կողմից (Վրաստանի թանգարանում)։

Թորամանեանի ջանքերով վերականգնուած Զուարթնոցը նման է Բանայի տաճարին. մի տարբերութեամբ միայն, Զուարթնոցը կլոր է—շրջաձեւ. մինչդեռ Բանայի տաճարը թէեւ նոյնպէս կլոր է, բայց երբեմն-երբեմն տեղ-տեղ թեթեւ անկիւնաւոր է դառնում (սիմետրիան անշուշտ պահպանուած է)։ Բանայի տաճարը աւելի գեղեցիկ է երեւում արտաքուստ։

Զուարթնոցի առաջնութիւնը միայն նրա հնութեան մէջ է. աւելի հին է քան թէ Բանայի տաճարը։

Տաճարը կազմուած է եղել երեք մասից։

Առաջին մասը —բաժանմունքը (լայն) վերջանում է գալերիայով, շինուած է թաղերով, թաղերը յենուած են սիւների վրայ։ Այս գալերիային միանում է երկրորդ բաժանմունքը (աւելի պակաս լայնութեամբ)։ Երրորդ բաժինը (աւելի նեղ) կցած է պիլոններին։

Տաճարը դրսից պատած է եղել պարսպով, հետքերը երեւում են։

Թորամանեանը ճարտարապետութեան մէջ հրապարակ է գալիս որպէս Քիւվիէ. ինչպէս այս գիտնականը հասարակ ոսկորի կտորով վերականգնել է հին կենդանական աշխարհը, այնպէս էլ Թորամանեանը հասարակ քարի կտորներից վերականգնել է տաճարի «կմախքը»։

Սակայն այս անալոգիայով, կարող ենք աւելի հեռուները դնալ։

Դժուար է վերարտադրել այն տպաւորութիւնները, ինչ որ թողնում են մարդու վրայ այս աւերակները։

Տաճարի կմախքը լուծւել-քանդւել է, ամբողջը բաժին բաժին է եղել. սակայն մինչեւնոյն ժամանակ, կարծես՝ իւրաքանչիւրն այդ բաժիններից «ամբողջացել», մի ամբողջութիւն է կազմում։

Այստեղ իւրաքանչիւր քարն ինքնին մի տաճար է ներկայացնում, իր առանձին կեանքն է ապրում։ Այժմ եմ հասկանում «աւերակների էսթետիկան»։ Իրար վրայ կերտուած այս քարերը զարմանալի նախանշան ապացոյցներ են անցեալ արժէքաւոր արուեստի։ Ով դիտէ, գուցէ անցեալում, դեռ եւս չաւերուած այդ վանքը նոյն տպաւորութիւնը չթողներ, ինչ այսօր։ Այստեղ, ամէն այցելու տաճարի անցեալը ճօտաւորապէս է միայն պատկերացնում։

Հայաստանի ճարտարապետութեան հանճարն ամբողջովին Զուարթնոցումն է գործադրուած(1)։ Դեղեցկութիւնն ու ազանձելիութիւնը ամէն քայլափոխին է երեւում—ամէն քարից ու ամէն սիւնից։

Զուարթնոցին կից գտնւում է մի բնակարան, երեւի թագաւորական պալատն է. աւերակ է։ Կարելի է պարզել հետեւեալ բաժանմունքները—փոքրիկ աղօթատուն, ընդունարան-դահլիճ, ննջարան, բաղնիք եւ այլ բաժանմունքներ։

Երեւում են նաեւ այլ շէնքեր — վերանորոգուած հին շէնքերի վրայ։ Մի աւերակ սարի մէջ գտանք տեղաւորուած շատ հնուց մնացած շէնքերի քարերի նմուշներ։

Ինչպէս երեւում է՝ հեթանոսական դարերում այս նոյն տեղում գոյութիւն ունէին շէնքեր, բնակութիւններ, աղօթատներ, եւն.։

Զուարթնոցի բակում ջրհոր է փորած 70 արշին խորութեան։ Ջրհորի բոլոր պատերն ամբողջ խորութեամբ շինաքարերից են կառուցած։ Ջրհորի տրամագիծն այնքան նեղ է, որ հազիւ մի արշին լինի։

Լրագիրը վառեցինք եւ վառած բաց թողինք ջրհորի մէջ. վառած թուղթը բաւական երկար լողում էր ջրհորի խորքում։

---

(1) Եթէ Պ. Ռոբաքիձէ Ալնին ու Ագթամարն այցելել կարողացած լիլար՝ երբ բոլորովին քարուքանդ չէին եղած դեռ, Թերեւս այսպէս պիտի չգրէր։ (Ծ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

Ջրհորի փոսից, թղթի խշխշոցից լսում էինք անցեալ ժամանակաշրջանը։

ԿԱՏՈՒՆ ԵՒ ՋՈՒԳԱՀԵՌ

Կարելի է գրել «Հայաստանի բախտը»։

Ողբերգութիւնների շարան է նրա ճակատագիրը։

Այստեղ թոյլ ենք տալիս միայն մի փոքր պատկեր։

Երեւանին շատ ծօտ, տասը տարի առաջ, բնակութիւն հաստատեց մի գաղթական։ Ընտանիքը կորցրել էր ինչ որ անյայտ տեղում, ինքը մնաց միայնակ։ Նրա ծօտ կային միայն երկու փոքրիկ ճանուկներ։ Սակայն հէնց որ «տեղափոխւեց», նա անմիջապէս իր համար վերցրեց մի փոքրիկ հողաբաժին, որի վրայ սեւ քարերից կառուցեց փոքրիկ սենեակ. օճախը յարմարեցրեց սենեակի մի կողմում. ծուխը բարձրացաւ։

Իսկ եղնե՞րը, ձի՞ն, կո՞վը —ո՞րտեղից գտնէր. չէ՞ որ ծուխ բարձրացող օճախին է՛լ ուրիշ շատ բաներ են պէտք։

Գաղթականը գնում է շուկայ, գրպանում մի քանի կոպեկ. ուզում է կատու գնել. որոնում է։ Պատահողները ծիծաղում են վրան։ Գաղթականի դէմքին երբէք ժպիտ չէր երեւացել, այժմ էլ չի ժպտում։ Նա յանկարծում է գնել կատու։ Ինչո՞ւ է ուզում անպատճառ կատու։ Կատուն միշտ օճախին ծօտ կը լինի. նա օճախից չի հեռանայ, մտածում է նա։

Պատմական իրողութիւն է։

Ողբերգութիւնն այստեղ կատարելութեան աստիճանին է հասած։

Այստեղ կատուն ներկայանում է Շէքսպիրեան տիպ։

Երբ այսօր տեսնում եմ Հայաստանի այն ազգանչէլի շինարարութիւնը, ակամայ այս կատուն եմ յիշում։ Ի՜նչքան երկար ժամանակ է անցրել Հայաստանը — կատուից մինչեւ այսօր։

Շինարարութիւնն այսօր Հայաստանում առաջ է գնում երկաթէ բազուկներով։

Խորհրդային իշխանութիւնը փիղկքապէս փըրկել է ժողովրդին. նոյն այդ իշխանութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս այդ ժողովրդին՝ ոտքի կանգնել եւ մէջքը ուղղացնել։

Այս փաստն աղաղակող է առանց որ եւ է տատանման։

Տների, մեծ-մեծ շէնքերի կառուցում, աւերակ տների վերանորոգում, քանդւածների վերաշինում, ջրանցքների կառուցում, անտառների ծաւալում, հիդրօկայանների կառուցում, արդիւնաբերական շրջանների կազմակերպում, եւ հազար ու մի այլ կարգի վերանորոգութիւններ, —ահա թէ ինչ ես տեսնում Հայաստանում իւրաքանչիւր քայլափոխին։

Լենինականը քարուքանդ եղաւ երկրաշարժի պատճառով։

Սակայն աշխատաւորի ձեռքը նորից վերա կանգնել է այդ քաղաքը։

Հէնց վերցնենք միայն Շիրակի ջրանցքը. ինչ ասես որ չարժի։ Սուր-ժանիքաւոր ժայռերի մէջ կառուցւած է ջրանցքը։ Երեւում է նեարդերի խիստ լարում եւ ուժեղ կամքի գործադրութիւն։

Ծնւում — հրապարակ է գալիս Նոր Հայաստանը։

Հին մարդիկ բոլորը երիտասարդ են երեւում։

Եւ այդպէս էլի ամենուրեք։

ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԸ

Աշխարհիս բոլոր անկիւններից այսօր ղէպի Հայաստան են դիմում Հայ բազմազան կուլտուրական ուժերը։ Երեւանը դարձել է բոլորի համար մի տեսակ կուլտուրական օճախ։ Նկարիչ, քանդակագործ, երաժիշտ, արտիստ, գրող, գիտնական, ուսուցիչ եւլն., բոլորն էլ կեդրոնացել են Երեւանում։ Գալիս են — Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից, Թիւրքիայից, Ամերիկայից, Բալկաններից։

Բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեան, օժտւած խորունկ ինտուիցիայով, բարձր կուլտուրայի մարդ։ Նրա «Աբու Լալա Մահարի» նշանաւոր պոեման ութ լեզուներով է թարգմանւած։ Պրոֆիլը հին ցեղի, մոզէսագոյն աչքերով։ Հեռուներն է նայում։

Նկարիչ Մարտիրոս Սարեան, յայտնի նաեւ Եւրոպայում. խաղաղ ու հանգիստ բնաւորութեամբ։ Դէմքին խորը վիշտ։ Մարդ, որին առաջին հանդիպման վայրկեանից խնդ սիրահարւում ես։

Ճարտարապետ Թամանեան, ակադեմիկոս, բարձրահասակ, նիհար, կարծես ծերացած։ Աչքերն ընկուզանման դուրս ընկած —մանաւանդ աջ աչքը։ Քարի երազատես (վիզիոներ), անհանգիստ սրտով։

Fonds A.R.A.M

Երաժիշտ Սպենդիարեանը, որը մեռաւ անցեալ տարի (1928 թ.)։

Մարիետա Շահինեան, հանրածանօթ գրականագիտուհի։

Նկարիչ Թէրլեմեզեան, հիւանդ ձեռքով։

Պրոլետ-գրող Վշտունի, Վերլէնի ոտանաւորները այնպէս է արտասանում ֆրանսերէն լեզուով, ինչպէս իր «Ջան, Ազըրբէյջան» ստեղծագործութիւնը, աշխուժ, գործունեայ, յոգնածութիւն չիմացող։

Եւ ուրիշ շատերը։

Սրանք եկել են այլ եւ այլ կողմերից։

Բոցավառւում է կուլտուրական օճախը։

Այսօր այս օճախի ղեկավարն է Լուսժողկոմ ընկեր Մռաւեանը, պրոֆիլ —հին խաթերին (հիթթիթ) է նման. խօսում է կուլտուրական նուաճումների մասին եւ ուրախանում է, ջարունակ ժպտադէմ։ Երբ վերջացնում է որ եւ է նախադասութիւն, բաւական պաուզայից յետոյ, նորից կրկնում է նախադասութեան վերջին բառերը։ Կարծես ուզում է դիմացի խօսողի վրայ տպաւորել իր ասածները։

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՏԵՍԱՐԱՆ

Մասսան նոյնպէս զգում է, որ օճախը բոցավառւում է։

Հիւրանոցի առաջն էինք կանգնած. պէտք է էջմիածին ճանապարհէինք։

Ցանկարծ հիւրանոցի առաջ իջաւ Նոր Բայազէտից եկող էքսկուրսանտների մի ստուար խումբ, բոլորն էլ երիտասարդներ։

«Շիրվանզադէ՛ն, Շիրվանզադէ՛ն»... կանչում են նրանք։

Շիրվանզադէն սենեակում իր երեսն է լուանում—լուացարանի առաջ։

Բայց նոյն ժամին, հիւրանոցի առաջ կանգնած են մի քանի ավտոմոբիլներ. մէկի մէջ նստած է Աւետիք Իսահակեանը, ծեսան շրջապատեցին ավտոմոբիլը. խօսում են, հարց ու փորձ անում սիրալիր ժպիտներով. բոլորն էլ ուրախ են, որ տեսան իրենց սիրելի բանաստեղծին։

Բանաստեղծը յուզած է։

Պատասխանի փոխարէն հատ.հատ բառեր է արտասանում։

Կարծես ուզում է արցունք թափել։

Բայց բանաստեղծը պահում է իրան։

ՆՈՐ ԵՐԵՒԱՆԸ

Գնում ենք Թամանեանի մօտ, մեզ առաջնորդում է Սարեանը։

Թամանեանը դիմաւորում է մեզ ժպտադէմ։

Բայ է անում մեր առաջ Նոր Երեւանի նախագիծը, սա նրա մտքի յղացումն է։

Ամէն ինչ նախատեսւած է այս նախագծի մէջ։

Երեւանի շրջակայքը չոր է, մերկ։ Ջրանցքներ պիտի անցնեն այս տեղերով եւ անտառներ պիտի շէնացնել։ Այժմ սոսկալի քամիներ են գալիս այդ տեղերից իրենց հետ բերելով անտանելի փոշի։ Երբ այդ քարքարոտ բլրակները ջրանցքներ շինւին եւ անտառներ կառուցւին, անշուշտ Երեւանը կ'ազատւի իր սովորական անտանելի փոշուց։

Երեւանը շոգ օրերին անտանելի է, խոնաւութիւնը պակասում է։ Դրա համար հարկաւոր է նրա միջով անցնող Զանգու գետի ջուրը ամբարել եւ շինել արհեստական լիճ։ Այս արհեստական լիճը անհրաժեշտ խոնաւութիւն կուտայ քաղաքին. միեւնոյն ժամանակ՝ ջուրը կարելի կը լինի գործադրել հիդրոկայանի համար։

Համաձայն այդ նախագծի —Երեւանը բաժանւած է թաղերի.— Համալսարանի թաղ, արուեստի թաղ, վարչական թաղ, արդիւնաբերական թաղ։ Վերջինս գտնւում է քաղաքի այն ծայրամասում, որտեղից բացւում է Արարատեան դաշտը։

Այս թաղերում արդէն սկսւած են աշխատանքներ։ Արդիւնաբերական թաղում արդէն կան բաւական թւով գործարաններ։

Համալսարանի թաղում —կլինիքական բաժանմունքներ եւ հանրակայաններ։

Վարչական թաղը պիտի լինի քաղաքի կեդրոնում, այս կեդրոնաթաղի կեդրոնում —կուլտուրայի տուն։

Կուլտուրայի տան առաջ նախատեսւած է այգի, իսկ այգում՝ Լենինի արձան։ Այսպէս է ծրագրւած։

Ամէն ինչ նախատեսւած է այդ նախագծի մէջ։

Գեղեցիկ նախագիծ, բաւարարող ամէն տեսակէտներից։

Շէնքերի մի մասը արդէն կառուցւած է եւ կառուցւում է։

Ամէն շէնք կարծես իր յատուկ ոճն ունի։

Թամանեանը նկատի է ունեցել Հայաստանի

Fonds A.R.A.M

հին ճարտարապետական ոճը։ Բայց չի վերցնել այդ ոճը կառուցման համար— որովհետեւ այդ կը լինէր հնաբանութիւն, հնապաշտութիւն։ Վերջ ի վերջոյ—դա կը լինէր ոճի անհասկացողութիւն։

Ոճը —պլաստիքական-թանձրացեալ պատկեր է տւեալ դարաշրջանի, դարաշրջանն անցել է— ոճն էլ պիտի անցած համարել։

Սակայն ինչպէս մի դարաշրջան որոշ սնունդ է տալիս միւս դարաշրջանին, այնպէս էլ ոճը որոշ պաշար է մատակարարում նոր ոճին։ Այստեղ կան որոշ նրբութիւններ, որոնց օգտագործումը կարող է անել մեծ-վարպետ արուեստագէտը։

Թամանեանը աչքի ընկնող եւ ամուր արուեստագէտ է եւ յաջողութեամբ իր այդ կարող շնորհքը գործադրել է իրականութեան մէջ։

Նրա ջանքերով կառուցւած շէնքերի մէջ հին ճարտարապետական ոճը որոշ չափով է միայն «օգտագործւած»: Բոլոր շէնքերն օրգանական բնոյթ ունին. Նրանք սնւած ու ծնւած են ժամանակի պահանջներից եւ համապատասխանում են օրւայ կարիքներին։

Թամանեանի ծրագիրն աստիճանաբար իրագործւում է։

Երբ ամբողջովին աւարտած կը լինի այս ծրագիրը, այն ժամանակ «Նոր Երեւանը» կը բացւի քո առաջ, որպէս արուեստագէտի կառուցւածք· արտադրութիւն։

Քաղաք —շեդեւր (հրաշակերտ). ահա ի՞նչ ես զգում, երբ նայում ես առաջդ փռւած Նոր Երեւանի նախագծին։

Խոշոր սիմֆոնիական հայեացք ունի արուեստագէտ Թամանեանը, դրա հետ միասին նաեւ անչափ սէր՝ դէպ ի իր ստանձնած գործը։

Դուք պիտի ականատես լինէիք եւ տեսնէիք, թէ ի՛նչպիսի ոգեւորութեամբ էր բացատրում ամէն ինչ եւ ի՛նչպիսի հրճւանքով էր ցոյց տալիս ամէն մ՚ քար, ամէն շէնք։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Այս տունը թատրոն պիտի լինի։

Երկու կողմից դահլիճ —ամառային եւ ձմեռային :

Բեմ չորս անկիւնանի, պայտի նման կտրւում 2 դահլիճի մէջ։

Դժուար է գրի առնել եւ նկարագրել այս նախագծի էութիւնն ու մանրամասնութիւնը. պէտք է դրա համար ճարտարապետ լինես։

Գեղեցկութիւնն ու նպատակադրումները մըրցման մէջ են իրար հետ։

Այս նախագիծը Թամանեանի աշխատանքների շեդեւրն (chef-d'œuvre) է։

Այս շէնքը լաւագոյններից կը լինի ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ։

Հասկնալի է արդէն, թէ ինչո՞ւ է ջղայնանում արուեստագէտը, երբ խօսում է այս նախագծի մասին։ Նա վախենում է, թէ մի՛ գուցէ որ եւ է բան խանգարիչ հանդիսանայ իր այս նախագիծն իրականացնելու ճամբին։

Եթէ յուսադրեցիր, ուրախանում է։

Անշուշտ յոյս կայ որ թղթի վրայ չի մնայ նախագիծը, գեղարուեստական արժէքաւոր ուսումնասիրութիւնը։

ՄԵՋԻ՞Դ ԹԷ ՄԶԿԻԹ

Նոր Երեւանում մի քանի շէնքեր մնալու են անձեռնմխելի։

Այդպիսի շէնքերից է՝ մէջիդը, կառուցւած սրանից 280 տարի առաջ։

Դրսից այնքան էլ գեղեցիկ շէնք չի երեւում (սա ընդհանուր գիծ է արեւելեան մահմեդականութեան)։

Ներսից մինչդեռ—սքանչելի է։

Սակայն այս «ներսինը» շէնքին շատ քիչ է վերաբերում։

Մեջիդի «ներսում»—հասարակ աղօթատուն է. այստեղ շատ ժողովուրդ չի էլ կարող տեղաւորւել, թէեւ շէնքը բաւական մեծ ու ընդարձակ է։ Դրսի պատերն աւելի գեղեցիկ են երեւում։ Գեղարուեստական մեծ հմտութեամբ նրանց վրայ արձանագրւած են «Ղուրանից» մի քանի համարներ զանազան տեսակի տառերով: Իսկապէս գեղարուեստական արժէք են ներկայացնում այդ արձանագրութիւնները :

Ուշադրաւ է այստեղ նաեւ մի ուրիշ հանգամանք :

Երբ մտնում ես մեջիդի ներսը՝ դռնից դու չես մտնում ուղղակի մեջիդ, այլ գտնւում ես մեծ քառակուսու մէջ, որը երեք կողմից շրջապատւած է

Fonds A.R.A.M

պարսպի նման փոքրիկ շէնքերով— (երրորդ կողմը բռնում է ինքը մեջիդը)։ Այս քառակուսու մէջ գտնւում է մեջիդի բակը, ծառեր, ցանկապատեր։ Կեդրոնում աւազան։ Վերից քառակուսու վրայ երկնակամարն է իջնում. սա ճարտարապետական խորհրդանշանն է այս շինութեան։ Կարծես քառակուսու գլխին երեւացող երկնակամարն էլ հաշւի առնուած լինի շէնքի կառուցման ճարտարապետական նախագծի մէջ։ Այդ պատճառով է գուցէ, որ իսկական մեջիդի տարածութիւնն այնքան էլ մեծ չէ, նա տարածւում է աւելի շատ բակում։ Շինութիւնները ցածր են, որպէս զի առանց այն էլ մեջիդի բարձր շէնքն աւելի բարձր երեւայ։

Ե Ր Գ

Լսել եմ թառի նուագը Պարսկաստանում, Արեւելքի այդ հանճարաւոր գործիքը։ Լսել եմ նաև Ադրբեջանում։ Գեղեցկութեամբ եւ նրբութեամբ են նուագում։ Սիրտդ ալեկոծւում է, զգածւում ես խորապէս։

Սակայն, երբ թառի վրայ հայ մարդն է նւագում, նա իր որոշ կնիքն է դնում այդ նուագի վրայ. սիրտդ ճմլւում է։

Այսպէս են նաեւ նրանց երգերը. —դարդոտ, վշտոտ։

Սպենդիարեանի սիմֆոնիական էսքիզներում անգամ յաճախ նշմարում ես տխրութիւն։

Մի ուրիշ բնորոշ կողմ։

Հայ երգեցողութեան մէջ սօլօն ուժեղ է, խումբը-խմբականը-թոյլ։

Այս բանը նկատել էր նաեւ ինքը՝ Սպենդիարեանը։

Պ Ա Ր

Այո՛, զարմանալի։

Բոլորովին այլ բան է հայկական պարը։

Ո՛չ վիշտ, ո՛չ ցաւ, ո՛չ դարդ, այլ ընդհակառակը՝ առողջ ծիծաղ, ճարպիկութիւն—հունար, ըմբոստութիւն։

Այս մէկ։ Երկրորդ.

Հայկական պարերի մէջ սօլօն թոյլ է, մինչդեռ խումբը —խմբականը ուժեղ ու ամուր։

Զարմանալի է նրանց կլոր-պարը, եայլին — վայրի ռիթմերով շաղախուած։

Այս ռիթմերը յաճախ աշխատանքի բնոյթը նկատի առնելով են ստեղծագործւած։

Մասսայի ռիթմերը պարզորոշ կերպով նշմարւում են։

Երբ դիտում եւ կեդրոնանում ես այդ ռիթմերի վրայ, զգում ես, որ դարձել ես քանդակագործ։

Այս ռիթմերը ոչնչով ետ չեն մնում Վրաց-Սուանական ռիթմերից, միայն մի տարբերութեամբ, որ հայկականի մէջ աւելի վայրի ըմբոստացում է նկատւում, մինչդեռ Սուանականի մէջ կենսաբանական հանգոյց է նշմարւում։

Հետաքրքրական մի խնդիր, թէ ինչո՞ւ հայկական երգն ու պարը բոլորովին տարբեր բնոյթ ունին։

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԵՐԶՆԿԵԱՆ

Մեր հիւրասիրողները Հայաստանում կուրախանան, եթէ նրանց դէմքերը Արամայիս Երզնկեանի մէջ տեսնեմ։ (Այսպէս էին մտածում նաեւ բոլոր պատգամաւորները)։

Ով այցելում է Հայաստան, նա կը յիշի Երզնկեանին։

Բոլորի աչքին զարնում է նրա պրոֆիլը։

Երբ Արամայիսը խօսում է, ծիծաղում-ժպտում է—ուրախանում։ Ծիծաղ է նրա դէմքին, երբ առաջին անգամ հանդիպում ես եւ երբ դիմաւորում է քեզ։

Ուրախութիւնն աչքերին է անցնում, կարծես, այո՛, անցնում է։ Աչքերը մանրանում են, կարծես ժպտում են։

Սակայն, երբ ուշադրութիւնդ կեդրոնացնում ես, նկատում ես՝

Աչքերն արցունքոտւում են, կարծես արցունքոտւում են։

Այս մարդու մէջ նկատելի է կարծես խոշոր ուրախութիւն եւ նոյն չափ էլ խոր վիշտ։ Առաջնով վարակում է։ Երկրորդով ժամանակ չի տալիս։

Ոգեւորւում է յաճախ մանկան նման։

Ուժեղ կերպով կեդրոնացնում ես ուշադրութիւնդ նրա ճակատին —ամուր է նա ու հաստատուն։

Եւ այս «մանկան» մէջ դու տեսնում ես հին սարական պրոֆիլ։

Fonds A.R.A.M

ՑԵՏ-ԳՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐ ԿԱՐԵԼԻ Է ԱՌԱՆՁԻՆ ՆԻՒԹ ՄՇԱԿԵԼ

Ի՞նչ էին անում մեր հները, մեր նախորդները: Ինչո՞ւ չտեսան, չայցելեցին Հայաստան:

Ո՞րտեղ էին գրողները, հեղինակները, պոէտները:

Եթէ այցելէին, տեսնէին իրար, անշուշտ «ազգային-նացիոնալիստական հոգեբանութիւն»ը պակաս տեղ կը գտնէր նրանց մտածմունքի մէջ:

Մենք, գրողների կողմից ուղարկուած պատգամաւորներս, բոլորս էլ սրտանց ուրախացանք (1):

ԳՐԻԳՈԼ ՌՈԲԱՔԻՁԷ

Վրացերէնից թարգմանեց

ԱՐՇ. ՄԵՀՐԱԲԵԱՆ

(1) Այս յօդուածին բնագիրը միաժամանակ լոյս տեսած է վրացական «Մնաթոպի» հանդէսին մէջ: (Ծ. Խ.)

ԴԱՐՁՈՂ ԵՐԱԶ

Դարձող երազն էր անցեալին արեւներէն,
Տժգոյն ճաճանչ որով ճամբան եղաւ ճերմակ,
Ու քալեցի ձեռքըս ձեռքիդ մէջ տրտմունակ,
Մինչ քաղցր ձայնըդ կ'օրօրէր հոգիս նորէն:

Կը փախչէր լոյսը վարդագոյն տերեւներէն,
Պուրակին մէջ ուր իրիկունն էր մանիշակ,
Ու մենք խոնա՛րհ էինք սիրոյ նայուածքին տակ,
Ու մեծ աչքերդ էին երկինք մը լուսեղէն...

Ո՞վ պահեց մեր համբոյրը վառ, բո՛ց երդումի,
Ծա՞ռ մը խորունկ սրտի մը պէս, ջո՞ւրը գաղտնի
Ուր ցոլացաւ լոյսի դողով տեսիլքը մեր՝

Տակաւ հիւսուող ըստուերին դէմ իրիկնային,
Եղեգներուն մէջ թեւամփոփ ծո՞ւնչը հովին,
Կամ տժգոյն ա՞ստղ մը նոյն պահուն որ կը մեռնէր ...

Fonds A.R.A.M

ԱՂՕԹՔ ԼԵՅԶԷՆԻ ԱՆՏԱՌԻՆ ՄԷՋ

Ծառերուն մութ այս տիւին բոցը ոսկիով
Ձմրուխտին մէջ կ'այրի ծաւալ դողդրղագին.
Եւ ջուրին մէջ իր վիտակները կը ծաղկին
Ոստերէն վար նայող կապոյտը հիւսելով:

Անկասելի շարժումը լուռ խօ՛լ իր թռիչքին
Լուսեղ աւիւնը համօրէն տարափելով՝
Բուրվառներու կը փոխէ հիր շափրակներով
Այս ծաղիկներն այրող հրպա՛rs իրենց հոգին:

Ու կանչող ձայն մը հեռուէն, fա՛դgր կaros,
Անտես աղբիւրն՝ արահետի մը դարձին մos՝
Ի՛նչ կախարդանքն հին ասուածի մը կ'երազէ . . .

Խորունկ անտառը սիրտի պէս է տրտմաթով,
Դիմո՛վ բոյրէ, գիմո՛վ ծայնէ, գիմո՛վ լոյսէ.
Տիւին այս բոցը չի՛ մարիր այնքան շուտով . . .

* * *

ՏՐՏՈՒՄ ԵՐԳ

Դորշ ծաղիկն այս որուն թերթերը ծածկեր են
Երկինքին այգուն, լոյսն է մեղմիկ՝ աշունով թաց.
Եթէ միայն ըզգայի ձեռքդ միացած
Տժգոյն ձեռիս, ի՛նչ խենթութիւն կ'ըլլար ցորեն:

Աչքերուդ մէջ ու մարմինիդ որուն ձուլուած
Է գորշ ծաղիկը ոսկեզօծ իր համբոյրեն,
Պիտի դառնա՛ր ինծի ցոյսին համբաւներեն
Կեանքի եղնիկը որ սրտեն իր զարնրւած...

Եթէ միայն աչքերուդ բոցն ըլլար վրնիս,
Եւ առաջին կախարդանքով հնչեր ձայնիդ
Բիւրեղն այնքա՛ն խորունկ, ի՛նչ թեւ պիտի առներ

Սերն որ լրնին մէջ հոգիիս՝ մո՛ւթ հայելի՝
Հրպարտ երբեմըն ձիւնաթոյլ կարապ մըն էր,
Ու եղնիկին պէս վիրաւոր՝ ա՛լ կը մեռնի...:

ԱՐՍԼԻՆ ԵՐԿԱԹ

Fonds A.R.A.M

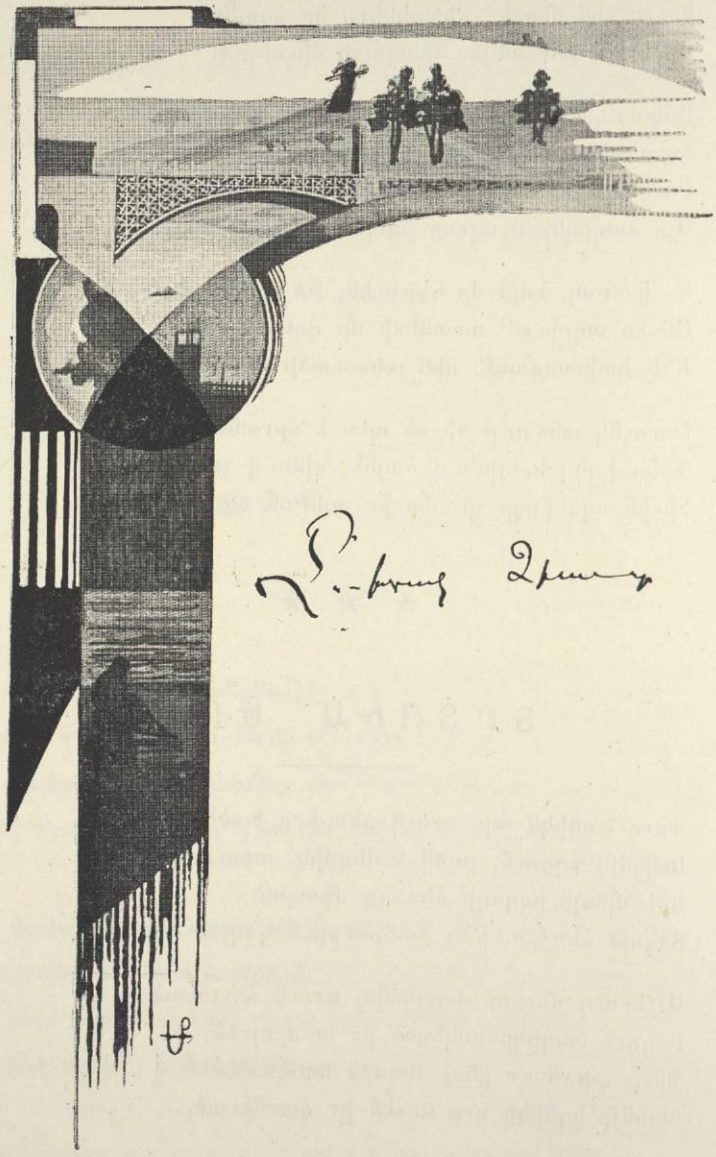

ՆԿԱՐ Մ. ՔԼՊԱՊՃԵԱՆԻ

Fonds A.R.A.M

ՋՈՒԽՏԱԿ ՁԻԱՒՈՐ[1]

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ)

ՀԱՅԿԱԶՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻՆ

Մեր գիւղին գարունը մեղեդի մըն է քնքուշ, անուշաբոյր, որ կը բխի պուրակներուն խորունկէն, աղբիւրներու անհամար ակերէն ու ծորակներէն՝ անվերջ, օրեր, ամիսներ շարունակ, մինչեւ որ հանգերը ծածկուին կանաչութիւններով ու մխայն լեռներուն գորշ կարկառները ծիան անփոփոխ։

Շատ կանուխէն կը սկսի կեանքը եգիներուն մէջ։ Ամէն կողմէ բահի ու բրիչի ձայներ կը լսուին, խառնուած սիրերգներու, արշալոյսին չափ քաղցր ու փափուկ։ Հաճոյքով կը դասին հարուստն ու աղքատը, ծերն ու պատանին։ Մեծ ու պզտիկ, ամէն ոք ժիր մշակն է իր հողերուն։

Բ.

Գարնան այդ օրերէն առաու մըն է որ պիտի ծագի։ Մարդ մարդասանք չ'երեւար դեռ դուրսը։ Ցածուկ պատուհաններու ետին, տեղ տեղ լոյսեր կը պլպլան։ Այգեստաններու աշխատանքին համար պատրաստութիւններն են որ կը տեսնուին։ Պէտք է ծրարել, մէկտեղ տանիլ օրուան պաշարը, համով ուտելիքներ, ըմպելիներ քաղցրահամ ու չոր պտուղներ։

Այդ միջոցին սակայն ո՞վ է ան որ գետեզրը կը թափառի շուարուն, լինչպէս ուղեկորոյս ճամբորդ մը։ Ե՞րբ, ուրկէ՞ եկած է եւ ի՞նչ համարձակութեամբ։ Մարդ չի հաւատար իր աչքերուն, նոյն իսկ չի կրնար գուշակել որ ան Շուշանիկն է, գեղին ամենէն չուան եւ աղուոր հարսերէն մէկը։ Երեսունը անցած է, բայց իր թարմութիւնն ու գեղեցկութիւնը մնացած են անպաղարտ, լինչպէս նոր բացուած վարդ մը։ Խորշակ մը լալեր՝ գինքը նետեր է աւազուտին վրայ։ Իր դէմքը կը կրէ թախիծ մը, հազիւ նըշմարելի կիսամութիւն։

Շուշանիկ կ'ունկնդրէ մերթ ջուրերուն, կարծես չափելու, համեմատելու իր հոգիին խռովքը կոհակներու թաւալումն մռունչին հետ։ Անոր ոտքերուն առջեւ նետուած են ցանուցիր գետուտիի կտորներ։ Կը վերցնէ քանի մը հատ անոնցմէ ու սահանքին մէջ կը նետէ։ Յետոյ իր նայուածքը կը սեւեռէ դիմացը, գետին անգիի եզերքէն պարսպանման բարձրացող Անկիւնի քարին, ուրկէ տարիներ առաջ գետամոյն եղած է Կաւօ Մաման։ Ու կը վերյիշէ մանրամասնութիւններ անոր անձնազոհու-

(1) Այս պատմուածքը մին է ակնայ աւանդութիւնները, բարքերը, յիշատակները ոգող սիրուն էջերու հաւաքածուի մը զոր Թորոս Ագատեան ի լոյս կ'ընծայէ քիչ օրէն՝ Մելքոն Քէպապճեանի խորիրդանշական նկարներով զարդարուած գեղատիպ հատորով մը։

Fonds A.R.A.M

թեան սրտառուչ դրուագէն զոր պատմած են իր մեծունաքը։ Ու Ջուրերու յատակէն սարսուռ մը կուգայ ցնցել իր հոգին։ Իրեն այնպէս կը թուի թէ կը նուաղի հետզհետէ վարդագոյն գոլը իր այտերուն։

Անհասնուսմ հարցումներ, շփոթ, անկապ խորհրդածութիւններ կը խուժեն իր մտքին մէջ։ Յանկարծ կը ցրուին անոնք իր սիրականին պայծառ տեսիլքին առջեւ, որ հիմայ, ամէն ատենէ աւելի ուժգին կը լուսաւորէ իր հոգին։ Ինչո՞ւ եկած է այդտեղ, ամայի ափը Եփրատի։ Արթնցա՞ւ արդեօք իր կեսուրը, այդ անսիրտ Ջատուկը որուն երեսը անգամ մըն ալ չտեսնելու որոշումը կրցած էր տալ վերջապէս։ Խպճէ խոց եղած էր դուռ դրացիի առջեւ։ Ամէնուն քամահրանք մը, բամբասանք մը ըրած էր ան իրեն հանդէպ։ Շատեր իր վայը տուած էին։ Այդ բոլորին պիտի հանդուրժէր, եթէ գիտնար որ շուտով պիտի վերադառնայ իր գլխաւորը։ Ամէն ինչ պիտի պատմէր անոր, առանց քաշուելու։ Վերջապէս ի՞նչ ըրած էր։ Տակաւին տղամարդու երես չէր նայած շիփ շիտակ. զոյգ մը խօսք չէր փոխանակած անծանօթի մը հետ։ Տասը տարի անխօս մնացած էր։ Սակայն երբեք գնահատուած չէր իր հարմնութիւնը։ Միակ մխիթարութիւնը այն եղած էր որ սրտակից մը ունեցած էր, Փուբուլը, իր դասընկերուհին որմէ անբաժան եղած էր մանկութեան օրերէն ի վեր։ Անոր այցելութիւնը կ՚ընդունէր յաճախ։ Կը պատահէր որ Փուբուլ արտօնութիւն առած ըլլար իր քով մնալու, երբեմն գիշեր ատեն։ Ան ալ խարիպի տէր էր։ Միեւնոյն կարօտը ունէին երկուքն ալ։ Կը խօսէին իրենց սպասումի դառնութիւններէն, իրենց սըրտահատորներուն հետ փոխանակած գրութիւններու մասին, անցուցիններու հոգեպարար աշխարհէն։ Մեծիներ եւ Ալակեօզլիներ կը յօրինէին միատեղ։

Բայց Փուբուլ շատ աւելի բախտաւոր եղած էր իրմէ։ Իր կեսուրը անհանդիստ չէր ըներ զինքը եւ ո եւ է կասկած չէր սընուցաներ իրեն նկատմամբ։ Շուշանիկի՞նը։ Աննտանելի դարձած էր ա՛լ։ Քանի մը օր առաջ տակաւին, երբ Փուբուլ այցելութեան եկած էր իրեն դարձեալ, առանց սուգելու և ո՞վ գիտէ թերեւս գիտակցաբար, կեսուրը սագին անդին բամբասանքի սկսած էր, ըսելով թէ իր հարսը օտար մարդու հետ կը տեսնուի, հաւատարիմ չէ իրեն։ Ու շատեր ականջ կախեր էին անոր խօսքերուն։

Այս դէպքին վրայ, Շուշանիկի համբերութիւնը հատած էր։ Որոշած էր վերջացնել իր կեանքը։ Սակայն աներես ձեռք մը կ՚արգիլէր կարծես, եւ իր համարձակութիւնը կը փշրուէր։ Դառնօրէն հեծկլտաց։

Քիչ անդին, դէպի աջ, ուռեններով, բարտիներով ու ցարասիներով շրջապատուած ջրաղաց մը կար։ Կարծեց իմանալ անոր արագ արագ բաճիլը։ Ականջ դրաւ։ Սխալած էր։ Խումբ մը ձիաւորներ էին որ կուգային հեռուներէն, սրարշաւ։ Շուտով խումբը եկաւ անցաւ ու կորսուեցաւ ծառուղիներուն մէջ։ Սուրհանդակն էր. արշալոյսին հետ կը մտնէր քաղաք։

Գ.

Շատ սիրած իր երգերէն մէկը բարձրացաւ յանկարծ Շուշանիկի շրթներուն ու հոն մնաց անձայն։ Որքա՜ն հաճոյքով կ՚երգէին միշտ Փուբուլը եւ ինք։ Անիկա բաժանման երգն էր իրենց սիրականին։ Եւ ամէն անգամուն իր դէմ կը տեսնէր Գեւիկը, ճամբորդի հագուստ կապուստով։ Անոր վերջին խօսքերը բուխսիրտ, տասը տարին ի վեր չէր մոռցած։ Բաժանման այդ երգին բառերը երկաթի կտորներու պէս կու տուաւ, փոխանակ դուրս տալու.

Գընամ ու գընամ կ՚ըսիմ,
Ես կ՚երթամ, բարով մընացէ՛ք,
Ծաղիկ մի *էմանէթ* կու տամ,
Վարդերուն մէջը պահեցէ՛ք։

Այդ ծաղիկը ինք էր, սակայն իր սիրականին պատուէրը չէր գործադրուած, իր փափուկ, զգայուն հոգին նետած էին փու-

Fonds A.R.A.M

շերու մէջ, որպէս զի արիւնի, արիւնի։ Ու տակաւին ի՛նչ պատուէրներ տրուած էին իր անսիրտ կեսրոջը.

Ջուր ուզէ, գինի տուէ՛ք,
Աղուորիս խաթրը մ՛աւըրէ՛ք։

Շուշանիկ լինքն ալ իր պատասխանը տուած էր խարիսխին.

Կարմիր կապաւոր աղուո՛ր,
Դուն ո՞ւր կ՛երթաս միաւոր,
Կեցի՛ր, Ս. Գէորգ ձեռդ գայ
Ու դէմդ ալ չելլէ ձիաւոր.
Բռնէ դարիպիս թեւէն,
Անարեւ լեռներն ծնցընէ։

Ս. Գէորգ արդարեւ ընկերացած էր իր սիրականին։ Անիկա ողջ առողջ հասած էր Գոլիս, եւ հոնկէ ի՞նչ գիրեր գրած էր իրեն։

Շուշանիկ կ՛ուզէր երթալ համբուրել այն հողը, ուրկէ, իր սրտին ալ վրայէն՝ քիչ առաջ անցած էին գրաբեր ձիերը։ Անոնց ոտքերու դոփիւնը կը հնչէր տակաւին իր ականջներուն մէջ։ Եթէ գիտնար որ անոնք խապրիկ մը բերած էին խարիսխէն, անոր գարձը աւետող խապրիկ մը, կը վազէր տուն, կ՛անցնէր գաղտագողի պարտէզին ցանկապատէն, կը փակուէր իր սենեակը. իսկ եթէ իմացուած ըլլար վախուսաը, այնատեն կ՛իյնար կեսրոջը ոտքերուն։ Կ՛ուզէր հեկեկալ, աւելի խորունկ քան գետին ձայնը, բայց իր կոկորդը կը սեղմըւէր ցաւագին։

Առտուան զեփիւռը եկած էր խաղալ իր երկար վարսերուն հետ։ Արցունքի երկու կաթիլ այրեցին իր սպիտակ մատերը, որոնք անզգալաբար կը քակէին հիւսկէնը իր ծամերէն մէկուն։

Ձիու մը քառատրոփ անցքը լսեց մէկէն։ Մտիկ ըրաւ։ Արձագա՞նգ էր արդեօք որ կը կրկնուէր դեռ ականջներուն մէջ։ Տրոփիւնները դանդաղեցան տակաւ։ Ձիաւոր մը ըլլալու էր, որ սակայն կարծես իրեն կը մօտենար։ Վեր նայեցաւ. արդարեւ տեսաւ զայն ու լսեց անոր ձայնը որ հնչեց վար՝ լոյսի կտորի մը պէս յատակ, բաբախուն։

Ա՛յ իմ խատուտիկ ֆարսնո՛ւկ,
Ջըրեզերն ի՞նչ կու բանիս։

Որո՞ւնն էր արդեօք այդ անճանօթ ձայնը։ Ակլայլեցաւ։ Անգամ մըն ալ, այս անգամ ուշի ուշով նայեցաւ վեր, տեսաւ նուրբը, ոսկեգոյն մետաքսէ ապարօշ մը որ կը ծածանէր դէմքին շուրջը։ Սիրտ առաւ այդ երեւոյթէն ու պատասխանեց.

Ղարիպս է դարիպ երկիր,
Ես անոր ճամբան կու պահիմ։

Ճամբորդը վերջին սրտագին շեշտով մը շարունակեց.

Հարսնո՛ւկ, եկո՛ւր պագ մի տուր,
Ղարիպէդ խապրիկ մի կուտամ։

Շուշանիկ չգիտցաւ թէ ի՞նչպէս իր շրթունքները համարձակեցան ըսելու.

Պագ մի չէ, երկուք կու տամ
Ղարիպէս խապրիկ բերողին.
Պագ կուտամ ու պագ կ՛առնիմ,
Պեհ կու տամ մէկալ օրերուն։

Ձին վրնջեց, ոտքերը զարկաւ գետին համաչափ, կարծես ուզելով հասկցնել թէ թէ լինք ալ գիտէ իմաստը այդ սրտառուչ խօսակցութեան որ տեղի կ՛ունենար իր ներկայութեան։ Իր տէրն է որ կը ճայնէր.

Հարսնո՛ւկ, ելի՛, վե՛ր եկու,
Ես ի քու դարիպդ իմ եկեր։

Շուշանիկին աչքերը ըմպեցին այն լուսաւոր քաղցրութիւնը որ կը պարուրէր դիմագիծը իր սիրականին։ Չէր հաւտար իր գոյութեան։ Երազի մէ՞ջ էր արդեօք։ Զգաց ու կարծես շօշափեց վարդակարմիր բռնկումը որ կը քալէր իր երեսին։ Մարմինն համակ բոցերու մէջ նետուած էր։ Մոլորած կաքաւի նման կ՛ուզէր վեր թռչիլ ու հանգչի՛լ, հանգչի՛լ խարիսխին ուսին վրայ։ Կասկած չունէր, իր ամուսինն էր, սակայն լաւ մը համոզուիլ պէտք էր.

Fonds A.R.A.M

Աչուիդ դարիպիս աչուին,
Ջանդ անոր ձանը չի՛ մանիը:
Ճչպէդ ու ծոցէդ կ՚ուզիմ,
Տեսնիմ նո՞ւռ կու տաս Թը խնծոր:
Նուռ կայ հազար հատ ունի,
Հազար պագն ալ ո՞ւր կ՚ուլլի:

Շուշանիկ ուղղուեցաւ վեր, իր սիրականին ձայնը ականջին.

Երկու սէրն ուր մէկ ըլլի,
Հազար պագն ալ Թեզ կ՚ուլլի.
Եկո՛ւ նիստ ձիո՛ւս ետին,
Ուր լընինք ձի ու ձիաւոր:

Գ.

Նստած ձիուն քամակը, խարիսխն իր հարսին հետ տունին ճամբան կը բռնէ:

Կանուխ է դեռ: Կենդանութեան ոչ մէկ նշոյլ գետին բոլորտիքը: Ծառերուն խորունկէն սոխակներուն երգը ազօթքի մը չափ քաղցր կուգայ սիրազեղ զոյգին: Անոնք կը բարձրանան սալարկուած զառիվերէ մը որ գիւղ կ՚առաջնորդէ զիրենք: Կ՚անցնին Ս. Կոզմոս-Դամիանոս-անարծաթ բժիշկներուն քովէն ու Թմբլիներու, ծաղկած նշենիներուն ներքեւէն: Անոնք առաւօտեան բոյրովը կը գինովնան: Բառերը խուսափած են իրենց շրթունքներէն:

Զեն կրնար խօսիլ, հարցում ուղղել իրարու: Իրենց հոգիները կ՚անկնդրեն սարբեր ապահով ձայնի մը որ կը բխի իրենց սիրտերուն ակունքէն: Կը մտաբերեն երջանիկ օրը իրենց ամուսնութեան: Տասը տարի առաջ, հարս ու թաղուոր, ձիերուն վրայ նստած, օրուան ճիշդ այդ ժամուն, հարսնեւորներով, երգով ու նուագով ժամէն տուն գացած էին անոնք: Իրենց այսպէս կը թուէր Թէ այդ երջանկութիւնը հիմա՛յ կը զգային: Հարսանեկան նարօտին տեղ Շուշանիկի Թեւերը կ՚օղակէին Գեւիկը, նժոյգին վրայ:

Զիաւոր զոյգը կը կենայ տունին առջեւ: Դուռն է կը զարնուի.

Մարի՛կ, եկո՛ւ, դուռը բա՛ց.
Ղարիպ որդեկդ իմ եկեր:

Դուռը չի բացուիր սակայն: Ճուհար Տուտու չի հաւատար: Իր որդեկը խարխիլ երկիր է: Ան քանի մը տարիէն սիկայ պիտի գայ: Ինչե՛ր խոստացեր է ընել այն օրը, երբ իմանայ Թէ ան ճամբայ է ելեր: Ի՜նչ մաստաղներ, ուխտեր: Մինչեւ կաթնաղբիւր իր մինուճար որդեկին դէմ պիտի երթայ: Բեռնով ու բաշով պիտի դառնայ իր տղան, լուս աչօք, որպէս զի գեղն առուցաս տեսնէ ու լինք հպարտանայ: Ճահելուկ հարսի տէր, գիշեր հասղայ ո՞վ դուռ կը բանայ օտար ճամբորդի:

Դուռը կրկին կը զարնուի:

Ճուհար Տուտու կը ճայնէ անստորբերութեամբ դրան եսեւէն.

Գնա՛ աս գեղին վերեւ,
Չէլպէթ աս գեղն ալ խան ունի:
Պառկէ՛ ւ անուշ քուն եղի՛,
Հէլպէթ աս մուԹը լոս ունի.
ՄուԹն եհյայ ու լոսը գայ,
Մարիկն իր որդեկը ճանչնայ:

Զիաւոր զոյգը սրտաբեկ ետ կը դառնայ քաղաքին ուղղութեամբ: Ճամբուն վրայ երկու աշխատասէր կիներ կը կենան ու կը դիտեն այս տարօրինակ տեսարանը: Շուշանիկ ծածկած է իր դէմքը: Գեւիկ կը ճանչցուի դժուարութեամբ: Զոյգը կը հեռեւի գետեզրի ճամբուն: Կ՚անցնի Վանքին կամուրջէն ու ա՛լ չի տեսնուիր: Անոնք ձիուն վրայէն վերջին անգամ կը դիտեն իրենց հայրենի լեռները, որոնց կատարին արեգակը դեռ նոր նետած է ծիրանի պատմուճաններ, ա՛յնքան մաքուր, պսպղուն:

Ե.

ՄուԹը գնաց լոսն եկաւ,
Ո՛չ որդեկ կայ, ո՛չ հարսնուկ:

Անդիմադրելի կ՚ըլլայ խղճի խայթը Ճուհար Տուտուին, երբ ա՛լ կը համոզուի

Fonds A.R.A.M

թէ իր սիրական Գեւիկն է եղեր դիշերային ճամբորդը։

Մտքին մէջ կը գամուի կը ծնայ հարցում մը, որ իր պատասխանը չ'ունենար, մեկնելու համար Շուշանիկի առեղծուածային փախուստը։

Ի՞նչպէս կրցեր էր ան առաջուընէ միանալ իր ամուսնին, ձիաւորուիլ և անոր հետ տուն գալ։

Պատահարը տարաձայնուած է գեղին մէջ։ Մինչեւ իրիկուն այցելուներ կ'ընդունի։ Ոմանք իր աչքը կը լուսեն, մխիթարիչ խօսքերով կը ջանան համոզել թէ պիտի դառնան իր հարսն ու տղան։ կարելի՞ բան է մինթէ հայրենադարձ տղամարդու մը համար իր մէկ հատիկ մայրը ուրանալ, զայն թողուլ յուսահատութեան մէջ ու հեռանալ։

Ոմանք ալ կարծես աւելի՛ կը խորացընեն անոր կսկիծը, երեսի՛ն տալով գործած սխալը։ Ի՞նչ կ'ըլլար եթէ բանար դուռը, թո՛ղ օտար ճամբորդ ըլլար։ Ուրիշի մըն ալ դուռը չպարնէ՞ր։

Դուրսէն անցնող մը մահտուն պիտի կարծէր, լսելով Ճուհար Տուտուխին ողբն ու կոծը.

Մրգայ լեռը ձուն է եկեր,
Ես կ'երթամ, ո՛ւր չըւարիմ,
Փեշիդ տակը տե՛ղ արէ,
Ուր գամ տակը ծրւարիմ.
Երբ փեշըդ մէկդի անես,
Ջունին վրայ մեռանիմ։

Զար նախազգացում մը գժբախտ մօր սրտէն կը վանէր ամէն յոյս ու ակնկալութիւն։

Դրացի, ազգական ամէն տեղ վնասրուտուքի ելան, բայց հետքը չգտան ձիաւոր զոյգին։

Ո՛ր մօր սիրտը պիտի դիմանար այս ցաւին։ Տարիներ լման գաւկիդ կարօտը քաշէ, գիշեր ցորեկ անոր ճամբան նայէ, եւ օրին մէկին ալ առսիկ փուսիկ թող ելլէ գայ մինչեւ տան դուռը, ու երեսը չցուցուցած դառնայ, երթայ։

Մինչեւ լոյս արուն արցունք թափեց, գալար գալար եկաւ։

Մէկ կողմէն կ'ողբար իր անհման Գեւիկը։ Առանց անոր ի՞նչ կ'արժէր այլ եւս իր կեանքը։ Դառնօրէն լացաւ մինչեւ առաւօտ.

Գացէ՛ք, փատ ու փուշ բերէ՛ք,
Անորդի մարիկն երեցէ՛ք,
Երեցէ՛ք, մախիր արէ՛ք,
Մախիրն ինովուն տուէ՛ք ուր տանի։

Միւս կողմէն իր աչքերէն չէր հեռացըներ անուշիկ, խելօքիկ դիմագիծը Շուշանին, որուն հաւատարմութեան վրայ զուր տեղը կասկածեր էր։ Օր մը իր մէկ խօսքը երկուք ըրա՞ծ էր։ Ամէն մարդ իր հարսին գովքը հիւսեր էր, մինչ ինք շարունակ քամահրեր էր զայն։ Հակառակ ատոր, անոր դէմքին վրայ գժգոհութեան արտայայտութիւն մը տեսած չէր բնաւ։

Կասպարի բեռ մը կար խղճին վրայ։ Իրեն չարութիւններուն պատիժն է զոր կը կրէր, եւ այն զօրաւոր հաւանականութիւնը թէ իր հարսը կրնար ամէն բան պատմել ամուսնին, բոլորովին տակնուվրայ կ'ընէր իր հոգին։

Այս մտածումներէն շուարած, Ճուհար Տուտու վրկութեան իբր միակ միջոց խորհեցաւ մեկնիլ ինքնավնասուքի ելլել։ Ու լոյսը չծագած, ան իջաւ գիւղին մեծ զառիվարը, շտապով անցաւ այն ճամբաներէն ուրկէ խարխնները երկիր կու գան։ Գետին կամուրջին վրայ, պահ մը քիչ ծնաց ինքզինքը չորը պիտի նետէր։ Ետ կեցաւ։ Թեբեւս հանգէր, գտնէր իր զաւակը, իր հարսը։ Սկսաւ արագ արագ բարձրանալ դէպ ի ամայի սարերը։ Բայց կորնցուցած էր ճամբան, կորնցուցած էր իր գիտակցութիւնը։ Զկար մէկը որ կարեկցէր իրեն, ցոյց տար այն ճամբեկը, ուրկէ խառված սրտով անցած էին անոնք։ Անյոյս ու պա-

Fonds A.R.A.M

զատագին հարց տուաւ իր շուրջի ամայութեան.

կանա՛չ դաշտ ու *դուր* մէյտան,
Ո՞վ տեսաւ իմ ծոյր ամիրան:

Լեռներն ու դաշտերը յուզուած՝ լեզու ելան ու պատասխանեցին.

Դուն ալ ուր ասօր եկիր,
Ան երէկ օնցաւ ցորեկուան:

Մէկը չգիտցաւ թէ ուր գացին անոնք,
Չուխտակ ձիաւորը եւ որդեկորոյս մայրը,
վասն զի անոնցմէ մէ՛կը գիւղ չդարձաւ:

Կ. Պոլիս ԹՈՐՈՍ ԱԶԱՏԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԿԸ ԾԱՌԱՅԵՄ ԵՐԳԵՐՈՎ

Հայրենիքին կը ծառայեմ երգերով
Հերոսն ինչպէս վէրքերով.
Ամէն գարնան երբոր աճին ծաղիկներ
Եւ երբ յորդին գետակներ՝
Նոյնպէս իմ մէջ կ'աճի ծաղիկ երփներանգ
Ու կը յորդի նոր գետակ:
Հայրենիքն է որ կը ծընիմ ծաղիկով,
Գետափունքէն խլընկելով:

Ամէն տարի երբոր ֆիւսէ ծիծեռնակ
Նոր խիւսերով իր բունակ,
Մտքիս խիւսով տաղարանըս կը ֆիւսեմ
Հայրենիքին իբրեւ սեմ:
Որքան խորունկ Թըւին մարդոց իմ երգեր,
Անքան կուռան խոր վէրքեր:
Հայրենիքին կը ծառայեմ երգերով
Հերոսն ինչպէս վէրքերով:

* * *

Fonds A.R.A.M

ՍՈԽԱ՛Կ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Սոխա՛կ յունաստան, սոխակ մ'եմ անվարդ,
Վարդենիի տեղ ընտրած նոր գագաթ.
Վարդի փուշին տեղ քարերուդ բեկոր
Թող սիրտըս մխուի վէրքով նոթանոր:

Ջիս արիւնելով տա՛ր ամէն կատար,
Ամէն մէկ նշխար ըլլայ ինծի թառ.
Արուեստիդ լոյսը՝ թռչունի սըլաց՝
Անայլայլ կ'երգէ դարերուն դիմաց՝

Աստղիկին մագով քընարն Հոմերի
Աքիլլէսի մեծ սուրով կը փայլի,
Բանաստեղծուհիդ յաֆօ ծովամոյն
Ծովէն սէր կուտայ իր սիրած տըղուն:

Կը թրթռացնէ քընարն իր պինդար,
Քընարերգութեան մեծագոյն կաս ար,
Բաժակ ի ձեռին մինչ Անակրէոն
Կը մատուցակէ սիրերգ, գինեծոն:

Աստղերըդ վըճիտ՝ երգ պիւթագորեան՝
Կը փառապսակեն երկինքդ անսահման.
Բրնութիւնը, լուռ, կը դընէ ականջ
Մարմարիդ անգիր քերթուածին առաջ,

Եւ արարչագործ կըրակներու սէս
Երեք ողբերգակ կը վառեն ըզքեզ,
Բարձրը երգի՝ պէս բարձրաքանդակներ
Իրենց կատարէն կ'ուզեն թռչիլ վեր:

Իսկ գարնան, ա՛խ, սոխակներ անթիւ
Պարտէզներուդ մէջ կ'ողբան ցայգ ու տիւ,
Դժբախտ թագուհիդ (1) կանգնեց բուրաստան
Որ արբեցնէ սիրտդ երգով, յունաստա՛ն:

(1) *Յունաստանի առաջին դժբախտ թագաւոր Օթոնի կինը՝ Ամալիա, որ Աթէնքի մէջ արքայական պարտէզները տնկեց:*

Fonds A.R.A.M

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱ՛ՅՐ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Աստուածամա՛յր, Աստուածամա՛յր Յունաստան,
Իւղագինըդ՝ ձիթաստան.
Տանուտէր են տիրամայրեր ու սուրբեր,
Ձակտիդ քրտինքն են սրբեր:

Աստուածամա՛յր, Աստուածամա՛յր՝ ամէն դի
Աղաղակը կը պայթի,
Ու Տինոսի մայրավանքէն մարմարեայ
Ուխտաւորը քեզ կ'ողնայ:

Պարտըւեցան հին կուռքերըդ ահաբեկ՝
Տիրամայրէդ մէկ առ մէկ,
Որ կ'երեւայ, ժպտուն, ձախէ ու աջէ,
Ու քեզ կ'աչէ, կը պաչէ:

Կ'երդնուս իրեն հազար մոմով, Յունաստա՛ն,
Իբրեւ վերջին ապաստան.
Պաշտելէդ վերջ կը հայհոյես, որ նորէն
Ջինք ծընանիս իր մոխրէն:

* * *

ԴԱՓՆԷԳԻՐՔ

Ծընայ քերթող, պիտի մեռնիմ ես քերթող,
Վախճանըս այս ըլլայ թող.
Շիրմիս վըրայ պիտի ըլլայ հովանի
Մըշտադալար մէկ դափնի:

Դափնին ի'մս է, տըւաւ ինձ գայն Գողգոթան
Թափօծ արեանըս փոխան.
Ջ'աճիր արեան մէջ միմիայն նուենուճար,
Կ'աճի դափնին ալ դալար:

Թող ոռոգեն իրենց արեամբ իմ տաղեր
Իմ դափնիիս արմատներ.
Ամէն գարնան վերադառնայ երբ ծիծառ
Եւ երբ խայտայ ամէն ծառ՝

Դափնիին տակ, պիտի կարդաս, սիրակա'ն,
Փոխան ծիծռան՝ տաղս միայն.
Պիտի կանի մէն մի ճիւղէն այն ատեն
Շիթ շիթ արիւն իմ մարմնէն:

Շիթն երբ կանի արուեստներու արուեստէն՝
Քերթողագիրքս այն ատեն
Տա'ր կանգնելու Գողգոթայի սուրբ կատար,
Դափնեգրքի պէս դալար:

Աթէնք ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՅԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՄԵՐ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՓՕԼԱՏ

Փարիզեան Հայ արուեստագէտներու բոլ-
լին ամենէն թանկագին —ու դեռ Հայոց քիչ
ծանօթ — աստղերէն մին է Տիգրան Փօլատ,
որուն ձեռքով նկարազարդուած Լա Ֆոնթէնի
Առակներու շքեղատիպ հրատարակու-թիւնը,
որ լոյս տեսաւ, ճշմարիտ գլուխ-գործոց մըն է։

Տիգրան Փօլատ, որդի եգիպտաբնակ Հա-
յու մը եւ Փօլոնուհիի մը, աւելի քան երեսուն
տարի առաջ Փարիզ եկած էր իրաւագիտու-
թիւն ուսանելու. հետեւեցաւ Համալսարանի
դասընթացքներուն, ուսումն աւարտեց եւ
վկայականն ստացաւ, բայց փոխանակ փաս-
տաբանական ասպարէզին նուիրուելու՝ յարե-
ցաւ արուեստի կեանքին ուր գինք կը մղէր
իր խառնուածքը եւ ուր անդիմադրելիօրէն
գինք կը հրաւիրէր իր բնածին կոչումը։

Իր համալսարանական ուսումնասիրու-
թեանց շրջանին խակ, ան արդէն մեծ հետա-
քրքրութիւն ցոյց կուտար արուեստի ու
գրականութեան արտայայտութեանց, մօտէն
կը հետեւէր իր հին ու սերտ բարեկամ Էտ-
կար Ղահինի գեղարուեստական հզօր ու փայ-
լուն գործունէութեան, եւ անոր աշխատանո-
ցին մէջ խակ է որ՝ անոր ցուցմունքներով՝ օր
մը կը սկսէր փորագրանկարչական աշխա-
տանքներու իր առաջին փորձերը կատարել։
Քիչ յետոյ իր մէջ կը յայտնուէր նրբաճաշակ,
ճապուկ ու այլազան արուեստագէտ մը, իր
յատուկ տեսողութիւնն ու իր սեպհական տո-
միկ ոճն ունեցող, որ Շահինի կողքին կուգար
ֆրանսական փորագրանկարչութեան արուես-
տին մէջ առաջին տեղերէն մին գրաւել։ Այն
գործերը զոր ան ի տես կը դնէ տարիներէ
ի վեր հաւաքական արուեստահանդէսներու
եւ մասնաւորապէս Ֆրանսայի Փորագրանկա-
րիչներու Ընկերութեան տարեկան ցուցա-
հանդէսներուն, փարիզեան մամուլին ամենէն
խատա-պահանջ քննադատներուն կողմէ մե-
ծանեբող գնահատմանց արժանացած են, եւ
իրեն է որ երկու անգամ յաջակցուեցաւ այդ
ցուցահանդէսին համար գեղարուեստասէր
հարուստ անձնաւորութեան մը հաստատած
մրցանակը։

Փօլատ փորագրանկարներով զարդարած
է քանի մը կարեւոր գրքեր, որոնք են Անա-
թոլ Ֆրանսի Սէնթ-Ֆլեուի հորը, Փիէր Շէնի
Մուկի մը յուշագիրը (պատերազմի շրջանին
գրուած եւ ֆէրտինանի մեկնաբանութիւնները
որ նախորդ գործին շարունակութիւնն են, եւ
Ժէոմ ու Ժան Թառօի Ասագ Շաբաթն ի սե-
վիլլ։

Այդ բոլոր գործերուն նկարչական մեկ-
նաբանութեան մէջ ան ցոյց տուած է նրբա-
խոյզ տաղանդ մը, ըմբռնողական ճկուն միտք
մը եւ արտայայտման ձիրքեր ուր շնորհն ու
փափկութիւնը զսպուած կորովի մը կը մի-
նան։ Գծագրութեան սրութիւն ու ճշդութիւն,
սեւ ու ճերմակով երանգաւոր ու կենդանի
գունագեղութիւն յառաջ բերելու կարողու-
թիւն, նուրբ դիտողութեամբ ու ճոխ մտա-
ծումով լի, խաղաղ, երազկոտ, փափկօրէն
հեշտական տեսողութիւն մը կեանքի, ասոնք
են որ կը բնորոշեն Փօլատի գործը իր ցու-
ցահանդէսներու դրած փլանշներուն ինչպէս
գրքեր զարդարող նկարներուն մէջ։ Գրահր-
մուտ, իրազեկ ու ծաղկեալ միտք մըն է,
նկարչական մեծ վարպետներու ինչպէս եւ
մեծադոյն գրագէտներու եւ բանաստեղծներու
խորապէս ըմբռնուած դասերովը մարզուած,
ազնուապետական խառնուածքով, կատարե-

Fonds A.R.A.M

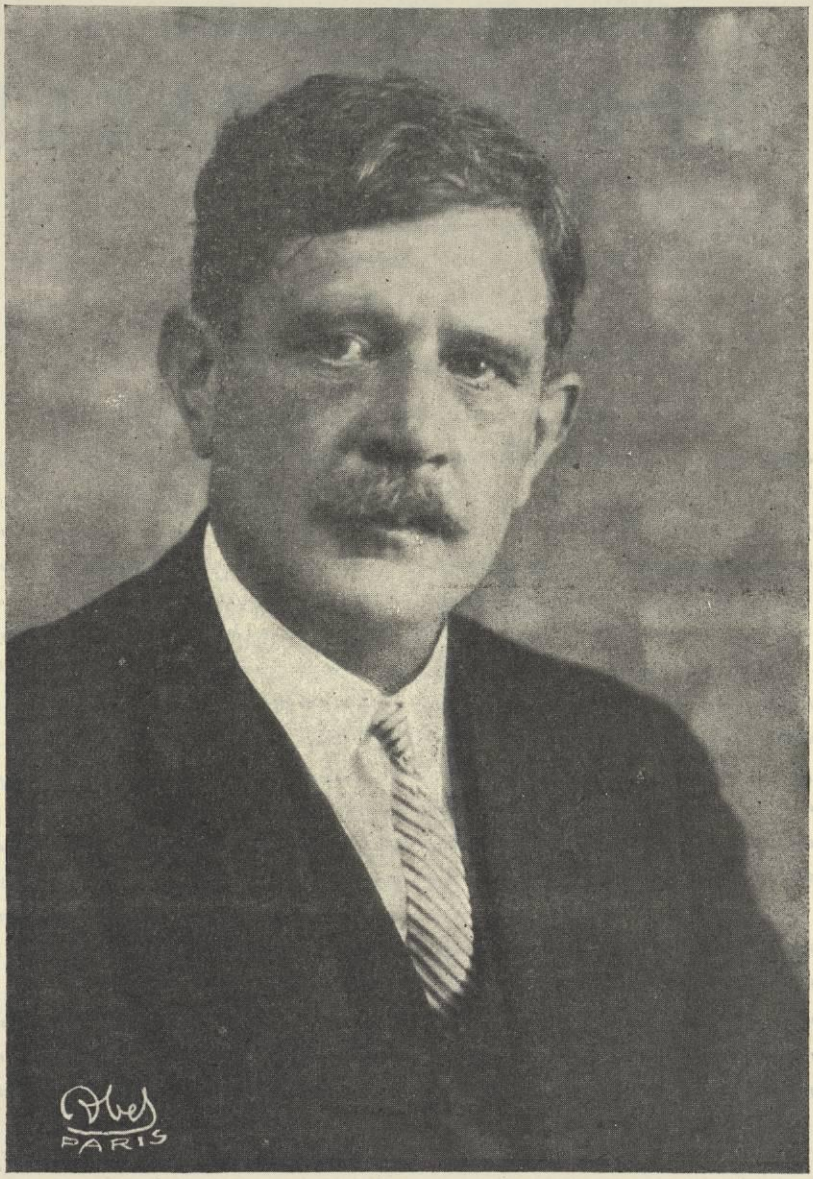

ՏԻԳՐԱՆ ՓՕՓԱՏ

լութեան հետաձուտ, խստապահանջ ներհուն ու նրբամոլ ճաշակով՝ հարազատ ու բարձր արուեստագէտ մը, որուն կեանքը գեղեցկին բոլորանուէր պաշտում մը եւ անոր ինքնատիպ ու կենդանի ձեւերով արտայայտման մշտական ճիգ մըն է լոկ։ Տեսած ենք իրմէ՝ կանացի մերկութեան զմայլելի պատկերացումներ, զրեթէ քնարերգական տարրողումներ (կիսամրափ ընկողմանած շնորհածաղիկ մերկ գեղուհին, կամ հոյակապ ու ցաւագին Արիանէն), գիւղական տեսարաններ՝ վիրգիլեան քաղցրութեամբ եւ կատարելութեամբ, պատմական, դիցաբանական հին տեսիլներու արդիաշունչ վերակոչումներ, երազի եւ քմայքի երեւոյթներ՝ բանաստեղծօրէն նկարագրուած, ու նաեւ այսօրուան կեանքէն առնուած տեսարաններ ու տիպարներ՝ համեղ կենդանութեամբ թարգմանուած, եւ որ անկորուստ էջեր են, նուրբ հմայքով մը տոգորուն։

Լա Ֆոնթէնի Առակներու նկարազարդումին նուիրուած այս հատորին մէջ որուն, կ'աշխատէր 4—5 տարիէ ի վեր, ան ինքզինքը կը

Fonds A.R.A.M

դերազանցէ։ Գրական այդ աննման հրաշակերտը մին է այն արտադրութիւններէն զոր նկարչութեամբ մեկնել ամենէն աւելի դժուար է։ Լա Ֆօնթէն, որուն համար դարուն մեծագոյն դէմքը, Մոլիէռ, կ՚ըսէր՝ «Մենէ այն որուն գործը ամենէն երկարատեւ կեանքը

Կողմը զարդարող նկար

պիտի ունենայ, պօնօմն է» (բարի մարդուկը, տերվիլը),հեռու է շատերուն կարծած հասարակ առակախօսն ըլլալէ, ան մարդկային կեանքի առաջնակարգ հոգեբան դիտողներէն մին եղած է, իր ձեւով մեծ վիպասան մը եւ մեծ թատերգակ մը, որ իր առակներու գործօն ու խոր պատկերիկներուն մէջ կը խտացնէ կեանքի «հարիւր արարով զաւեշտա-ողբերգական տռամը». եւ ան իր դիտողութիւններն ու խորհրդածութիւններն արտայայտելու համար ունի մոգական ձիրքեր ուր քմայքոտ բանաստեղծը, իրապաշտ վիպողը, քնութեան սիրահար ու զայն խորապէս հասկցող նուրբ ու գունագեղ նկարիչը եւ խոր ու դառն այլ և փափուկ, թեւաւոր երգիծաբանը կը միանան։ Անոր գործը չի բաղկանար միայն Առակներու հատորներով, որով լոկ զայն կը ճանչնան շատերը եւ զոր ընդհանրապէս կը կարծեն տղոց համար գրուած սիրուն, գուարճալի ու հրահանգիչ պատմուածքներու շարք մը. ան ընդարձակ է ու այլազան, անոր մէջ կան զմայլելի եղերերգներ ուր Անտրէ Շէնիէն կը կանխէ, վէպի, թատերգութեան ու քնարերգութեան խառնուրդ քմածին ամենասիրուն գրուածքներ, եւ Պոքաչիոյի, Արիոսթոյի ու Միջնադարեան Ֆրանսայի ժողովրդական հեքեաթներէնով շարադրուած սրամիտ պաշտելի պատմուածքները. բայց նորէն այդ գործին կեդրոնական, կարեւորագոյն մասը կը կազմեն Առակները, որ Պալզաքեան «Մարդկային կատակերգութիւնն» են՝ անկից երկու դար առաջ գրուած, աւելի թեթեւ, աւելի խիտ, աւելի նուրբ ու միամիտ ձեւով մը, խորքին մէջ նոյնքան ամուր, լուրջ ու զօրեղ։

Ուրիշ արուեստագէտներ արդէն նկարագրած էին Առակներու հաւաքածուն, դէրակատար անասուններն նոյնութեամբ պատկերացնելով իրենց գծագրութիւամբ, գործին կեդրոնն է որ անոնք կը վերարտադրէին։ Փօլատ նախընտրած է, ինչպէս իրմէ քիչ առաջ, կամ դրեթէ նոյն ատեն, ուրիշ քանի մը արուեստագէտներ ալ փորձած էին, Առակներու դերակատար անասուններուն մէջէն տեսնել անոնց խորհրդանշած մարդկային տիպարները, հին օրերու ինչպէս այսօրուան իսկ իրենց դէմքով, հագուստով ու հոգիով), եւ յաջողած է հասնիլ իր ծրագիրն իրականացնելու այնպիսի ճապկութեամբ մը, զօրութեամբ մը եւ պէսպիսութեամբ մը, որ իր նկարներն իրապէս արժանի կը դառնան մեծ բանաստեղծին էջերուն քով դրուելու իբր զանոնք լիովին ու հարազատօրէն մեկնող գեղարուեստական արտայայտութիւններ։

Տիգրան Փօլատ՝ իր դասրիկին հետ
Ինքնագիծ կենդանագիր

Գրքին յառաջաբանը գրած է յայտնի գրագէտ ու հմուտ գեղարուեստասէր Լուի Պարթու, Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ եւ ներկայիս Արդարադատութեան նախարար. եւ այդ յառաջաբանը ոչ միայն Փօլատի տա-

Fonds A.R.A.M

դանգին մեծարժէք գնահատում մը կը պարունակէ այլ եւ Լա Ֆոնթէնի հանճարին նուիրուած գրական սիրուն էջ մըն է, որուն ամբողջական թարգմանութիւնը հաճոյքով կուտամ Անահիտի այս թիւին մէջ։

Փոլատի այս նոր գործը վարիգեան գեղարուեստագէտներու շրջանակին մէջ արդէն գտաւ իր արժանաւոր գնահատումը. l'Europe Nouvelle շաբաթաթերթին մէջ Ժրեսերիք Սապաթիէ կը գրէ.

« ... Լա Ֆոնթէն բաղդ ունի։ Այս վերջին երկու տարուան ընթացքին, Առակները նկարագրելու

տեղ հանած է գործ մը ամուր, ճշգրիտ ու ներդաշնակ, որ թերևս Առակներուն ամենէն համազօր պլաստիկական թարգմանութիւնն է որ ունինք»

Փօլատ իր ուժերուն յուսթեանը մէջ է, եւ դեռ իրմէ կը սպասուին շատ մը գեղեցիկ գործեր։ Այս միջոցիս իրեն յանձնուած է Պոքաչիոյի մէկ պատմուածքին նկարազարդումը, եւ քիչ օրէն լոյս կը տեսնէ Ռընէ Պուաչէվի «Նիմփաներ եւ սատիրներ որ կը պարեն» գործը՝ իրմէ պատկերազարդուած։

Ա. ՅՕՊԱՆԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՓՕԼԱՏ

Մահն ու Փայտահարը

Fonds A.R.A.M

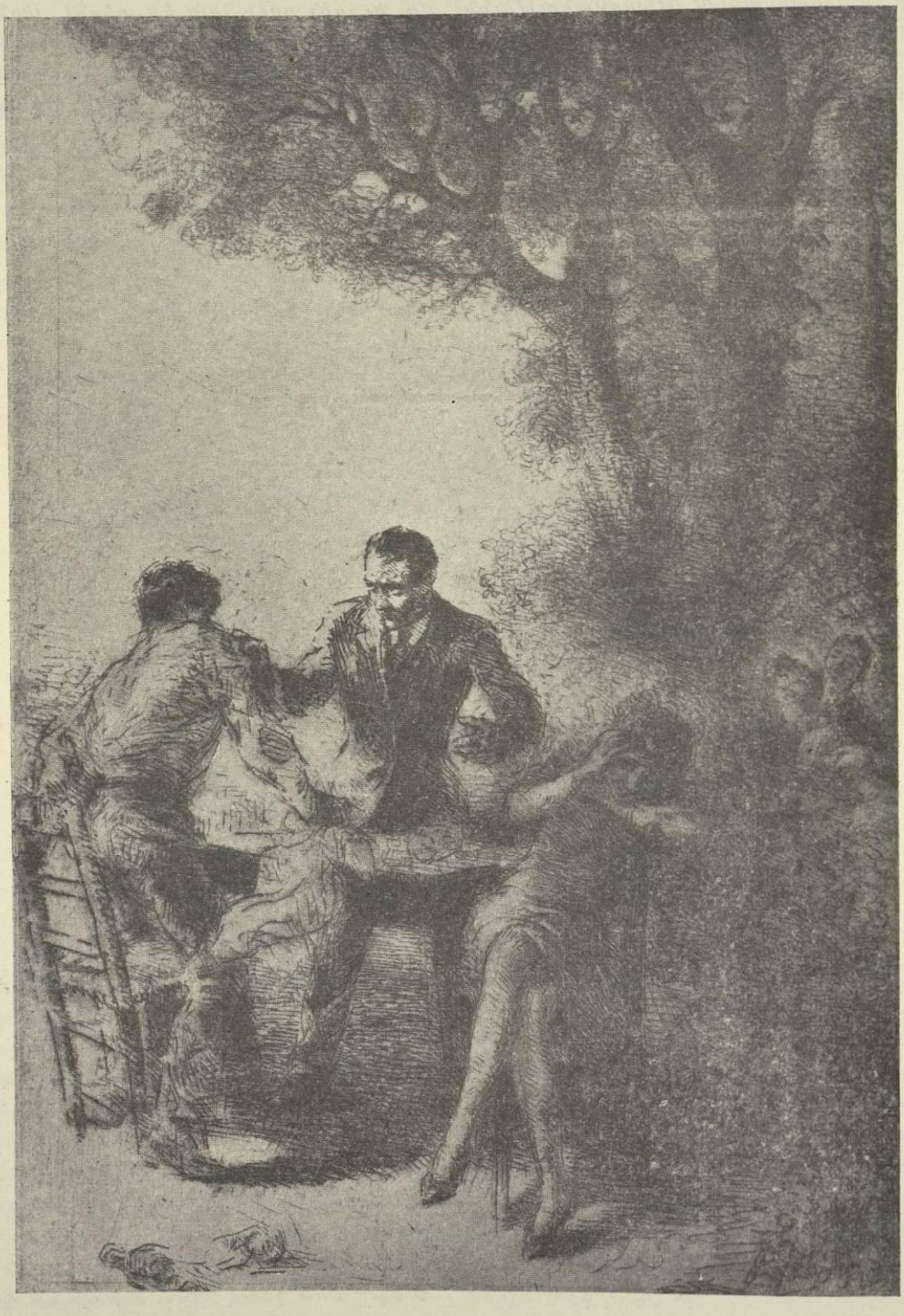

ՏԻՒՐԱՆ ՓՕԼԱՑ

ԵՐԿՈՒ ԱՔԼՈՐՆԵՐԸ

Fonds A.R.A.M

Պ. ԺԱՆ ՏԸ ԼԱ ՖՕՆԹԷՆԻ ՍՏՈՒԵՐԻՆ

ԴԺՈՒՔԻՆ ՄԷՋ, ԵՂԻՒՍԵԱՆ ԴԱՇՏԵՐԸ

ՊԱՐՈՆ,

Հանդուրժեցէք որ քանի մը վայրկեանի համար ձեր անմահութեան հանգիստը վրդովեմ եւ հակիրճ թուղթ մը ուղղեմ ձեզի: Գիտեմ թէ ո՛ւր կարելի է ձեզ գտնել: Վիրգիլիոսն է որ ձեր հանգստավայրին գաղտնիքը նախագուշակած է Էնէականի Զ. *գրքին մէջ ուր իր հերոսը կ'առաջնորդէ դժոխքը, որպէսզի հոն կը տեսնէ իր հայրը Անքիսէսը: Մութ ճամբաներէ անցնելէ յետոյ, զուարթագեղ այգիներու եւ երանաւէտ անտառներու մէջէն՝ մարդ կը հասնի այն դաշտերը զոր աւելի վճիտ օդ մը ծիրանեգոյն լոյսով մը կ'երփնաւորէ.*

Largior hic campos œther et lumine vestit
Purpureo . . . (1)

Երջանիկ ստուերներ են որ հոն կը բնակին: Մինչ անոնցմէ ոմանք մարմնոյ մարզանքներէ կ'ախորժին եւ ոսկեզօծ աւազին վրայ իրարու հետ հաճոյական խաղերով կը մրցին, միւսները պարախումբեր կազմած կը կաքաւեն՝ տաղեր մրմնջելով: Երկայն պատմուճան մը զգեցած, Որփէոս, Թրակիոյ նուիրական երգիչը, մերթ մատներովը եւ մերթ փղոսկրէ կնտնտոցով մը՝ կը հնչեցնէ եօթը ձայները քնարին: Պատերազմիկներ, որոնք մահուընէ ետքն ալ պահած են իրենց դիւցազնական ոգին, հողուն ծոցին մէջ՝ կ'ոգեն պայքարները որ իրենց կեանքը լեցուցին: Աւելի հեռուն, աջ ու ձախ կողմը, ուրիշ ստուերներ խոտին վրայ նստած իրենց ճաշը կ'ընեն, դափնիներու անտառին մէջ հոտաւէտ, եւ ի պատիւ Ապողոնի ուրախութեան երգեր կ'երգեն կամ Փեբոսի արժանի ոտանաւորներ կ'արտասանեն: Այդտեղ է որ, Եղիսեան թղթատարը, մերինէն աւելի ճշդապահ, պէտք է գայ ձեզ գտնէ: Արդեօք ճակատնիդ ձիւնասպիտակ ապարօշով մը պսակա՞ծ էք: Կը վախնամ որ ձեր սովորական անփութութիւնը այդ գլխանոցը քիչ մ'անխընամ վիճակի մէջ ձգած ըլլայ, բայց աւելի վստահ եմ այն բարեկամներուն վրայ զոր դուք ընտրած ըլլալու էք հոն, որոնց բարի գործերը անմահ կը մնան մարդոց յիշողութեան մէջ, եւ որոնց հետ գաղափար կը փոխանակէք ոտանաւոր գրելու լաւագոյն եղանակին վրայ.

Այդ աշխարհին բարեկամները՝ կ'ըսեն՝
Մերինինները կ'արժեն:

Ձեզի համար, ատոնք միեւնոյններն են, քանի որ ոչ ոք ձենէ լաւ հասկցած, զգացած եւ երգած է այդ «քաղցր բանը» որ մարդիկը կը մօտեցնէ ու կը միացնէ: Դուք անբաղդատելի ու սքանչելի բարեկամ մը եղաք, ու գիտցաք դժբախտութեան պահուն հաւատարմութիւն ցոյց տալ խաղաղ քաջասրտութեամբ մը:

Օրօնթի շնորհազրկումը ձեզի ներշնչեց փափուկ ու զմայլելի ոտանաւորներ, որոնց յուզումը դեռ մեր սիրտը թունդ կը հանէ: Եւ Մոլիէռ, ու Պուալօ, ու Ռասին, ու Շափէլ ու Ֆիւրթիէռ: Ի՛նչ զուարթ խօսակցութիւններ կապելային մէջ կամ Բօլօմպիէ փողոցը երգիծանքներու հեղինակին *սենեակին մէջ: Մոլիէռի եւ Ռասինի միջեւ խզումը,* Ալեքսանտր

---

(1) Եթեր մը լայն՝ ականակիտ եւ Թագուն
Դաշտերը հոն ծիրանեփայլ կը ներկէ:

Թարգմ. Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ողբերգութեան պատճառով, որսւն անպիտան խաղ մ'ըլլալը պիտի ներէինք եթէ անպիտան արարքի մը առիթ դարձած չըլլար, ձեզի մեծ ցաւ պատճառեց։

Հինգ տարի յետոյ, պսիքէի եւ կուբիդոնի տարփանքներուն մէջ, Պուալոյի եւ ձեր շուրջ կը միացնէիք, որպէս թէ աւրուած չըլլային իրարու հետ, երկու նախկին եղբայրակիցները։ Այդ գերընտիր ընկերութիւնը Պառնասէն սկսած էր։ Ուստի չորս բարեկամներուն բանաստեղծական անուններ տուիք։ Ամէն բանի հետաքրքիր, ինքզինքնիդ հոն կը կոչէք Փօլիֆիլ (բազմասէր). կրնայի՞ք ուրիշ անուն մը տալ ձեզի։ պսիքէին մէջ է որ ձեզ սահմանած էք, խորին քնքշութեամբ մը, անմահ տողերու մէջ զոր ժամանակը երբեք պիտի չխորշոմեցնէ.

կը սիրեմ խաղը եւ սէրն, կը սիրեմ նուագն
ու գրքերն,
Քաղաքն ու գիւղն, ամէ՛ն ինչ կը սիրեմ ես,
ոչինչ կայ
Որ ինծ համար չըլլայ բարիք գերազանց,
Մինչեւ անգամ մելամաղձ սրտի մ' հաճոյքը
մըռայլ։

Արիսթը, «լուրջ առանց անհամբոյր ըլլալու«, Պուալօն է։ Աքանթը, որուն խանդաղատանքը «աւելի սրտաշարժ բան մը ունէր», Ռասինն է, որ ձեզի պէս, «չափազանց կը սիրէր պարտէզները, ծաղիկները, ծառերու հովանին»։ Վէճի նիւթ եղած է Ժէլասթը, որովհետեւ ըսած էք թէ «չափազանց զուարթ էր» եւ այդ բառերը չեն թուիր յարմարիլ այն գաղափարին զոր մենք ունինք Մոլիէրի բնաւորութեան վրայ։ Մեծ բանաստեղծ մը, որ ձեր վրայ կը սքանչանար, եւ որուն տուները յաճախ մօտենալու է ձերինին (1), անոր մասին գրած է.

«Զըւարթութիւնն այդ արու, ա՛յնքան տըխուր,
ա՛յնքան խոր,
Որ երբ անով կը խնդաս, կը զգաս որ պէտք
էիր լալ։»

Բայց Մոլիէռ միշտ տխո՞ւր եղաւ, մանաւանդ ենթարկուելէ առաջ այն փորձանքներուն որ իր կեանքն ա՛յնքան ցաւագին կամ գէթ ա՛յնքան մելամաղձիկ դարձուցին։ Ըստ իս, ան աւելի կը նմանի Ժելասթին, պսիքէի քանի մը գծերով, ու մասնաւորապէս «ողջամըտութեան խորութեամբ» եւ տեսութեանց լայնութեամբ», ինչպէս ըսած է քննադատ մը, քան թեթեւ ու սիրուն Շափէլը։

Ուրեմն, Մոլիէռ, Ռասին, Պուալօ եւ դուք, սովորութիւնն ունէիք, զուարճանալէ եւ «ձեր զուարճութեանց վրայ յիմարերան խօսելէ յետոյ», գիտութեամբ կամ գրականութեամբ զբաղելու։ Նոյն նիւթին վրայ երկար կանգ չէիք առներ։ Ընդհակառակն «մէկ խօսքէն միւսին կը թռչտէիք, ինչպէս մեղուներ որ իրենց ճամբուն վրայ շատ տեսակ ծաղիկներու կը հանդիպին»։ Օր մը, «նուազ աղմուկի մէջ ու աւելի հաճոյքով լսելու համար «Պսիքէի արկածները», որոնց վրայ ձեր վէպը նոր վերջացուցած էիք, Աքաթ, այսինքն Ռասին, առաջարկեց, ըստ իր սովորութեան, «պտոյտի երթալ քաղաքէն դուրս հեռու տեղ մը ուր քիչ եկողներ ըլլային»։ Վերսայլ նոր գեղեցիկ շինութիւններ եղած էին։ Պուալօ առիթը լաւ գտաւ երթալ զանոնք տեսնելու։ Զորսդ «առտուն կանուխ մեկնեցաք», եւ աշնան աղուոր օրուան մ'ընթացքին, Մենաժըրիին, Օրանժըրիին եւ Դղեակին հրաշալիքները դիտելէ յետոյ, պսիքէի ընթերցումն սկսաւ։ Ո՛չ «նախանձը, ո՛չ չարամտութիւնը, ո՛չ դաւաճանութիւնը ձայն ունէին ձեր մէջ։»

Երջանի՛կ օրեր եւ երջանի՛կ բարեկամներ։ Այդպէս է որ ձեզ չորսդ վերստին կը գտնեմ հիմա, Ռասինը Մոլիէռին հետ հաշտըւած, դափնիներու հոտաւէտ անտառին մէջ ուր Փեբոս եւ Ապողոն ձեր ձայներուն արձագանգն ու տուները կը խնդրեն։ Անտրէ Շէնիէ եւ Ալֆրէտ տը Միւսէ ձեր մէջ են։ Լամարթին իսկոյն իր տեղն ուզեց ձեր մօտ։ Իր մեծ հանճարը զինքն ատոր արժանի կը կացուցանէր. բայց ձենէ, Պարոն, ներողութիւն խնդրեց ինչպէս և պարտաւոր էր ընել, կը յիշէ՞ք Եղիսեան սուրհանդակը որ 1855ին ձեզի բերաւ իր Գրականութեան ընտանի դասընթացքին Ը. Խօսակցութիւնը։ Անոր մէջ կը ճանչնար «ճշմարտապէս աննմանելի շնորհը ձեր Առակներու «կարճ նախաբաններուն» տողերէն ոմանց։ Բայց մնացեալին համար, իր խստութիւնը մինչեւ անարգանք կը հասնէր։ Փոքրագոյնն այդ անարգանքներուն այն էր որ կ'ըսէր թէ «բարձր բանաստեղծութիւնը երբեք ձեզ պիտի չդասէր դարաւոր բանաստեղծներուն կարգը»։ Դարերը

(1) Ալֆրէտ տը Միւսէ։ (Ծ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

ձեր վրէժը լուծեցին։ Ձենէ ետք եկող սե-րունդները ձեզ դրին մեծագոյն բանաստեղծներուն շարքին մէջ եւ չեմ տարակուսիր որ Լամարթին ինքն իսկ վերջ ի վերջոյ ուղղամտօրէն ընդունեցաւ որ դուք ընտրեալ մըն էիք։ Ո՛չ, Պ. տը Լա Ֆօնթէ՛ն, դուք «ազգին մէկ նախապաշարումը» չէք, անոր ամենէն մաքուր փառքերէն մին էք, ու նոյն իսկ ձեր գրական·սեռին ու ձեր հանճարին բնոյթով, անզուգական փառք մը։

Զգենք ձեր Պատմուածքները զոր Լամարթինի անցաւոր մոլորանքը նախընտրելի կը

տութեանց եւ դասերու, զոր դուք իսկ կատարեալ ճշդութեամբ սահմանած էք.

Ինչ որ կ՚ըսեն՝ կ՚ուղղըւի մեզ ամենուս առ հասարակ,
Անասունները կը գործածեմ խրատելու համար մարդիկ:

Եւ ահա, երկայն ճամբով մը, հասանք այն կէտին ուր կանգ կ՚ուզեմ առնել։ Յաւակնութիւն չունիմ գիւտ մը ընելու. այդ գիւտը շատոնց եղած է։ Բայց միշտ ճշմարիտ, ան առիթ մը կը դառնայ, նոր հրատարակութիւն

ՏԻԳՐԱՆ ՓՈԼԱՏ

Տէր Կատուն ու դեռատի Մկնիկը

գտնէ Առակներէն։ Առակներն են որ անմահ են։ Անոնց այլազանութիւնն անհուն է, ինչպէս կեանքը որուն արտայայտութիւնն են.

Մոգութիւն մ՚է իսկապէս. կ՚ընէ հոգին ու շադիր
կամ կը գերէ զայն մանաւանդ,
կապելով մեզ պատմութեանց
Որ իր ուզած տեղը սրտերն ու մտքերը կը տանին:

Ամէն ինչ կը խօսի ձեր գործին մէջ, ուր ստայօդ (ոչ միշտ) մտացածին պատմութիւններ իբր խորհրդանշան կը ծառայեն ճշմար-

մը ներկայացնելու համար հասարակութեան այս նամակին զոր մեծ յանդգնութիւնը կ՚ունենամ ձեզի գրելու։

Անոնք որ ձեր Առակներուն մէջ մարդը չեն տեսներ, ձեզ չեն հասկնար։ Անիկա է անոնց առարկան, նիւթը, խորքը, կենդանի ու տեւական իմաստը։ Անշուշտ, դուք անասունները դիտած էք հազուագիւտ համբերութեամբ մը։ Անոնցմով տղաքը զուարճացնել ուզած էք։ Գահաժառանգ իշխանին ուղղուած էր ձեր առաջին ձօնը։ Բայց կը գգուշացնէիք զայն, «տարիքի մը մէջ ուր զբօսանքն ու խաղերը ներելի են իշխաններուն», ձեր գործը չմեկնել այնպիսի ձեւով մը որ բուն դի-

Fonds A.R.A.M

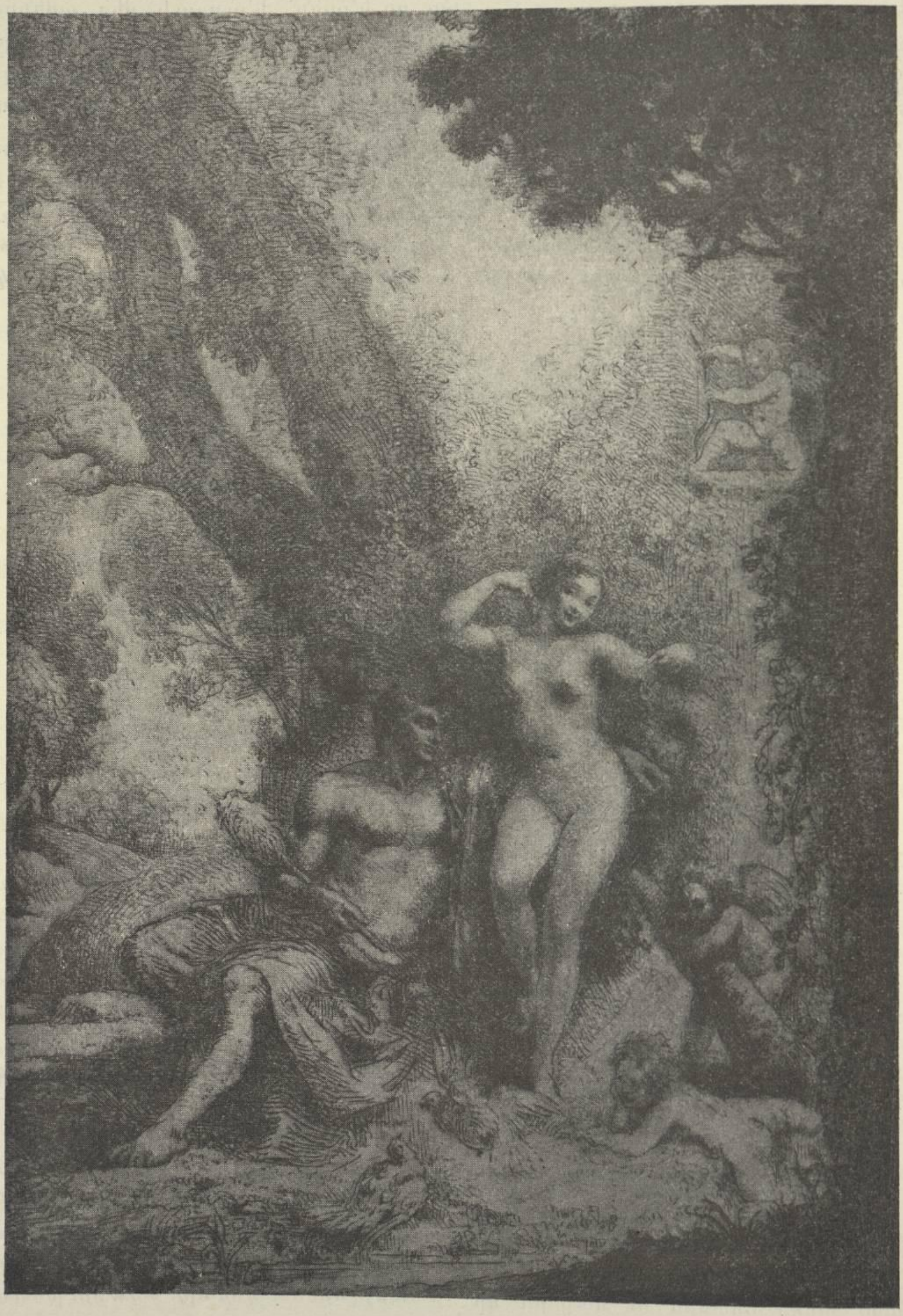

ՏԻԳՐԱՆ ՓՕԼԱՏ

ՍԻՐԱՀԱՐ ԱԹԻՒՄԸ

Fonds A.R.A.M

տաւորութիւնն այլակերպէր։ «Արտաքին երեւոյթը տղայական է, կ'ընդունիմ. բայց այդ տղայականութիւնները պատեան մըն են որ կարեւոր ճշմարտութիւններ կը ծածկեն»։

Ձեր յառաջաբանը աւելին կ'ըսէր։ Հոն մշտական մտահոգութիւնը կը զգացուի ցոյց տալու որ եթէ դուք հաճած էք հաճոյք պատճառել եւ զուարթութեամբ ծիծաղ շարժել, «աւելի լուրջ» նպատակ մը ունեցած էք նաև սակայն։ Ձեր կատակաբանութիւնները առ երեւոյթս միայն այդպէս են. վասն զի, ներքնապէս անոնք ամուր իմաստ մը ունին... Անոնք ոչ միայն բարոյական մը կը պարունակեն, այլ եւ ուրիշ ծանօթութիւններ ալ կուտան. անասուններու մասնայատկութիւններն ու անոնց այլազան նկարագիրները հոն արտայայտուած են. հետեւաբար եւ մեր նկարագիրներն ալ, քանի որ մենք անփոփուճն ենք այն ամէն լաւ ու գէշ բաներուն որ կան անբանաւոր արարածներուն մէջ։ Երբ Պրոմեթեւս ուզեց մարդը յօրինել, իւրաքանչիւր անասունէ տիրական յատկութիւնն առաւ, այդ ամբողջ տարբեր կատրներով՝ մարդկային ազգը ձեւացուց, յառաջ բերաւ այն գործը որ Փոքր-Աշխարհ կը կոչուի։ Այսպէս, այս առակները պատկեր մըն են ուր մենք իւրաքանչիւրը ինքզինքը կը գտնէ նկարուած։ Ինչ որ անոնք մեզի կը ներկայացնեն, յառաջացեալ տարիքով անձերուն սովորութեամբ ստացած ծանօթութիւնները կը հաստատէ եւ տղոց կը սորվեցնէ ինչ որ պէտք է գիտնան»։

Կարելի չէ լաւագոյն կերպով ըսել, նոյն իսկ ձեր վրայ, ինչ որ դուք կ'ըսէք։ Ձեր Առակներուն «շատ ամուր իմաստը» ձեր առաջին Յառաջաբանէն դուրս կը ցատքէ յստակ զօրութեամբ մը որ մեկնաբանութիւնները դրեթէ անօգուտ կը դարձընէ։ Դուք սպառած էք բոլոր հնարքներն արուեստին ուր աննման էք, բայց եւ ամենէն անվրէպ ճաշակով անոր պայմաններն ու սահմանները սեւեռած էք։ Մէկ շարքէ միւսը, ձեր հեղինակութիւնը մեծցած կը դտնենք, ու նաեւ ձեր դատողութեան ամրութիւնը։ Երբ ձեր Տասերկուերորդ Գիրքը հրատարակեցիք, ձեր դաւանագիրը հոն շեշտ մը առած է զոր նախորդները չունէին։ Պուրկօնեի դուքսին կը խօսիք նոյն յարգանքով որով խօսած էիք Գահաժառանգ Իշխանին, բայց այլ եւս պէտք չունիք երկարօրէն բացատրել մտածում մը զոր արդէն ա. մենք հասկցած են։ Եթէ եօթանասուներեք տարեկանին, այլ եւս չէք գրեր այն մեծ հրաշակերտները որ ձեր փառքը տիրական դարձուցին, գիտէք ինչ որ կ'ուզէք, ինչ որ կ'ընէք, ինչ որ կ'ըսէք։ «Այս առումիւնները իսկապէս տեսակ մը պատմութիւն են ուր ոչ ոք չէ շողոքորթուած։ Այս նիւթերը քիչ կարեւորութիւն ունեցող բաներ չեն. անասունները մարդոց դաստիարակներն են իմ գործիս մէջ...»։

Աւելի որոշ խօսելով, մարդիկ են որ ձեր Առակներուն բուն նիւթը կը հայթայթեն. անասուններն անոնց երեւոյթներն են, եւ քանի որում մարդային բնութիւնն անյեղլի է եւ դուք զայն ամենէն հազուագիւտ հանճարով արտայայտած էք, ձեր գլխաւոր գործը երբեք չէ կորսնցուցած եւ չպիտի կորսնցնէ իր այժմէականութիւնը։ Ուրեմն զայն լաւ հասկցած ըլլալ է՝ անոր մէջ մեր ժամանակի մարդիկն ու կիները փնտռելն ու նկարելը, իրենց սովորոյթներով ու զգեստներով, իրենց ըլլալու, շարժելու, ապրելու, իրար սիրելու, իրարու հետ զգուըտելու, իրար խաբելու եղանակներով։ Գտնուեր է փափկաճաշակ գոհարավաճառ (1) մը որ այդ գաղափարն ունեցեր է և մեծ արուեստագէտ մը որ զայն իրականացուցեր է։ Ահա՛ ուրեմն ձեր Առակները՝ 1828ի ոգւով մեկնաբանուած ու նորաձեւութեամբ հագուած։ Ինծի համար պատիւ մըն է զայն ձեզի ներկայացնել իբր մեծարանքի ընծայ մը։ Յօնքերնիդ մի՛ պըսպտէք. կ'ընդունիմ որ Պ. Փօլատի օֆօրթները շատ հեռու են այն մանրանկարներէն որով Ժ. Շօվօ կը զարդարէր ձեր Շատընտիր Առակներու հրատարակութիւնը՝ 1668ին։ Այս վերջիններուն միամտութիւնը հասարակաց ոչինչ ունի առաջիններուն չարաճճիութեան հետ։ Բայց եթէ վերջիններն աւելի մօտ են ձեր բնագրին, միւսներն ի վեր կը հանեն ինչ որ ձեր մտածման մէջ կայ տեւական եւ յաւիտենապէս մարդկային։ Կը ժպտիք արդէն։ Փոքր-Աշխարհը տեղի տուած է բուն աշխարհին, եւ ատով

(1) Վեվեռ՝ գեղարուեստասէր գոհարավաճառն է, որ այդ հրատարակութեան նախաձեռնութիւնն ունեցած է եւ տիգրան փոլատի յանձնած է նկարազարդումը. բայց Առակներուն մէջ «վարդը» ցոյց տալու գաղափարը արուեստագէտն է որ ունեցած է (Ծ. Խ.).

Fonds A.R.A.M

կը հասկնամ այսօրուան բոլոր աշխարհները (բոլոր ընկերական միջավայրները, Ծ. Խ.): Ահա՛ մեր կեանքը եւ մեր բարքերը ինչպէս որ են: Ձեր դիտողութեան նրբութիւնը ձեզի շուտով ըմբռնել տուած է թէ անոնք նուազ կը տարբերին ձեր դարուն բարքերէն քան ինչ որ մարդ նախ պիտի կարենար կարծել: Երեւոյթները միայն կը փոխուին: Մարդիկ միշտ նոյնը կը մնան: Կիներն ալ, կիները մանաւանդ: Ի՛նչքան դուք սիրած էք զէնոնք: Նայեցէք էնոնց. իրենց կարճ շրջազգեստները, իրենց կարճ մազերը, իրենց սնգոյրը եւ սիկարէթները, գինիով լօլիկցած անառակ մանչու իրենց անպատկառ ձեւերը, այդ բոլոր արտաքին տեսքն ու այդ բոլոր ժէսթերը չեն արդիլեր զիրենք կիներ ըլլալէ: «Կառք վարելու —եւ մանաւանդ դէշ վարուելու— արտօնագիրը, որով իրենցմէ ոմանք հպարտ են, չէ այլափոխած, ոչ էնոնց համար, ոչ միւսներուն համար, իրենց էական ու գոյացական բնութիւնը: Ինչպէս դուք զէնոնք տեսած ու նկարած էք, այնպէս զէնոնք կը նկարէ Պ. Փօլատ որ զէնոնք կը ճանչնայ: Ան գիտէ կեանքը տեսնել: Մուկի մը յուշագրին մէջ՝ նուրբ ու ճապուկ տաղանդով մը՝ մարդու մը անասնական դէմք տալէ յետոյ, այստեղ՝ ձեր անասուններուն կը դարձընէ, բարեյաջող ձեւերուին արուեստի մը որ մեծցած է, իրենց մարդկային ճշմարիտ դիմագծութիւնը: Ձեր անմահ Ադակները ոչինչ կը կորսընցնեն ատով, զոնէ կարծիքովը Ֆրանսական Ակադեմիոյ ձեր անարժան եղբայրակցին, որ ինքզինքը կը հաժարի, ակնածալից անձնուիրութեամբ,

Ձեր շատ խոնարհ, շատ հնազանդ
եւ շատ հաւատարիմ ծառան
ԼՈՒԻ ՊԱՐԹՈՒ

Fonds A.R.A.M

ՄԻՀԱՅԻԼ ԷՄԻՆԵՍՔՈՒ

ՌՈՒՄԷՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԻՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՈՒ ԳՈՐԾԻՆ ՎՐԱՅ

(Շար.)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ

Քաղաքականութիւնը կը զգեստնէ բոլոր այն արուեստագէտները որ կը վարակուին իրմով։ Ան զգեստնեց եւ Էմինեսքուն։

Դժբախտ են փոքր ժողովուրդները։ Անոնք իրենց գրչի, արուեստի մարդիկը եւս կը լծեն խորթ աշխատանքներու։ Կը ստիպեն որ արուեստագէտը հանրային տարբեր ձիգերու վատնէ իր ներսի կրակը, կամ մխրճուի քաղաքական կեանքի մէջ՝ լքելով յաճախ իր յուզումները ու տեսիլքները։ Նոյն երեւոյթը չէ՞ք գտներ հայ կեանքի մէջ ալ։ Ահ մը հանրային վէմքեր՝ որոնք հարկադրուած են շատ մը աշխատանքի մէկտեղ հասնիլ ու տոկալ։ Արուեստի մարդը կը տեսնենք կուսակցական վէճերու լծուած, կամ կլանուած քաղաքական հոգերով։

Ռումէն քաղաքական կեանքը Էմինեսքուն ալ զոհեցաւ։ Ու զայն խամրեցուց։

Թերեւս զարմանալի թուի յիշելը թէ այս մարդը՝ որ նոր գիծ բացաւ ռումէն մտաւոր կեանքին մէջ, քաղաքական ըմբռնումներով պահպանողական մըն էր։ Սխալ է կարծել սակայն որ Էմինեսքուի մտնակցութիւնը պահպանողականներուն՝ ազատական կուսակցութեան հանդէպ իր ունեցած ոխէն կուգայ։ Ճիշդ է, երբ 1876ին ազատականները եկան իշխանութեան գլուխ՝ վտարեցին զինքը Եաշի մէջ իր ունեցած մատենադարանապետի պաշտօնէն, պատրուակ բռնելով քանի մը գրքի կորուստը։ Բայց ատկէ չէր բխեր իր պահպանողականութիւնը։ Ան դեռ Ռումանիա չզարձած՝ արդէն ձեւեր էր իր քաղաքական համոզումները, զոր միայն աւելի պիտի շեշտէր յետոյ, իր երկրին կեանքը մօտէն ճանչնալով։

Իօն Սլավիչ որ Էմինեսքուն մօտէն ճանչցած է անոր Վիեննա ապրած օրերուն, եւ որ պիտի գործակցէր յետոյ անոր՝ լրագրական ասպարէզի մէջ, կը պատմէ բանաստեղծին մտայնութիւնը երբ դեռ Վիեննա էր.

«Հիացող անցեալին՝ որ հմայքով լի էր իրեն համար, ան կը պնդէր որ ապրողները երկիւղածութեամբ շարունակեն իրենց նախորդներուն սկսած գործը, պահպանելով սրբութեամբ ինչ որ հին է բայց դեռ չհինցած, եւ զգուշանալով ամէն հապճեպ մեղադրանքէ։»

Արդարեւ անցեալին հանդէպ իր տարօրինակ պաշտամունքն է որ հիմը կազմած է իր պահպանողականութեան։ Ան կը հաւատար որ եթէ ժողովուրդն է եղած ռումէն ազգային կեանքին աղբիւրը. ազնուականութիւնն է որ զայն պահպանած է, ազնուացուցած։ Ազգային աւանդութեանց ամենէն

Fonds A.R.A.M

երկիւղած պահնորդը, ցեղին ամենէն հաւատարիմ պահապանը աղնուականութիւնն է ըստ իրեն։ Ու դարձեալ ան է որ վաղը կրնայ կռուիլ նորելուկ հոսանքներուն դէմ որոնք ուտիճի պէս պիտի կրծեն ցեղը ներսէն, ան է որ նուիրական աւանդութիւնները պիտի պահպանէ եւ վաղը։ Ասկէ՛ կը բխի իր պահպանողականութիւնը։ Իր պահպանողականոգեկանութիւնը, հետեւաբար, հակաժողովրդական վարդապետութիւն մը չէ, այլ մտատանջութիւն մը, բանաստեղծի՛, որ կը սարսափի հին գեղեցկութեանց եղծումէն, փճացումէն։

Իօն Սլավիչն է դարձեալ որ կը պարզէ Էմինեսքուի պահպանողականութիւնը.

«Վիեննա գտնուած ատեն, ան ռամկավար էր այն իմաստով որ ամէն մարդու պէտք է ապահովել ազատութիւնը զարգանալու համաձայն իր բնաւորութեան, իր նկարագրին։ Երբ Վիեննայէն երկիր դարձաւ՝ միաց ռամկավար միշտ միեւնոյն իմաստով, բայց չէր կրնար աշխատիլ այստեղի ռամկավարներուն կողքին. Դ'ըմբռնտանար իր նկարագիրը՝ տեսնելով որ մարդիկ ամէն կապ խզած են ու կը խզեն անցեալին հետ, եւ ժողովուրդին մեծ զանգուածին հետ, հանդիսանալով իրենք տեսակ մը զարգացած դաս, վերնախաւ, կը լքեն ծնողքներու կենցաղը, անոնց բարքերն ու սովորութիւնները, կ'եղծեն ռումաներէն գեղեցիկ լեզուն եւ կ'ոչնչացընեն անցեալին մէջ մթերուած բոլոր գանձերը, որպէս զի ստեղծեն նոր աշխարհ մը, ուր ամէն ինչ ջնարակ է եւ կեղծիք։ Ան կրնար աշխատիլ միայն անոնց հետ որոնք դեռ երկիւղածութիւն մը կը պահեն դէպ ի անցեալը, եւ որոնք կը հաւատան թէ յառաջդիմութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը չեն յառաջանար ոստումով, այլ պատշաճ չափաւորութեամբ։»

Ինչքան ալ աղնուականութիւնն է իրեն համար ցեղին աւանդապահը, իր մտահոգութիւնը սակայն բարօրութիւնն է ցեղին, մանաւանդ անոր խոնարհ խաւերուն։ Երբ ժողովուրդին երջանկութիւնն է խնդրոյ առարկայ՝ ան խիղճ չի դներ սկզբունքներուն մէջ։ Չի վախնար նոյն իսկ որ միապետական կը կոչեն զինքը։

«Տուէք ինձի ամենէն միապետական երկիրը ուր մարդիկ առողջ ու հարուստ են, — կ'ըսէ տեղ մը,— ես զայն պիտի նախընտրեմ ամենէն ազատ երկրէն ուր մարդիկ թշուառութեան մէջ են ու հիւանդ։»

Ու այս մարդը՝ որ ամենէն քնքուշ զգացումները երգեց, քաղաքական ասպարէզի վրայ բուռն մնաց։ Կրքոտ էր պայքարի մէջ, ու յաճախ աննեղող՝ երբ իր սկզբունքներուն ոսոխ մը դանէր։ Աչքէ անցուցած ատեն քանի մը նմուշները իր լրագրական բանավէճերուն՝ չեմ գիտեր ինչո՛ւ միտքս կուգայ մեր իսկ կեանքը, ուր մեր ամենէն աղնուական գրագէտները՝ թաթխուած քաղաքական վէճերու՝ մոլեգին մարդիկ կը դառնան, մոռնալով իրենց մէջ արուեստի, գրչի մարդը։

Էմինեսքուի նման նուրբ խառնուածք մը չպիտի կրնար անշուշտ երկար տոկալ այս հեւասպառ պայքարին։

Եթէ բան մը ճակատագրական ազդեցութիւն ունեցաւ Էմինեսքուի ուղեղին վրայ, անկասկած իր մանանկցութիւնը եղաւ քաղաքական շահագրգիռ եւ չարաճիտ պայքարներու, ինչպէս կ'ըսէ Քենոփոլ, յայտնի գրագէտն ու պատմագիրը։ Ան որ անձնաւորեալ միամտութիւնն էր՝ ինչպէս են բոլոր գրական հանճարները՝ լուրջի առաւ քաղաքականութիւնը, իր ամբողջ կիրքը դրաւ հոն, խանգավառուած իր քարոզած գաղափարներէն, ատելով իր հակառակորդները, եւ իր բանաստեղծի ազնիւ ու մաքուր սիրտը ի սպաս դնելով փոփոխական հովի մը։ Իր մտաւոր ուժերը ան սպառեց ապարդիւն պայքարի մը մէջ։ Ու կարելի՞ է զարմանալ որ նման կեանք մը ի վերջոյ փճացուցած է մտածող մեքենան։ Ո՞վ յիմարացուց Էմինեսքուն։ Զայն յիմարացնողը՝ իր երկիրը, իր ժողովուրդը եղաւ, որ զայն չճանչցաւ, որ բանաստեղծին կենդանութեանը ոչ մէկ զոհողութիւն բրաւ՝ անոր հայթայթելու համար ապրելու միջոցներ, որ ձգեց զանիկա սեւ թշուառութեան մը մէջ, եւ թոյլ տուաւ որ անիկա յիմարանոցի մը մէջ իր մահը դանէ։

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Խօսիլ հրապարակագիր Էմինեսքուին մասին՝ կը նշանակէ ի վեր հանել, անգամ մը եւս, թէ ինչպէ՛ս կը թօշնի լրագրութեան մէջ քշուած արուեստագէտը։ Եթէ քաղաքականութիւնը, ընդհանրապէս, կ'ընդարմացնէ արուեստի մարդը, օրուան մամուլն է մանաւանդ որ զանիկա կը ջլատէ ու կը մեռցնէ։ Նոյն իսկ մեր մէջ, ո՞ր հայ գրագէտն է

Fonds A.R.A.M

որ իր շնորհները չէ խամրեցուցեր հրապարակագրութեան մէջ։

Եթէ պարագաները լրագրութեան դիրքը նեցած չըլլային էմինեսքուն, ռումէն բանաստեղծութիւնը հաւանաբար նոր հրաշակերտներ կ'ունենար։

Ու ինչ որ աւելի դառն է՝ ապրուստի հոգն էր որ զինքը լրագրութեան մղեց։ Երբ կուսակցական նկատումներով խլեցին ձեռքէն Եաշի մէջ ունեցած հարեւտ մէկ պաշտօնը՝ համալսարանի գրանատարակետութիւնը, ապրուստի մտատանջութիւնը սկսաւ ճնշել իր միտքը։

Որպէս զի կարենայ իր կեանքը շահիլ՝ էմինեսքու 1876ին Եաշը թողուց, եւ Պուքրէշի մէջ խմբագիր եղաւ Թիմփուլ թերթին, զոր կը հրատարակէր պահպանողական կուսակցութիւնը։ Այդ պաշտօնին վրայ ալ մնաց մինչեւ 1883, երբ առաջին անգամ երեւցան հետքերը իր մտքի հիւանդութեան՝ ուրկէ ա՛լ չպիտի բուժուէր երբեք։

Իր լրագրական կեանքն էր որ սպաննեց զինքը։ Ո՞ր արուեստագէտը թարմ կը մնայ՝ երբ ստիպես զինքը խմբագրութեան կամ վարժապետութեան մէջ օրն ի բուն բթացնել իր միտքը։ Ո՞ր բանաստեղծն է որ տրամադրութիւն կ'ունենայ իր հոգիին հետ խօսքի նստելու՝ երբ ամբողջ օրը ուղեղը խռոված է խորթ զբաղումով մը։

Ու ամբողջ եօթը տարի տեւեց այդ անհրապոյր կեանքը, ըսենք՝ այդ չարչարանքը, որ իր կարճ կեանքին ամենէն պտղատու մասը պիտի խլէր։

Իր լրագրական կեանքը սպէս կը պատմէ Իոն Սլավիչ՝ որ էմինեսքուի հետ միասին վարած է Թիմփուլի խմբագրութիւնը.

«Լրագրութեան մէջ մտնելու առեն քիչեր մխայն ունեցած են այնքան պատրաստութիւն որքան ունէր էմինեսքուն։ Ցեսակ մը շրջուն մատենադարան էր, եւ չէր ըլլար օրուան խնդիր մը ո. րուն մասին արդէն համոզում մը չունենար. օժտուած զարմանալի յիշողութեամբ մը՝ ան երբեք չէր մոռնար իր սորվածը, եւ մեծ դիւրութեամբ կ'օգտուէր իր ծանօթութիւններէն դէպքերու եւ դէմքերու մասին. վարժուած ոտանաւոր գրելու՝ բայց նաեւ անմրցելի էր իբր արձակագիր։ Թէեւ կը գրէր արագ, բայց խնամքով կը կշռէր իր բառերը, եւ դժուար կը տպէր բան մը առանց ձեռագիրը կարդացած ըլլալու մէկուն, ու երբեք՝ առանց գոնէ ինք վերստին կարդալու։ Բնախնդիր էր լեզուի մասին ալ։ Չեմ գրեր, կ'ըսէր, միայն Պուքրէշցիներուն, ոչ ալ Մանթէնիացիներուն կամ Մոլտովացիներուն համար, այլ բոլոր Ռումէններուն, ոչ թէ միայն այսօրուաններուն՝ այլ վաղուաններուն համար ալ։ Աշխատասէր էր ու խղճամիտ, եւ գայն միշտ կը գտնէիր իր տեղը։ Մտածման կամ ուսումնասիրութեան մէջ թաղուած՝ յաճախ կը մոռնար անունդն ու քունը. հիւանդ իսկ ըլլար՝ խմբագրատուն կուգար միշտ, կը հետաքրքրուէր ամէն բանով եւ կ'ուզէր որ միշտ տեղեակ պահէին զինքը։ Առաջնորդող յօդուածները շատ քիչ կը գրէր ան խմբագրատունը։ Գրական արժանապատուութեան եւ հանրութեան հանդէպ յարգանքի խնդիր էր իրեն համար՝ յօդուածները գրել կատարեալ խաղաղութեան մէջ։ Միասին կը կարդայինք իր գրածը՝ ձեռագիրը շարուելու չղրկուած։ Կը գրէր ընթեռնլի, գեղեցիկ ու խնամուած։

«Խոհնուած քով ալ հրապարակագիր էր ան։ Ինչ որ կ'ըներ՝ կ'ընէր սրտովը։ Իր մօտ ամէն բան կը բխէր խոր համոզումէ մը, եւ յստակ էր բանաձեւուած։ Առարկայական էր, երբեք ինքզինք անձնապէս վիրաւորուած չէր զգար, ու չէր կորսընցներ կշիռը։ Չեմ յիշեր երբեք որ մէկը վշտացուցած ըլլայ, կամ բուռն եղած մէկու մը հանդէպ։ Անկարելիր էր եւ անողոք երբ պէտք ըլլար ճշմարտութիւնը ըսել, բայց իր անձնական յարաբերութեանց մէջ չէր նախատեր մէկը, եւ որ եւ է նախատինք կ'ընդունէր քմծիծաղով մը։

«Ան չէր հարուածեր կառավարութիւնը՝ ընդդիմադիր թերթի մը խմբագիրը ըլլալուն համար, այլ այդ պաշտօնին մէջ էր մտած որովհետեւ կը բաղձար անողոքօրէն հարուածել մարդիկ՝ որոնք, իր կարծիքով, կը կաղմալուծէին ռումէն ընկերութիւնը։»

Ինքն է որ Եաշէն 1882ին գրուած նամակի մը մէջ կ'ըսէ բարեկամի մը.

«Պէտք է այսօր զիս երեւակայես շատ յոգնած մարդ մը, այն օրէն ի վեր որ առանձինն կ'ընեմ սկզբունքներու այս առեւտուրը, այնքան հիւանդ որ առնուազն վեց ամսուան հանգիստի պէտք ունիմ ինքզինքս գտնելու։ Գրեթէ վեց տարի է որ լծուած եմ այս տաժանակիր աշխատանքին, վեց տարիէ ի վեր կը դառնամ այս cercle vicieuxին մէջ։ Վեց տարի է հանգստութիւն չունիմ, խաղա-

Fonds A.R.A.M

ղութիւն չունիմ՝ որոնց այնքան ես պէտք ունէի կարենալ աշխատելու համար ուրիշ բաներու՝ քան այս քաղաքականութեան: Quelle vie, mon Dieu, quelle vie...!»:

Բայց պէտք է ըսել որ եթէ բանաստեղծը ընկճուեցաւ հրապարակագրին մէջ, մարդը զօրաւոր մնաց: Լրագրող Էմինեսքո՛ն ալ բարձր մնաց իր շրջապատէն, թէեւ իր քաղաքական համոզումները իր դարուն չըլլային:

ՏԱՌԱՊՈՂԸ

Մեծ արուեստագէտներէն ո՞վ չէ տառապած: Բայց երբ տառապանքը կը տանի եղերական վախճանի մը՝ տաժանելի է կրելը: Էմինեսքու ա՛յդ տառապանքը կրեց:

Ան իր ներսը դժբախտ ընտանիքի մը ճակատագրական սերմը ունէր արդէն, երբ կեանքն ալ իր հոգերը տուաւ: Երեսունըութը տարի ապրեցաւ ան, ու այս կարճ կեանքին հինգ տարիները՝ հոգեկան հիւանդներու ապաստարանի մը մէջ: Բայց իրեն մնացած երեսուներեք տարիներն ալ վիշտով, հոգերով անցան:

Բանաստեղծը ծօսէն ճանչցող մը, ակաղեմական Եաքօպ Նէկրուցցի կ'ըսէ թէ Էմինեսքու միշտ ապրեցաւ կատարեալ թշուառութեան մէջ: Թէեւ շատ էր հանճար եւ շատ քիչ էին անոր պէտքերը, բայց ան, տղու մը պէս, չէր գիտեր գործածել իր վաստակ քիչ մը դրամը: Իր հիւանդութեան երկար շրջանին՝ իր բարեկամներուն ու հիացողներուն աջակցութեամբը ապրեցաւ: Իսկ Խորհրդարանը, 1888ին, այսինքն երբ յիմարանոցն էր վաղուց, պզտիկ թոշակ մը կապեց անոր: Իր թաղումը եղաւ պետութեան ծախքով: Է՜հ, անշուշտ: Դիւրին է արցունք թափելը երբ բանաստեղծը ա՛լ չկայ:

Ուրիշներ ալ պատմած են Էմինեսքուի չարչարանքը կեանքը շահելու համար: Ճիշդ է որ ան բարեկամներ ալ ունեցած է՝ որոնք փորձած են չզգացնել կեանքի բեռը: Անոնցմէ մէկը, Թիթու Մայօրէսքու, գրագէտ եւ նախկին նախարար, որ սիրած է Էմինեսքուն եւ յաճախ աջակցած անոր, նոյն իսկ կը վրդովուի երբ բանաստեղծին նիւթական տագնապները խօսքի նիւթ կ'ընեն:

«Էմինեսքուի նիւթական թշուառութեանը մասին խօսիլ, կ'ըսէ ան, կը նշանակէ գործածել իր անհատականութեանը անյարմար բացատրութիւն մը, որուն դէմ առաջին անգամ ինքը պիտի բողոքէր: Ինչ որ պէտք էր Էմինեսքուին ապրելու համար այդ բառին նիւթական իմաստովը, ան միշտ ունեցաւ: Գոյութեան հոգերը երբեք չճանչցաւ ան իր մտաւոր առողջութեանը շրջանին: Երբ ինքը չէր վաստկեր մինակը, կ'օգնէին իրեն հայրն ու բարեկամները:»

Թերեւս ճշմարտութիւն կենայ այս չբմեղանքին մէջ: Թերեւս Էմինեսքուն ի՛նքն ըլլայ անկանոն կեանք վարողը: Բայց սա ստոյգ է որ տառապեցաւ ան: Ու այդ տառապանքը յաճախ մարդոցմէ կուգար: Բաւական է յիշել իր վարուելը պաշտօնէ, ինչ որ դժնդակ դարձուց անկէ յետոյ իր կեանքը:

Արդարեւ, ռէժիմի փոփոխութիւնը, 1876ին, ազետաբեր եղաւ Էմինեսքուին համար: «Ջանիկա իր պաշտօնէն հրաժարեցուցին, կը պատմէ Եաքուպ Նէկրուձձի, առանց որ եւ է շարժառիթի, ինչպէս կը պատահի յաճախ մեր մէջ երբ դահլիճները կը փոխուին: Նոյն իսկ դատ տուին զանիկա՝ ըսելով որ պետութեան մատենադարանէն կը պակսին քանի մը գրքեր: Անշուշտ որ հետեւանք չունեցաւ դատը՝ որովհետեւ պակսող գրքերը գտնուեցան իրենց իսկ դարակներուն մէջ:» Ու ի՞նչ կ'ուզէք որ ըլլայ բանաստեղծին արդէն հիւանդոտ հոգին: Ի՞նչ կը խորհի ան աշխարհի վրայ երբ հային պատառը կը խլեն բերնէն: Ան աշխարհքէն կը սժգայ: Որքան զինքը սիրողներ նիւթապէս օգնեն իր նեղ օրերուն՝ ան դարձեալ կ'աւետ մարդիկը: Ան նոյն իսկ չի կրնար սիրել ողորմութեան համար իրեն երկարող ձեռքը: Իր տառապանքէն բա՛ն մը չի պակսիր՝ եթէ նոյն իսկ ապրուստի հոգը մեղմանայ, լրագրական կեանքի մէջ վատնուած տարիներու դիմով:

Բայց ի՛նչ աւելի խօսուն փաստ՝ քան երբ բանաստեղծը ինքն է որ իր տառապանքը կը պատմէ: 1882ին Եաշի մէջ բարեկամին ուղղած մտերմական մէկ նամակին մէջ՝ Պուքրեշէն կը գրէ ան.

«Խաբուած մըն եմ ես, թէեւ աշխատեցայ հաղորդմով եւ հաւատալով գաղափարներուս ամրապնդումին, եւ աւելի լաւ ապագայի մը: Ութը տարի է որ Ռումանիա գարձած եմ, եւ այն օրէն ի վեր

Fonds A.R.A.M

յուսախաբութիւնները կը յաջորդէն յուսախաբութեանց, ու այնքան ծեր կը զգամ հիմա վրս, այնքան յոգնած, որ ձեռքս ի զուր կը դնեմ գրչիս վրայ բան մը գրել փորձելու համար։ Կը զգամ որ ա՛լ ի վիճակի չեմ, կը զգամ որ սպառած եմ բոլոյապէս, եւ որ ինձ պէտք է երկա՛ր, երկա՛ր հանգիստ մը որպէս զի ինքզինքս գտնեմ։ Եւ սակայն ոչ իսկ հասարակ բանուորի մը չափ հանգիստ կրնամ գտնել ես, ոչ մէկ տեղ, եւ ոչ մէկուն մօտ։ Խորտակուած եմ, ու այլ եւս չեմ գտներ ինքզինքս, այլ եւս չեմ ճանչնար ես զիս։»

Իրաւունք չունե՞ր բանաստեղծ Վ.Վահուեան՝ երբ Էմինեսքուի եղերական մահէն յետոյ կը գրէր.

«Հիմա որ մեծ արուեստագէտին ստուերը այլ եւս չի խոովեր մեզը, ժողովքի նստեցէք հիմա բոլորդ, եւ որոշեցէք թէ ի՛նչ զարդերով պիտի պըճնէք իր գերեզմանը։»

ՅՈՌԵՏԵՍԸ

Մէկը որ ի ծնէ դժբախտ է եւ որուն կը սպասէ առհասարակ սեւ ճակատագիր մը, մէկը որ կը տառապի ու տառապանք կը սեւնէ շուրջը՝ ինչպէ՞ս յոռետես չըլլայ։

Այո՛, յոռետես մըն էր Էմինեսքուն։

«Ռումէնները աւելի յոռետես խորհող եւ գրող չունեցան երբեք քան Էմինեսքուն, կ'ըսէ Եաքուպ Նէկրուցցի ակադեմականը։ Կատարեալապէս ըմբռնած էր ան կեանքի ունայնութիւնը, եւ գոյութեան բովանդակ ոչնչութիւնը մահէն ետք։ Ու եթէ իր գերագոյն պահերուն ունենար իր մտքի պայծառութիւնը՝ քա՛ղցր ժպիտով մը ան պիտի բաժնուէր կեանքէն։»

Բայց ճիշտ չ'ըլլար ըսել թէ յոռետես էր Էմինեսքուն, եւ անցնիլ։

Պէտք է ճշդել, առաջ, թէ ուրկէ՞ կուգար այս յոռետեսութիւնը։ Քննադատները կը դժուարանան անոր աղբիւրը ցոյց տալու։ Կը դժուարանան՝ որովհետեւ չեն կրնար ժառանգական ախտի մը ստեղծած տրամադրութեան վերագրել. Էմինեսքու, կեանքի մէջ, բարի ու քաղցր էր նկարագրով, ու իր խորքին մէջ լաւատես։ Չեն կրնար եւ իր դաստիարակութեան մէջ գտնել սերմերը, ու այս կամ այն հեղինակին ազդեցութիւնը շօշափել իր յոռետեսութեանը մէջ, ինչպես կարելի է ընել մեր Եղիայիին համար՝ որ իր ընթերցումներուն զոհն ալ է։

«Ցոռետես էր Էմինեսքու, կ'ըսէ յայտնի քննադատ մը, Տօպրուձիանա Կերէա։ Ոմանք կ'ըսեն թէ անոր յոռետեսութեան պատճառը դարուն յոռետես փիլիսոփայութիւնն է, Շօփէնհաուէրինը։ Բայց խնդիր է թէ Շօփէնհաուէրի փիլիսոփայութիւնը ինչէ՛ն պիտի կարենար այդքան ազդել Էմինեսքուի ստեղծագործութեան վրայ, երբ Էմինեսքու Գերմանիա ուսած ատեն, մեռած էր արդէն մեծ փիլիսոփան, եւ փոխարէն կ'ապրէր ու կ'իշխէր ուրիշ իմաստասէր մը՝ որ մեծ ազդուկ հանեց Գերմանիոյ մէջ իր լաւատես քարոզութեամբը, — Տահրինկը, որուն մասին այնքան յարգանքով կը խօսի եւ ինքը, Էմինեսքուն։ Ուրիշներ բանաստեղծին յոռետեսութիւնը կը վերագրեն ներքին պատճառի,—յիմարութեան սերմին, բնախօսական եւ հոգեբանական ժառանգական ախտին՝ որ յետոյ պիտի յանդէր նոյն ինքն բանաստեղծին յիմարութեանը։ Սխալ է եւ այս կարծիքը։ Էմինեսքու բարի էր, քաղցր, այլասէր։ Իր նկարագրին առաջին հիմքը՝ աւելի լաւատեսութիւնը, գաղափարապաշտութիւնն էին քան յոռետեսութիւնը։ Իր ստեղծագործութեան մէջ խորապէս կը զգացուի այդ բանը։ Անցեալին խեհլացումը՝ զոր ըրաւ Էմինեսքու իր երգերուն մէջ, հետեւանք է յոռետեսութեան մը, բայց իւրայատուկ յոռետեսութեան մը՝ որ մասնաւոր է Էմինեսքուին, որ իր սկզբնական խորքին մէջ խեհլիսթ էր, բառին ամբողջական ուժովը։»

Բայց Էմինեսքուի յոռետեսութիւնը համակրելի գիծ մը ունի։ Ան լալկան ողբ մը չէ զոր պահ մը մակ կ'ընես ու որմէ կը խրտչիս յետոյ։ Իր երգերուն մէջ երբեք չես զգար իր իսկ տառապանքը։ Ան չի սիրեր իր կսկիծները հեկեկալ, ինչ որ բանաստեղծը անհրապոյր պիտի դարձնէր ի վերջոյ։ Էմինեսքուն կարդացող Հայեր տարուած են, առաջին տպաւորութեամբ, Դուրեանին նմանցընել զինքը։ Բայց անջրպետը մեծ է։ Դուրեան ի՛ր իսկ տառապանքը պոռթկայ։ Անոր ամէն մէկ տողին մէջ կը զգաս որդը որ անոր մարմինը կը կրծէ ու ապրելո՛ւ ծարաւը։ Չ'ուզեր աշխարհքէն զատուիլ ու կը հայհոյէ իր Աստուծուն։ Ծարբեր է յոռետես գիծը Էմինեսքուի մէջ։ Ան կեանքի ծարաւը չունի, ոչ ալ իր տառապելուն սրտմտութիւնը։

Fonds A.R.A.M

Այո՛, ան սեւ կը տեսնէ շուրջը, որովհետեւ կը զգայ որ բոլո՛րը կը տառապին։ Անոր երգերուն մէջ կը զգաս ամենո՛ւն վիշտը։

Թիթու Մայորէսքու, բանաստեղծին վաղեմի մտերիմը, շատ լաւ կը բացատրէ անոր յոռետես բայց միեւնոյն ատեն այլասէր հոգին.

«Ինչ որ ճշմարտութիւն է՝ Էմինեսքու համոզուած հետեւորդ մըն էր Շոփէնհաուէրի, ուրեմն յոռետես. բայց այս յոռետեսութիւնը իր անձնական ճակատագրէն դժգոհ անձնասէրի մը ողբը չէր, այլ մելամաղձոտ տրամադրութիւն մը յանուն հանուր մարդկութեան ճակատագրին։ Եւ նոյն իսկ այն պահուն երբ իր քերթուածներուն մէջ իր ցասումը կը պոռթկայ ընդդէմ խաբուսիկ խուժանավարներուն, աւելի էսթէթիք զգացում է որ կը յայտնուի քան թէ անձնական դառնութիւնը։ Էմինեսքու՝ եսասիրութեան տեսակէտով՝ ամենէն անտարբեր մարդն էր. ոչ երջանկութիւնը կը խայծէր զինքը, ոչ ալ կը վախնար թշուառութենէ։ Բացարձակ խաղաղութիւն, ահա իր յատկանշական գիծը՝ մելամաղձութեան թէ հրճուանքի մէջ։ Ու դիտելի է նաեւ որ իր յիմարութիւնն ալ հրճուանքի մը ձեւը ունէր։»

Բայց այդ արտառոց հոգին աւելի լաւ կը բացատրէ ուրիշ գրող մը, Էտուարտ Կրուպէր.

«Էմինեսքու, ինչպէս Լէոփարտին, ինչպէս եւ Լուիզ Աքէրմանը, կը պատկանի յոռետեսներու, յուսահատներու, ըմբոստներու մտաւոր ընտանիքին։ Հիացող Շոփէնհաուէրի տեսութեանց, իր մտքի խառնուածքով մօտիկ գերման մեծ փիլիսոփային, անկէ սորվեցաւ յոռետեսութիւնը, բայց Էմինեսքուի յոռետեսութիւնը եսական յոռետեսութիւն մը չէ, որ կը բխի մարդկային պզտիկ անհատականութենէն, այլ ան այլասէր յոռետեսութիւն մըն է, լայն սրտով, ընդարձակ զգայնութեամբ, ազնիւ տենչերով մարդու մը։ Այս տեսակէտով զայն կրնանք դնել Լորտ Պայրընի քովը։ Անգլիացի մեծ բանաստեղծին պէս Էմինեսքու կը հառաչէ, կ'անիծէ յանուն մարդկութեան ճակատագրին։ Եւ եթէ բաղդատաբար փոքր է իր երկր, բայց իր մտածման կայծերը նոյն հանքէն է որ կը բխին։ Յոռետեսութիւն այլասիրութեամբ, ահա Էմինեսքուի յատկանշական գիծը։ Իր երկը, «բովանդակ յաւերժութիւն մը վշտերու», երկ մըն է համակրանքի, սրտերու եղբայրութեան եւ աղապատանքի։»

Մէկ խօսքով յոռետես Էմինեսքուի խորքին մէջ իտէալիզմ կայ, բարութիւն. բաղցրութիւն, զգացումը ներդաշնակութեան եւ տիեզերական համակրութեան։

Պուքրէշ Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

(Վերջը յաջորդով)

Fonds A.R.A.M

ԱՏԱՄ ՄԻՑՔԻԵՎԻՉ

ԱՅԼԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ (1)

Մտիկ ըրէ, աղջի՛կ։

Ան մտիկ չ՚ըներ... — Օր ցորեկ է, քաղաքին մէջ ենք, քով մարդ չկայ. ի՞նչ ուրուական է որ բռնել կ՚ուզես։ Կը կանչես զայն, կը թուիս զայն ճանչնալ...

Ան մտիկ չ՚ըներ... — Քարի մը պէս անշարժ, աչքերը մերթ սեւեռուն, մերթ մոլորուն, յանկարծ լալ կը սկսի, պարապը կը գրկէ, կը շարժուի, յետոյ կ՚արտասուէ ու կը ժպտի։

«Դո՛ւն ես, սիրելի Ժանս, գիշե՛րը, նոյն իսկ մահուընէ՞ յետոյ, ո՜վ սիրականս։ Եկո՛ւր, օ՜հ եկո՛ւր, յուշիկ քայլերով, որովհետեւ խորթ մայր մը կրնայ մեզ իմանալ...

«Եւ եթէ իմանայ, ա՛լ չկաս դուն։ Գերեզմա՞նն ես, մեռած։ Ա՜հ, կը վախնամ, կը վախնա՛մ իմ քունէս. ա՛ն է, ինքն իսկ։ Իր դէմքն է, իր աչքերը, իր ճերմակ պատմուճանը...

«Ի՞նքն է, տեսէ՛ք, ամպոյն ինչպէս իր պատանքը... պա՛ղ. ի՜նչքան սառուցիկ են իր ձեռքերը։ Հո՛ս, հո՛ս, տաքցու՛ր զանոնք սրտիս վրայ, թեւերուս մէջ. օ՜ն, եկո՛ւր, շրթնե՛րդ շրթներուս։

«Ա՜հ, ի՜նչ ցուրտ կ՚ընէ գերեզմանին մէջ։ Ահա մեռած ես դուն, մեռա՛ծ երկու տարիէ ի վեր։ Ա՛ռ տար զիս, ես ալ կ՚ուզեմ մեռնիլ. չեմ սիրեր այս աշխարհը։

«Կը տառապիմ՝ չար ամբոխին մէջտեղը. կուլամ, ու արցունքներուս վրայ կը խնդան, կը խօսիմ, ոչ ոք կ՚ուզէ զիս հասկնալ. կը տեսնեմ, ու անոնք չեն տեսներ։

«Աւելի կանուխ եկուր... Աստուա՛ծ իմ, երա՞զ մըն է արդեօք... Օ՜հ ո՛չ, քեզ գիրկս ունիմ... բայց ահա կը փախչիս ինձմէ, սիրելի Ժանս. կեցի՛ր, կեցի՛ր դեռ, դեռ շուտ է. շատ շուտ...

«Աստուա՛ծ իմ, աքաղաղը խօսեցաւ, արշալոյսը պատուհաններուն մէջ փայլեցաւ. Ժա՛ն, կեցիր դեռ .. Ա՜խ, անհետացաւ... վա՜յ ինծի։»

Այսպէս աղջիկը կ՚ողբայ իր նշանածը։

Կը վազէ անոր ետեւէն, կ՚ուզէ զայն բռնել, կը կանչէ զայն, ու կ՚իյնայ նուաղած. այդ անկումէն, այդ աղաղակէն, ամբոխը կը հաւաքուի։

«Աղօթք ըրէք, կ՚ըսէ պարզամիտ ժողովուրդը, անոր հոգին հոս ներկայ ըլլալու է, Ժան իր սիրելի Մարիին քով ըլլալու է, ան որ երկրիս վրայ այնքան կը սիրէր զէնիկա։»

Եւ ես կը հնազանդիմ... կը հաւատամ... կ՚արտասուեմ... եւ կ՚աղօթեմ։

«Մտիկ ըրէ՛, աղջիկ. կը գոչէ ամբոխին մէջէն ծերունի մը. եւ դուք բոլորդ, հաւատացէք իմ ականջներուս եւ իմ աչքերուս. ոչի՛նչ, ոչի՛նչ կը տեսնեմ այս աղջըկան շուրջը։

«Ոգիները գինով մարդոց մէկ հնարքն են, տգիտութեան աշխատանոցներուն մէջ դարբնուած։ Այս աղջիկը յիմար մըն է, և այս ժողովուրդին հաւատքը ողջմտութեան հակառակ է։»

— Այդ աղջիկը ԶԳԱՑՈՒՄՆ է, եւ այդ ժողովուրդը՝ ՀԱՒԱՏՔՆ է. երկուքն ալ աւելի լաւ կը տեսնեն քան գիտունին ակնոցներն ու աչքերը։

«Դուն գիտես մեռած ճշմարտութիւններ, ռամկին անմատչելի. դուն աշխարհը հիւլէի մը մէջ կը տեսնես, եւ հիւլէ մը աշխարհի մէջ, բայց չես լսեր բանը, կենդանի ճշմարտութիւնը. քեզի համար, հրաշք չկայ։

«Պէտք է սիրտ մը ունենալ եւ ուրիշներու սրտին մէջ տեսնել։»

(1) Լեհաստանի ազգային բանաստեղծին գեղեցկագոյն քերթուածներէն մին տուինք մեր անցեալ թիւով։ Յաջորդ թիւերով եւս պիտի հրատարակենք իր գլխաւոր էջերէն մէկ քանիին թարգմանութիւնը։ (Մ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Շար.)

Ը.

Առանց պարտականութեան գաղափարի բարոյականը հասկնալի չէ, իսկ առանց երկրորդի մը՝ պարտականութիւն գոյութիւն չունի։ Այդ երկրորդը հաւաքականութիւնն է։ Որով առանց հաւաքականութեան բարոյական գոյութիւն չունի։ Անհատը մինակ առնուած, բնութեան մէջ, բարոյականութեան գաղափար չպիտի ունենար, ամէն բան թշնամի պիտի ըլլար անոր, ինչպէս վայրի կենդանիներու մէջ։

Որով անհատի ներքին կռիւը, զոր կը կոչենք բարիի եւ չարի, կամ զգացումի եւ բանականութեան կռիւ, եսի եւ հաւաքականութեան ստեղծած բարոյականի միջեւ տեղի ունեցող կռիւն է իրականին մէջ։

Կրօնները իրենց խիստ քննադատներն ունեցած են, որոնք նոյն իսկ չափազանցութիւններու գացեր են։ Բայց շատ քիչ են որ յանդգնած են բարոյականը քննադատել։ Բոլորին կողմէ ընդունուած սրբութիւն մըն է ան։ Կը նշանակէ մարդիկ ո՛րքան կարեւորութիւն տուեր են հաւաքականութեան, որ զայն կարելի դարձնելու համար ստեղծեր են բարոյականը։ Հաւաքականութեան շաղախն է ան։

Հաւաքական կեանքով ապրող կենդանիներու մէջ իսկ կը տեսնենք նոյն բանը։ Անոնք գեղեցիկ օրինակներ տուած են ծնողական սիրոյ եւ մինչեւ անձնազոհութեան տարած են զայն։

Հաւը ո՛րքան վախկոտ է երբ մայր չէ. իսկ ո՛րքան քաջ եւ յանդուգն, երբ իր ձագերը պիտի պաշտպանէ։ Ան ի՛նչպէս ուշադիր կը հետեւի ամէն վայրկեան եւ վտանգի մը պարագային կը վազէ անոնց օգնութեան։ Կենդանիներու կեանքէն կան այսպէս անհամար օրինակներ։

Ճիշդ չէ նախնական մարդիկը կոչել վայրենիներ եթէ այդ բառով կը հասկնանք ոչ մէկ սրբութիւն ունեցող։ Անոնք ունէին իրենց բարոյականը։ Անոնք միայն ցեղական կազմակերպութիւն ունէին։ Ցեղն էր իրենց հաւաքականութեան սահմանը։ Անկէ դուրս ամէն բան թշնամի էր։ Անոնց բարոյական ըմբռնումը իրենց հաւաքականութեան սահմանին չափ էր միայն։

Ճիշդ է որ առանց կառավարութիւններու, միայն բարոյականի ուժով, միլիոններով ժողովուրդ կառավարել անկարելի է, բայց ճիշտ է միեւնոյն ատեն որ բարոյականը փոփոխութիւններ մտցուցած է ժողովուրդներու կեանքին մէջ դարերու ընթացքին։

Հին Կտակարանի Յեսուայ Գիրքը որոշ ցոյց կուտայ ամէն դարերու բարոյական ըմբռնումը։ Իսրայէլի ժողովուրդը Յեսուի առաջնորդութեամբ Յորդանանը կ՚անցնի, գալու գրաւելու համար Քանանու երկիրը, զոր խոստացեր էր տալ իրեն Եհովան։ Երիքովն է այն առաջին քաղաքը, որ իրենց ճանապարհին վրայ կը գտնուի։ Երբ Իսրայէլացիք կը գրաւեն Երիքովը «բոլոր քաղաքին մէջ եղող այր եւ կին, երիտասարդ եւ ծեր սուրի բերնէ անցընելով կը

Fonds A.R.A.M

կորնչեն» (Դ.Օ. Համ. 21)։ Միայն պատնիկ կին մը Նախաբեն է որ, իր ազգականներով, կ'ազատի այդ սպանդէն, որովհետև ան իրենց ղրկած լրտեսները պահեր էր։ Այսպէս քանի մը բացառութիւնով, անոնք կը չարգեն Քանանու երկրին մէջ բնակող գրեթէ բոլոր ցեղերը, իրենց թագաւորներով եւ բոլոր ժողովուրդով. «Եւ Յեսու բոլոր լեռնային, հարաւային, դաշտային ու լեռներու տակ եղած երկիրները եւ անոնց բոլոր թագաւորները զարկաւ, ու մէկը ողջ չթողուց, հապաամէն շնչաւորը մեռցուց, ինչպէս Իսրայէլի Տէր Աստուածը պատուիրեր էր» (Դ.Օ. Ժ. Համ. 40)։

Երբ Իսրայէլի ժողովուրդը, նախնական շրջաններու մէջ, բարոյականի մասին այսքան նեղ ըմբռնում ունեցած է, միեւնոյն ըմբռնումը ունեցած պէտք է ըլլան բոլոր նախնական ժողովուրդները։ Պատմութիւնն ալ միեւնոյն բանն է որ կ'ապացուցանէ։

Վերջին պատերազմին Եւրոպայի մէջ շատ մը քաղաքներ գրաւուեցան, բայց պատերազմիկները անոնց բնակչութիւնը սուրէ չանցուցին։ Կը նշանակէ ժամանակը փոփոխութիւններ մտցուցած է բարոյական ըմբռնումներու մէջ, դէպի լաւագոյնը։

—

Բարոյականը իր այս աշխատանքին մէջ եթէ ոչ ստեղծած, գոնէ օգնութեան կանչած է կրօնը եւ յետագային գրականութիւնը, իր շատ մը ձեւերուն տակ։ Կրօնը բարոյականի ծիսական մասն է։ Ան իր բապտով, գժոխքով եւ արքայութիւնով, տեսանելի եւ անտեսանելի ուժերով աշխատած է կարելի ընել բարոյական օրէնքներու գործադրութիւնը կեանքի մէջ։

Բոլոր թագաւորները իրենց ժամանակին ընկերութեան համար պահանջներ եղած են։ Առանց այդ պահանջին ոչինչ պիտի ստեղծուէր։ Յետոյ երբ այդ պահանջները անցեր են, թագաւորներն ալ անհետացեր են։ Հին տեսն հաղորդակցութեան դժուարութիւններու պատճառով, երբ ամբողջ դարաւոր էր կառավարելու գործը, թագաւորները անհրաժեշտութիւն ունեցած են։

Որքան իրաւունք ունինք կարծելու որ թագաւորն հիմն է կրօնին, նոյնքան իրաւունք ունինք մտածելու որ ան բարոյականի ստեղծած պահանջի արդիւնքն է։ Թագաւորի հիմը արդիլումն է, որով ան ենթադրել կուտայ բարոյական պարտաւորութիւն մը։

Քիչ վերը Յեսուի գրքէն բերուած օրինակէն շատ որոշ կ'երեւայ, երբ կ'ըսէ՝ «Ինչպէս Իսրայէլի Տէր Աստուածը պատուիրեր էր», թէ ինչպէս այդ կրօնական ըմբռնումները գործնական կեանքի կը ծառայեցնէին մարդիկ։

Այս է պատճառը դարձեալ որ հին դարերուն, նախնական ժողովուրդներու մէջ, քաղաքական եւ կրօնական իշխանութիւնները կեդրոնացած են եղեր մէկ անձի վրայ։

Այն բարոյական պարտաւորութիւնները, որոնք ժամանակին կրօնական պարտականութեան կամ բարեգործութեան ձեւին տակ կ'ըլլային, անոնցմէ շատերը այսօր արդէն օրէնքի կարգ անցած են։ Կը նշանակէ կառավարութիւնները կամաց կամաց կը կիրարկեն զանոնք կեանքի մէջ։

Ինչպէս որ մարդիկ լեզուն ստեղծեր են, հաւաքականութիւնը աւելի գործնական հիմերու վրայ դնելու, այնպէս ալ ստեղծեր են բարոյականը, տեսակ մը սըրբութիւն, զայն կարելի դարձնելու համար։

Թ.

Առանց հաւաքականութեան ոչ միայն կարելի չպիտի ըլլար քաղաքակրթութիւն ստեղծել, այլ նաեւ անհրաժեշտութիւն մըն է ան մարդուն համար։ Ան ոչ միայն չի պակսեցներ մարդոց երջանկութեան չափը, կ'աւելցնէ ալ։ Եթէ ան պակսեցներ մարդոց երջանկութիւնը, կամ պակսեցած կ'ըլլար այդ հաւաքականութիւնը ու մարդիկ քաշուած կ'ըլլային լեռները կամ առանապատները, ճգնաւորներու պէս, առանձնացած կեանք մը ապրելու։ Ընդհակառակն

Fonds A.R.A.M

ան կ'ընդարձակէ իր սահմանները հետզհետէ։

Մարդիկ իրենց նախնական վիճակին մէջ խակ շատ մը պահանջներ ունին։ Այդ պահանջներուն գոհացում տալու ճիգն է զանոնք քաղաքակրթութեան մղող ուժը։ Հաւաքականութիւնն է որ կրնայ գոհացում տալ այդ պահանջներուն։

Ոչ ոք պիտի ուզէր ապրած ըլլալ նախամարդոց շրջանին, երբ մերկ էին անոնք. անոնց բնակարանը որջէ մը տարբերութիւն չունէր. երգը աղաղակ մըն էր եւ պարը ոստոստում մը մխայն։ Հին դարերու մէջ, երեւակայեցէք մարդը քարի մը տակ, գիշերուան ամայութեան եւ թանձր խաւարին մէջ. մինակ, միամինակ, կէս-գուն կէս-արթուն կը հակէ իր կեանքին վրայ, ամէն վայրկեան սպասելով թշնամիի մը գալուն։ Կարելի՞ է արդեօք բաղդատութեան եզր մը գտնել քաղաքակրթեալ վիճակի հետ, ուր կեանքի ապահովութիւնը աւելի դրական է։

Եթէ առարկուի որ այն ատեն գիտակցութիւնը կը պակսէր, այդ բանն իսկ փաստ մըն է այսօրուան վիճակի լաւագունութեան։

Ճիշդ է որ հաւաքականութեան մէջ անհատի բացարձակ ազատութիւնը պայմանաւորուած է ուրիշներու ազատութեամբ, բայց այդ բացարձակութիւնը կիրք կը դառնայ, որով փաստակար նոյն ինքն անհատին։

Ֆաուսթը, երբ դեռ տարուած չէ Մեֆիսթոֆէլէն, կ'ըսէ անոր. «Ի՞նչ կ'ուզես տալ ինծի, համադամ կերակուրնե՞ր, որոնք չեն կշտացներ. ոսկի՞, որ ձեռքերէ կը հոսի ինչպէս մնդիկը. բազդախա՞ղ, որուն մէջ երբեք կարելի չէ շահիլ. երիտասարդ աղջիկնե՞ր, որոնք իրենց սիրականներու գրկին մէջ ուրիշներու աչք կ'ընեն. պատի՞ւ, վայրկեան խաբկանք մը որ օդերեւոյթի պէս կ'անհետանայ»։

– Այդ բոլոր անձնական հաճոյքները ճոխական երջանկութիւն չեն կրնար ապահովել։ Անոնք սահման եւ վերջ չունին։ Մարդիկ անոնց մէջ չափազանցութեան կ'երթան, ու այդ չափազանցութիւնը կը դառնայ կիրք։ Կիրքը կը տանի դէպի քայքայում եւ կործանում։

Ֆաուսթի յոռետեսութիւնը իրաւացի է, երբ նկատի ունենանք անձնական հաճոյքները։ Որովհետեւ այդ անձնական հաճոյքներու գոհացումը իրեն հետ կը բերէ անհամար նոր պահանջներ, որոնք անկարելիութեան կը բաղխին։

Բայց անձնական հաճոյքներէն դուրս կայ անանձնական ուրախութիւնը, որ Մեֆիսթոֆի թագաւորութեան մէջ չի գտնուիր եւ որ սակայն այսօրուան քաղաքակրթուած մարդուն նոյնքան հաճոյք կը պատճառէ, որքան անձնականը եւ կիրք չի դառնար։ Ան բարձր բարոյականն է։

Ժ.

Ինչպէս որ ազգային հաւաքականութեան մէջ ընտանիքը իր անկախութիւնը կը պահէ, նոյնպէս ազգութիւնը, աւելի մեծ հաւաքականութեան մը մէջ, բնական կերպով պիտի պահէ իր ներքին ինքնավարութիւնը։ Կան ընտանիքներ, որոնք քանի մը դարու անցեալ կը հաշուեն իրենց ետին։ Ո՛րքան ուրեմն ազգային հաւաքականութիւնները տեւական պիտի ըլլան։

Այսօրուան բացարձակ անկախութիւնը երբեք ալ գրաւական մը չէ վաղուան շահունակութեան։ Ո՞ւր են հին ազգերը, որոնք ուժեղ պետականութիւններ ստեղծեցին։

Նոյն իսկ աւելի առաջ երթալով կարելի է ըսել որ ուժեղ պետականութիւն մը մօտալուտ վերջաւորութեան ապրարար զանգն է։

Ինչպէս հարստութիւնը, անհատի քով, քանի մը սերունդ յետոյ իրեն հետ կը բերէ թուլացում եւ քայքայում, նոյնպէս ուժեղ պետականութիւնը զինքը բաղկացնող անհատականութիւններու թուլացումին պատճառ կ'ըլլայ։ Երբ պետականութիւնը ուժեղ է, անհատները այլ եւս կ'օգտուին

Fonds A.R.A.M

այդ հաւաքական ուժէն, առանց մեծ ճիգ թափելու։ Անհատներու այդ թուլացումը, սերունդներ յետոյ, կը ստեղծէ հսկայ պարապ մը։ Օր մըն ալ կը փլչի պետական մեծակառոյց շէնքը այդ պարապութեան վրայ։ Այսպէս կ'երթան ազգերը անվերադարձ, պատկանելով միայն պատմութեան։

Ուրեմն ուժեղ պետականութիւն մը երբեք ալ գրաւական մը չէ ազգի մը տեւականութեան։ Ան ազգայնամոլութիւն կը ծնի եւ թթու ազգայնականութիւն մը աւելի շատ իրեն կը վնասէ, քան ուրիշներու։

Մեծ հաւաքականութեան մը մէջ բոլոր ազգերը հաւասար պիտի ըլլան, մենաշնորհեալներ չպիտի գտնուին, որով բոլորը բնականոն պայմաններու մէջ պիտի շարունակեն աշխատիլ եւ ստեղծագործել եւ պահել իրենց ազգային դիմագիծը։

Ինչպէս որ անհատականութիւնը պէտք է պահել իր ներքին ինքնավարութիւնով՝ սեփականութիւնով, նոյնպէս ազգութիւնը պէտք է պահել, որովհետեւ անոնք մղիչ ուժեր են յառաջդիմութեան։

ԺԱ.

Այսօրուան կարգ ու սարքը, դարեր յետոյ, նոյն վիճակին մէջ չպիտի մնայ, ամէն բան պիտի փոխուի. ինչպէս փոխուեր է մինչեւ այսօր։

Այդ փոփոխութիւնը եղեր է, մինչեւ հիմա, ձգտում աւելի մեծ հաւաքականութեան։ Պատճառ մը չկայ որ միեւնոյն բանը չկրկնուի ասկէ յետոյ ալ։ Այդ փոփոխութեան ենթարկուող առաջին երկրամասը պիտի ըլլայ, հաւանաբար, Եւրոպան։

Վերջին ընդհանուր պատերազմին մասնակցող պետութիւնները մեծամասնաբար քրիստոնեաներ էին։ Ոչ միայն քրիստոնեաներ էին, այլ միեւնոյն դաւանանքը ունեցող բողոքական Գերմանիան կռուեցաւ բողոքական Ամերիկայի դէմ։ Կաթոլիկ Աւստրիան կռուեցաւ կաթոլիկ Ֆրանսայի դէմ։ Որով պետականութիւն ունեցող ժողովուրդներու ճակատագրական խնդիրներու կարգաւորումի մէջ կրօնները երկրորդական դեր կը կատարեն։

Ցեղային զգացումն ալ մեծ նշանակութիւն չունի։ Անկլօսաքսոն Գերմանիան եւ Անգլիան պատերազմեցան իրարու դէմ։ Սլաւական արիւն կրող Պուլկարիան չվարանեցաւ պատերազմելու Ռուսիոյ դէմ, երէկուան իր ոխերիմ թշնամի Թուրքին հետ կողք կողքի։ Որով հաւանական չէ որ այդ հաւաքականութիւնը երթայ ցեղական աստիճանաչափով, կազմելով, օրինակի համար, սլաւական ցեղերու, կամ լատինական ցեղերու միութիւններ։

Կը նշանակէ կրօնական եւ ցեղական զգացումէն աւելի զօրաւոր ուժ մը կայ, որ ուղղութիւն կու տայ պետութիւններու շարժումներուն։ Տնտեսականն է ան։

Քանի որ պետութիւնները գործունէութեան մղող ուժը տնտեսականն է, միութիւնով արդեօք անոնք կը շահի՞ն թէ կը կորսնցնեն տնտեսապէս։ Այս հարցումին երկու պատասխան կարելի է տալ։ Չէ՞ որ այդ միութիւնով միջպետական պատերազմները վերջ պիտի գտնեն, եւ չէ՞ որ ներկայ ժամանակի պատերազմներն ալ պետութիւններու տնտեսական կեանքը կը քանդեն։ Ապացոյց՝ վերջին համաշխարհային պատերազմը եւ Եւրոպայի այսօրուան տնտեսական քայքայուած վիճակը։

Նոյն իսկ այդ միութիւնը, տնտեսական տեսակէտէն, անհրաժեշտ ալ է։ Ճարտարարուեստի մրցումն է որ կայ, համաշխարհային հրապարակներու վրայ, եւրոպական ազգերու եւ մասնաւորապէս Միացեալ Նահանգներու միջեւ։ Վաղը այդ մրցումը շատ աւելի շեշտուած պիտի ըլլայ։ Եւրոպական պետութիւնները, առանձին առնուած, ի՞նչպէս պիտի կրնան չափուիլ Միացեալ Նահանգներու տնտեսական գիտակցութեան հետ. Եւրոպան միացած ուժերով հազիւ թէ կարելի ընէ այդ բանը։

Աւատականութիւնը, որ աւելի փոքր հաւաքականութիւն մըն էր, տեղի տուաւ՝ հաղորդակցութեան միջոցներու բազմա-

Fonds A.R.A.M

ցումին եւ անտեսական փոփոխութիւններու պատճառով։ Այսօր ալ մրեւնոյն բանը անհրաժեշտ է, եթէ կ'ուզենք աւելի մեծ հատաքականութիւն մը ստեղծել։ Եւրոպան այդ պայմանն ալ կը լրացնէ։

Ֆրանսան որ ասկէ երկու հարիւր տարի առաջ կազմեր էր ուժեղ կայսրութիւն մը, աւելի ընդարձակ էր, քան այսօրուան Եւրոպան։ Ան ատեն Ֆրանսայի մէկ ծայրէն միւսը կարելու համար շաբաթներ պէտք էին։ Այսօր Եւրոպան կարել անցնելը օրերու խնդիր է։ Կը նշանակէ այսօր վարչապէս Եւրոպան կառավարելը աւելի դիւրին է, քան երկու հարիւր տարի առաջուան Ֆրանսան։

Եւրոպան տարածութեան տեսակէտէն Միացեալ Նահանգներէն շատ մեծ տարբերութիւն չունի։ Հիւսիս. Ամերիկան անբաժանելի միութիւն մը կը ներկայացնէ։ Պատճառ մը չկայ որ նոյն բանը չընէ Եւրոպան, քանի որ հաղորդակցութեան նոյնքան դիւրատար միջոցներ ունի։

Երբ հին դարերու պատմութեան մասին կը խօսինք, կրնանք ըսել եգիպտական քաղաքակրթութիւն, կամ յունական քաղաքակրթութիւն։ Այսօր դժուար է ըսել անգլիական կամ ֆրանսական քաղաքակրթութիւն։ Բնականաբար իւրաքանչիւր ազգ, առանձին առնուած, իր ընորոշ դիմագիծը ունի, բայց այդ քաղաքակրթութիւնները այնքան վոխ առած են իրարմէ եւ խառնուած իրարու, որ դժուար է ըսել ո՛ւր կը սկսի ֆրանսականը եւ ո՛ւր կը վերջանայ անգլիականը։ Դարեր յետոյ երբ պատմագիրները խօսին մեր դարաշրջանի քաղաքակրթութեան մասին, պիտի կոչեն զայն եւրոպական քաղաքակրթութիւն։

Որով եւրոպական ժողովուրդներու միջեւ իրական հակադրութիւն չկայ։ Եւրոպան ամէն պայման կը լրացնէ, ունենալու համար իր Միացեալ Նահանգները։ Եթէ շեշտուած ազգային պետականութեան գաղափարականը քիչ մը ուշացնէ, վաղը կեանքի պահանջները անհրաժեշտ պիտի դարձնեն զայն։ Մանաւանդ Անգլիան իր դիրքին եւ տնտեսական պայմաններու բերումով, նախաձեռնարկ պիտի ըլլայ այդ բանին։

ԺԲ.

Հաւանաբար Ամերիկանները ալ շուտ պիտի ենթարկուին փոփոխութիւններու։ Չեն շեշտուած ազգայնութիւն մը կայ, որպէս զի արգելք ըլլայ ամերիկեան ժողովուրդներու անկաշկանդ շարժումին։ Յետոյ իրենց դիրքին պատճառով հատնական չէ որ այնքան պատերազմներ ունենան, որքան Եւրոպան։ Այդ պատերազմները, բնականաբար, արգելք են արագ յառաջդիմութեան։

Հարուստ երկրամասեր են անոնք, բազեբեր հողերով եւ անսահման տարածութիւնով։ Հողի բարեբերութիւնը իրեն պիտի քաշէ նոր բազմութիւններ, որոնք իրենց կարգին պիտի կերտեն նոր քաղաքակրթութիւն մը։ Այսպէս ստեղծուած քաղաքակրթութիւնները հետզհետէ կը մօտենան իրարու եւ պիտի ստեղծեն աւելի սեղմ հատաքականութիւն մը։ Կեանքի անհրաժեշտ պահանջներն են ասոնք։

Ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէր Նախագահ Քուլիճ Համամերիկեան առեւտրական Համաժողովին խօսած ճառին մէջ. «1913էն մինչեւ 1925ը, Միացեալ Նահանգները գնած են Հարաւ-ամերիկեան ամբողջական արտադրումին 40 %ը, այսինքն երկու անգամ աւելի քան Մեծն Բրիտանիոյ բաժինը եւ գրեթէ 30 % աւելի, քան Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ բաժինները միացած։

«1900ին, ան շարունակած է, Լատին Ամերիկան ներածած է Մեծն Բրիտանիայէն մօտաւորապէս այնքան, որքան Միացեալ Նահանգները եւ Գերմանիան միասին, եւ 1913ին ան կը շարունակէր ներածել Մեծն Բրիտանիայէն եւ Գերմանիայէն, առանձին առնուած, աւելի քան Միացեալ Նահանգները։ Բայց անկէ ի վեր Միացեալ Նահանգները գրաւեցին առաջին տեղը

Fonds A.R.A.M

հարաւ-ամերիկեան ներածումներուն մէջ։ Նախագահը մանաւորաբար ընդգծեց որ համամերիկեան միութեան մէջ միացեալ Նահանգներու բոլոր ընկերակիցները բացարձակ հաւասարութեան վրայ կը գտնուին եւ թէ չիւս. Ամերիկայի հաստատած քաղաքականութիւնը որ յաճախ ընդգծուած է, պիտի ծառայէ ոչ թէ դժուարացնելու անոնց աշխատանքը, այլ ընդհակառակն դիւրացնելու, ոչ թէ իրենց վրայ վերահսկիչ ըլլալու, այլ համագործակցելու»։ (Լր Թան, 5 Մայիս 1927)։

Քաղաքակրթութեան ստեղծած նոր փոփոխութիւններու բերումով իսկ պետութիւնները նախ պիտի աշխատին տնտեսական միութիւններ կազմել, որոնց անխուսափելի արդիւնքը պիտի ըլլայ քաղաքական միութիւնը, ինչպէս միացեր են այսօր չիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները։

ԺԳ.

Բնականաբար նման փոփոխութիւններ պիտի կրեն նաեւ երկրագունդի միացեալ երկրամասերը։ Այս բոլորը աշխատանքի եւ ճիգի արդիւնքը պիտի ըլլայ։

Միջոցին է որ պատճառ կը դառնայ պատերազմի՝ ժողովուրդներու միջեւ, ըստեղծելով անջատ պետականութիւններ։ Մարդիկ օր մը միջոցը այնքան պիտի փոքրացնեն որ գրեթէ ան գոյութիւն չպիտի ունենայ։ Պիտի կազմուի միայն մէկ կառավարութիւն, որ պիտի ղեկավարէ միլիառաւոր բնակչութիւն եւ այնքան տարածութիւններ։ Հաղորդակցութեան միջոցներու արագացումի եւ դիւրացումի պատճառով, դժուար չպիտի ըլլայ կառավարել այդ հաւաքականութիւնը։ Պիտի իրագործուի այն խօսքը որ կ'ըսէ. «Մէկ հօտ մէկ հովիւ»։ Այն ատեն միայն պիտի իրագործուի կրօններու եւ ընկերվարութեան այնքան վայրիայած երազը։

Ի՞նչ հսկայ ուժ պիտի կրնայ ստեղծել այդ հաւաքականութիւնը, երբ միլիառներով մարդիկ մէկ կառավարութեան տակ գործեն, աշխատանքի բաժանման դրութեան վրայ, առանց իրարու աշխատանք չեզոքացնելու։

Պէտք չէ կարծել որ անկէ ետք այլ եւս ընելիք պիտի չունենան մարդիկ։ Չէ՞ որ վերջ եւ սահման չունին մարդոց պահանջները եւ քաղաքակրթութիւնը։

Ամենակարեւոր խնդիրը որ պիտի գլուխ գայ ապագայ մարդկութիւնը, վառելանիւթի հարցն է, վառելանիւթը որ քաղաքակրթութեան կառքին լծուած ուժն է։ Եթէ այսօր մէկ տարուան մէջ մէկուկէս միլիառ թօնս վառելանիւթ կը սպառեն մարդիկ, ո՛րքան մեծ քանակութիւնով պիտի սպառեն ապագային։ Մէկ տարուան մեր գործածածը անոնց մէկ օրուան պէտքին չպիտի բաւէ։ Իսկ երկրագունդի մեր ճանչցած վառելանիւթի պաշարը այնքան ալ մեծ չէ։ Շուտ պիտի հատնի ան։ Արդեօք օր մը վառելանիւթի պակասէն, իւղը հատած կանթեղի պէս, պիտի շիջանի այս գեղեցիկ քաղաքակրթութիւնը։

——

Շարժուձեւ է որ կայ իրերու եւ երեւոյթներու խորը։ Այդ շարժումը մեզի կը ներկայանայ այլազան ձեւերու տակ։ Ինչպէս նիւթին համար բաւած է որ չի կորսուիր, այլ կը ձեւափոխուի, նոյնպէս շարժումը կամ ուժը չեն կորսուիր, այլ կը ձեւափոխուին։ Գիտութիւնը օր մը մեզի պիտի բսէ որ էլեքտրականութիւնը լոյսի եւ ջերմութեան վիճակներէն յետոյ ինչ ձեւի տակ կը թաքնուի։ Ուժը կը նմանի դերասանին, որ այլեւայլ դերերու մէջ զգեստ կը փոխէ։

Մարդիկ ինչպէս վայրի կենդանիները ընտանեցուցեր են, ընտանեցուցեր են նաեւ այդ ուժերը, անոնցմէ օգտուելու համար։ Ապագային շատ աւելի մեծ համեմատութիւնով կարելի պիտի ըլլայ օգտագործել զանոնք, որովհետեւ երկրագունդի վրայ անսահման կարելիութիւններ կան։ Այսպէս

Fonds A.R.A.M

հսկայական ուժ է որ կը ղրկէ մեզի արեւը ամէն օր։ Հետզհետէ մարդիկ պիտի գերեվարեն այդ ուժերը, անոնցմէ օգտուելու և հազարումէկ նոր ստեղծագործութիւններ ընելու։

Արեւի այդ հսկայ ուժը կ'արտայայտուի մանաւանդ շոգիացումի առեն։ Մեծ քանակութիւնով ջուր կը շոգիացնէ եւ կը տանի հազարաւոր մէթր բարձրութիւններու կը հանէ։ Ջուրը այդ բարձրութեան վրայ ուժ մըն է։ Բայց որովհետեւ կը ցրուի եւ անձրեւի ձեւին տակ վար կուգայ, կարելի չ'ըլլար օգտուիլ անկէ։ Օր մը մարդիկ յարմարութիւն ներկայացնող լեռներու գագաթը ամպարգել կայաններ պիտի շինեն, որոնք ընդարձակ տարածութիւններու վրայ իրենց պիտի քաշեն ամպերը։ Երբ կարելի ըլլայ մեծաքանակ ջուր հաւաքել այդ բարձրութիւններու վրայ, դիւրին է երեւակայել այն խոշոր օգուտը որ պիտի քաղուի անկէ։ Հազարաւոր մէթր բարձրութենէ վար հոսող այդ մեծաքանակ ջուրը ի՛նչ հսկայ ուժ պիտի արտադրէ։

Իսկ այն տեղերը, ուր լեռները յարմարութիւն չեն ներկայացներ, պիտի շինեն աշտարակներ։ Եթէ Ֆրանսական հանճարը լոկ քմահաճոյքի համար շինեց զայն, ազգային՝ անհրաժեշտ պահանջներու բերումով պիտի շինեն ամպարգել աշտարակներ, ասոնց անդամ աւելի մեծ քան Էյֆէլինը։ Անոնցմով ոչ միայն հսկայ ուժ առաջ պիտի բերեն մարդիկ, այլ նաեւ անսահման անձրեւի տարածութիւններու ջուր պիտի մատակարարեն, զանոնք ոռոգելու, կեանք եւ պաղաբերութիւն ստեղծելու համար։

Այդ ուժը ոչ հանքածուխի պիտի նմանի, ոչ ալ նաֆթի, որոնց հատնելու վախը կայ։ Անվերջ ու անհատնում ուժ մը. որքան տաճն որ արեւը գոյութիւն ունենայ, ան ալ գոյութիւն պիտի ունենայ երկրագունդի վրայ։

Դարեր յետոյ, անհրաժեշտ պահանջներու բերումով, մարդիկ մեզի համար անհետեւակայելի եւ աւելի գործնական միջոցներ պիտի ստեղծեն ուժ առաջ բերելու համար։ Որով քաղաքակրթութիւնը երբեք ալ չպիտի շիջանի վառելանիւթի պակասէն։

ԺԴ.

Մարդկութիւնը դարերէ ի վեր վհատեր է խաղաղութիւնը, անապատի յոգնաբեկ եւ ծարաւի ճամբորդին պէս, որ ավասիկը կը վհատէ։ Բայց խաղաղութիւնը միշտ ալ խոյս է տուեր իրմէ։ Ան հէքեաթներու յաւերժահարսն է, զոր անկարելի է բռնել։

Դարերու ընթացքին բոլոր օրէնսդիրները եւ կրօնի վարդապետները աշխատեր են բերել եւ բնակեցնել խաղաղութիւնը մարդոց մէջ։ Այդ բոլորը ի զուր է անցեր։ Թերթեցէք բոլոր դարերու պատմութիւնը, կարձէք նշանակեց մը չէ փոխուած։

Այն ուժերը, որոնք քաղաքակրթութեան կառքին լծուած են եւ որոնց սանձը մարդոց ձեռքին մէջ կը գտնուի, ամէն ժամանակէ աւելի այսօր խորտակած են ամէն կապանք եւ սանձակոտոր կը յառաջանան, ո՛ւր, ոչ ոք գիտէ։ Հաւանաբար նոր վորձութիւններու։

Գրուեցաւ որ նոր պատերազմ մը զարհուրելի պիտի ըլլայ։ Նախկինները անոր քով ոտու խաղալիքներ պիտի ըլլան։ Ոչ մէկ բան պիտի խնայուի, քաղաքներէն մինչեւ անապատական բնակչութիւնը։

Ոչ մէկ պատերազմ այնքան հսկայական ուժեր չէր հանած իրարու դէմ, որքան այս վերջին պատերազմը, եւ ոչ մէկ պատերազմ այնքան մեծաթիւ զոհեր չէր խլած, որքան վերջին համաշխարհայինը կոչուած պատերազմը։ Ան տասը միլիոն մարդիկ թաղեց եւ հինգ միլիոն հաշմանդամներ թողուց մարդկութեան։ Մօտ երկու հարիւր միլիառ տոլար կը հաշուուին այդ պատերազմին համար եղած ծախքերը։ Այս թիւերը բաւական են ցոյց տալու պատերազմին զարհուրանքը։ Անոր հետեւանքները մինչեւ այսօր ալ զգալի են պետութիւններու սիւտճէին վրայ։

Նոր պատերազմ մը նախ դանդաղ պի-

Fonds A.R.A.M

ու ընթանայ, մինչեւ որ պետութիւնները պատրաստուին, եւ այդ պատրաստութիւնը տարիներ պիտի տեւէ քնականօրէն: Տարիներ ազգերը պատերազմի մղձաւանջին տակ պիտի ապրին: Մարդկային զգացումը պիտի անհետանայ անոնց մէջէն: Անոնց ջիղերը պիտի յոգնին ու դերագրգռուին, ու այդ գերագրգռութեան նոպային մէջ անոնք պիտի դառնան վանդալներ, քանդելով ամէն ինչ, հրդեհելով եւ հիմնայատակ կործանելով քաղաքներ եւ քնակչութիւն: Այդ օրը զարհուրանքի օր պիտի ըլլայ: Մարդիկ պիտի նմանին այն կենդանիին, որ ծնելէ յետոյ կը յօշոտէ եւ կ'ուտէ իր զաւակը:

Այդ նոր պատերազմը անտեսապէս բոլորովին պիտի քայքայէ Եւրոպան: Ինչքը մանաւորաքար Եւրոպայի մասին է, որովհետեւ ան կը ներկայացնէ ամենապարարտ հողը նոր պատերազմներու: Իսկ այս բանին արդիւնքը պիտի ըլլայ յեղափոխութիւն եւ պոլշեւիկութիւն:

Ոմանք դեղին վտանգի մասին կը գրեցին: Այսօրուան պայմաններով տարօրինակ կը թուի այդ վտանգի մասին խօսիլ: Բայց անտեսապէս կազմալուծուած եւ ներքնապէս քայքայուած Եւրոպայի մը ամէն վտանգ պիտի սպառնայ, սովէն սկսեալ մինչեւ կարմիր եւ դեղին վտանգները:

Վայրենի հորդաներ կրցան քայքայել Հռոմէական կայսրութիւնը, որովհետեւ կազմալուծուած էր արդէն: Հռոմէական կայսրութիւնը եթէ բաւականին զօրութիւն ունենար այդ ժողովուրդները իրեն ենթարկելու եւ քաղաքակրթելու, առնուազն տասը դարեր շահած կ'ըլլար քաղաքակրթութիւնը:

Եւրոպան ալ արդեօք Հռոմէական կայսրութեան բախտակի՞ց պիտի ըլլայ: Այսօրուան քաղաքակրթութի՞ւնն ալ պիտի նմանի քաղդէական կամ եգիպտական քաղաքակրթութիւններուն, որոնք հետքեր ձգած ու անցած են: Ապագայ սերունդները պատմութեան ուսուցիչը պիտի սորվեցնէ՞ որ, օրինակի համար, ժամանակին Եւրոպայի մէջ կար ծաղկեալ քաղաքակրթութիւն մը: Եւ թերեւս առի՞թն ալ ունենայ քանի մը յիշատակարաններ ցոյց տալու, ինչպէս ցոյց կուտան այսօր բուրգերը:

Գ. ՂՕՆՋԷԿԻԻԼԵԱՆ

(Վերջը յաջորդով)

Fonds A.R.A.M

ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Դուրեան Պատրիարքի մասին չպիտի կարենայի նոյն իսկ տող մը գրել առանց յետադայեաց ակնարկ մը նետելու այն օրերուն երբ Նորին Սրբազնութիւնը ճանաչելու բաղդը ունեցայ Զմիւռնիոյ մէջ։ Կը խնդրեմ որ ընթերցողը ներէ եթէ մերթ ինքնակենսագրական նօթեր մէջ բերեմ այս պատուական նկարագրին հոգեկան զօրութիւնը վեր հանելու եւ իբր ուսուցիչ անոր գործին կարեւորութիւնը մատնանշելու համար։

Տարիներ առաջ, Իմէ Մարթէյնի նամակներու մէկ հատորը ձեռքս անցաւ որու մէջ մանաւորաբար պարբերութիւն մը ուշս գրաւեց։ Հեղինակը կը գանգատէր թէ կ'ապրէր անհաւատութեան դարու մը մէջ, թէ բժիշկը չէր հաւատար իր բժշկութեան, փաստաբանը իր փաստերուն, քահանան իր կրօնքին, փիլիսոփան իր խորհուրդներուն, ուսուցիչը իր աւանդած դասերուն, եւայլն, եւայլն։ Այսպիսի արտայայտութիւններ բնականաբար դիւրագգաց հոգիի մը եւ անմշակ բայց գործօն մտքի մը վրայ խոր տպաւորութիւն թողուցին։ Ամենէն վտանգաւոր կամ անհաճելի բանը որ մէկը կրնայ ընել, երեւալու եւ ըլլալու տարբերութիւնները ուսումնասիրելն է։ Մարդիկ, առ հառաջակ, կ'ուզեն դատուիլ ըստ իրենց արտաքին երեւոյթին եւ խօսքերուն։ Միայն անոնք որ ունին մեծ հոգի, լեցուն միտք, անկեղծ սիրտ և ուղիղ նպատակ, կ'ուզեն իրենց նմաններէն հասկցուիլ եւ գնահատուիլ։

Իմէ Մարթէյնի տողերը կրնային սակայն թարգմանուիլ երկու իմաստով։ Տասնեւիններորդ դարը արտադրած էր մարդիկ որոնք, Պէյքընի և Տէքարթի գիտական փիլիսոփայութենէն տարուած, սկսած էին տարակուսիլ անցեալի աւանդութիւններէն եւ կը ջանային ճշմարտութիւնը գտնել անձնական ճիգերով։ Եւ կամ առաջնորդի դեր առնողներ զանազան ասպարէզներու մէջ՝ լոկ կեղծաւորներ էին որոնք դրամի եւ անձնական փառքի համար կը գործէին ձեւանալով։ Շատ կանուխէն կեղծաւոր մարդիկ ինծի զզուանք պատճառած էին եւ երեւոյթին տակը իսկական անձը փնտռելու վտանգաւոր սովորութիւնը իմ մէջ սկիզբ առած էր երբ Դուրեան Սրբազան Իզմիր հասաւ իբր Առաջնորդ։ Արդէն հանդիպած էինք կրօնաւորներու որոնք, իրենց կոչումին անարժան, մեր մտքերը տարակոյսով լեցուցած էին։ Արդեօք Դուրեան Եպիսկոպոս ի՞նչպէս մէկն էր իրականին մէջ։ Միթէ կը հաւատա՞ր լիուլի իր կոչումին...։ «Դուրեան» անունը հայ ցեղին ամենասիրելի անուններէն մէկն էր. ու ողբացեալ եւ անմահ բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի վրայ ո՞ր Հայ օրիորդը, մանաւանդ Իզմիրի եւ Պոլսոյ մէջ, արցունքներ չէր թափած։

Զմիւռնիոյ Կրթասիրաց Մանկապարտէզին մէջ կը պաշտօնավարէի 1906ին ու հոն էր որ Դուրեան Սրբազանին ի պատիւ տըրուած ընդունելութեան մը միջոցին՝ ուսուցչուհիներս Նորին Սրբազնութեան ներկայացանք։ Աշակերտներ, վարժուհիներ եւ խնամակալուհիներ, ամենքս ալ ուրախ էինք առնոր ներկայութենէն որ մեզի կը ներշնչէր բարի, մաքուր եւ անկեղծ զգացումներ։ Յառաջացած հոգիներ կան որոնց ներկայութիւնն իսկ մթնոլորտ մը կը ստեղծէ եւ կ'ազդէ հոն ներկայ եղողներու հոգեկան վիճակին վրայ։ Կարելի չէր չըմբռնել թէ մեր Առաջնորդը էր այն ինչ որ կ'երեւէր։ Այս իրողութիւնը մեր մէջ ստեղծեց վստահութիւն եւ

Fonds A.R.A.M

հաւատք մարդոց եւ տիեզերական օրէնքի բարութեան եւ արդարութեան նկատմամբ։ Իմէ Մարթէնը մոռցայ պահ մը։

Այս շրջանին Սուրբ Մեսրոպեան եւ Սուրբ Հռիփսիմեան ազգային վարժարաններու երկսեռ աշակերտները շատ բաղդաւոր էին, որովհետեւ Դուրեան Առաջնորդին օրով կարգերու թիւը աւելցաւ եւ համեմատաբար դասախօսութեանց որակն ալ բարւոքեցաւ։ Նոր սերունդը ունէր մեծ դասատու մը կրօնագիտութեան եւ գրաբար հայերէնի համար. Երանի՜ իրենց... Մենք դեռ քիչ առաջ Հռիփսիմեան վարժարանը թողեր էինք՝ վեցերորդ կարգը (որ մեր ատեն վերջինն էր) աւարտելով։

Իզմիրի բովանդակ Հայութիւնը Սրբազանին հանդէպ ունէր հաւատք եւ հիացում։ Եւ իրօք Իզմիրի մէջ ամէն դասակարգ գոհացնել Առաջնորդի մը համար մեծ բան էր, եթէ ոչ անկարելի։ Իմ սիրելի քաղաքակիցներս չափազանց բծախնդիր էին կուսակրօններու հանդէպ եւ իսկապէս կատարեալ սուրբ մը, մէկ խօսքով Աստուծոյ մէկ ներկայացուցիչը կ'ուզէին որ ըլլար իրենց Առաջնորդը՝ վերջապէս եթէ իրենք սուրբեր չէին, գէթ սրբակեաց անհատներ կը գնահատէին...։ Թերեւս տարակուսելու ախտէն վարակուած էին։ Սակայն Դուրեան Սրբազան գործունեայ եւ ստեղծագործիչ բնութեամբ, բարձր նկարագրով, եւ հոգեկան կորովով օժտեալ մէկն էր որ սուրբէ մը աւելի էր հայ իրականութեան առջեւ...։ Ան ազգին հոգեկան, գրական, կրօնական մակարդակը բարձրացնող ոգի մը եղած է իր ամբողջ կեանքին մէջ։

Հազուադէպ էին այն առիթները երբ կարող էր իր դասարաններն այցելել ու իր համով հոտով դասախօսութիւնը վայելել։ Իր ներկայութեան ոչ մէկ աշակերտ կը քնանար եւ կամ չարաճճիութիւն մը կը ստեղծէր իր ձանձրոյթը փարատելու համար։ Ամավերջի քննութեանց առթիւ կը հանդիպէինք Առաջնորդ Սրբազանին։ Ամէն տարի կը վազէր այդ քննութեանց անձկանօք, վեցերորդ կարգի դաստիարակութիւնս մասնաչափ մը յառաջացնելու համար։ Այդ թուականին հայ տղոց եւ աղջկանց յարգալիր վերաբերումը եւ սորվելու անկեղծ փափաքը ամէն կասկածէ վեր էին։

Հապա իր քարոզնե՞րը։ Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցին խուռն բազմութեամբ կը լեցուէր ամէն Կիրակի։ Նոյն իսկ մանկապարտէզի փոքրիկ բարեկամներս եկեղեցի կը վազէին իրենց սիրելի Սրբազանին քարոզը լսելու։ Գլուխս դարձնելուս՝ զանոնք կը տեսնէի եր՚այն նստարաններուն առջեւ կանգնած, ակնածանք ու սէր կը նշմարէի անոնց մատաղ աչքերուն մէջ։ Ազգ մը որ ունեցած է Խրիմեանի եւ Դուրեանի պէս առաջնորդնորդներ, յաւէտ ապրելու է հոգւով եւ սրտով։

Զատկի շաբթուն գրեթէ ամէն օր եկեղեցի էինք։ «Տխո՛ւր գիշեր, սոսկալի՜ տեսարան. մինչ Գողգոթայի Խաչին վրայ Փրկիչը կը չարչարուի, անդին մարդիկ պիղծ հաճոյքներու մէջ իրենց ոճիրը մոռնալ կը փորձեն։» Աւագ Հինգշաբթի երեկոյ է. մութ է եկեղեցին եւ խոր լռութիւն կը տիրէ. միայն քարոզչին յուզուած ձայնը կը լսենք. տխրօրէն պլպլացող կանթեղներու լոյսով հազիւ կարող ենք շարժող ստուերներու հետեւիլ։ Ամենքս ալ յուզուած ենք այս մեծ ու անմահ Սիրոյ զոհաբերութեան օրինակէն։ Վեր կը նայինք դէպ ի փառաւոր ամպիոնը ուսկից կուգան երկնային, բանաստեղծական, յուզիչ արտայայտութիւններ։ Այս աննման քարոզները մեր մէջ կը ստեղծէին այր ըլլալու փափաքը որպէս ւի մենք ալ թոյլատրուէինք քարոզելու Դուրեան Սրբազանին պէս։ Անկարելին կը փափաքէինք անշուշտ։ Միթէ կարելի՞ էր քարոզել ու արտայայտուիլ, այնպիսի երկրի մը մէջ ուր կիները պէտք էին հաճելի երեւոյթներ ըլլալ միայն։ Այժմ կը գտնուիմ այնպիսի աշխարհի մը մէջ ուր ամէն կին բանախօս մըն է եւ ամէն այր հռետոր մը. լռութիւնը ամենամեծ վայելքս է հիմայ։ Պարագաներու հետ մեր ներքին ձգտումներն ալ կը փոխուին։

Խնդիր չէ թէ կրօնք մը, փիլիսոփայութիւն մը, սիստեմ մը, հաստատութիւն մը որքան մեծ, օգտակար ու զօրաւոր ըլլայ, անոր գլուխը գտնուող անհատն է որ իր հոգեկան ուժով ժողովուրդը իրեն կը քաշէ ու իսկական արդիւնք կը գոյացնէ։ Մարդուն համար ամենահետաքրքրաշարժ բանը մարդն է։ Եթէ Յիսուս, Պուտտա եւ այլ մարգարէներ շարժող (dynamic) հոգիներ չըլլային, այսօր իրենց վարդապետութիւնները միայն անցեալի վերաբերեալ դիպուածներ պիտի ըլլային։ Իրօք հ'րոսներու պաշտամունքը երիտասարդ

Fonds A.R.A.M

տարիքի հետ չի վերջանար։ Ամենքս ալ կ'ազդունք զօրաւոր, անկեղծ, առաքինի եւ խոհապաշտ անհատներէ որովհետեւ անոնց մէջ կը տեսնենք մեր արդար տենչերու արտայայտութիւնը։ Միայն քարոյապէս ինկածները եւ մտքով, սրտով ու հոգիով սահմանափակ անհատներն են որ, փոխանակ գնահատելու, քաջալերելու եւ հիանալու, կը տառապին նախանձէ...»

Դուրեան Սրբազանի բարերար ոգին կը ծածկուէր իր հանդարտ եւ համեստ բնաւորութեամբ։ Ցուցամոլութենէ ազատ՝ աղմուկի մէջ բարիք չէր տեսներ։ Առաւօտ մը 1907ի ձմրան եղանակին երբ աճապարանօք դպրոց կ'երթայի, տխուր, վարանոտ, բայց երիտասարդ ձայն մը դիս կը կանչէր։ Տունէ մը ներս մտնելով ինքզինքս կը գտնէի հիւծեալ եւ յուսահատ հիւանդ մօր մը անկողնոյն առջեւ. իր դեռատի դուստրը դիս կանչած էր յոյս մը, օգուտ մը ակնկալելով։ Կնոջ ամուսինը Ռումանիա գացած եւ զիրենք մոռցած էր։ Ա.յսպիսի պարագայի մը միթէ կարելի՞ էր չհաւատալ բարեշրջումի թէորիին։ Խե՛ղճ աղջիկ, պարապ քսակի մը եւ տաք սրտի մը դիմած էր։ Բժշկական խնամքէ, անուղղ զուրկ, երկուքն ալ կ'ապրէին ցուրտ սենեակի մը մէջ։ Յուսադրիչ խօսքերէ վերջ մեկնեցայ ու յետ կեսաւուր գացի տեսնել Դուրեան Սրբազանը։ Նորին Սրբազնութիւնը, չափազանց ազդուած իմ պատմութենէս, իր օրհնեալ ձեռքը գրպանը տանելով, ամբողջ պարունակութիւնը — երեքուկէս արծաթ — ափիս մէջ լեցուց։ «Ասիկա տա'ր այդ խեղճերուն», ըսաւ. մինչեւ որ Աղբատախնամը գործի սկսի մէկ երկու օր անցնի թերեւս. շատ կը գնահատեմ քու ինծի դիմելդ այսպիսի պարագայի մը մէջ»։ Իրօք քանի մը օր յետոյ Աղբատախնամը իր դերը լիուլի կերպով կատարեց։ Այս դէպքը առաջին անգամ հոս է որ կը կրկնեմ Դուրեան Պատրիարքի ազնիւ ու բարի տրամադրութիւնը եւ գործնական ոգին շեշտելու նպատակաւ։

Նոյն տարւոյն վերջը պաշտօնէս հրաժարեցայ եւ Դուրեան Սրբազանի յանձնարարութեամբ դացի Տարսոն Մ'անկապարտէզի տեսչութիւնը ստանձնելու։ Վերջին անգամ Դուրեան Սրբազանին հանդիպեցայ Պոլիս ուր Պատրիարք էր։

*
**

Երբ ուսումնասիրենք անկողմնակալ ոգիով օտար ազգերու կուսակրօն դասակարգի կեանքը իր ամէն փուլերով, պիտի ըմբռնենք որ մեր հայ կրօնաւորներու մեծ մասը դարերէ ի վեր գոհաբերութեան կեանք մը ապրած են։ Ճիշդ է թէ մերթ հանդիպած եմ այնպիսիներու որոնք խեղճ դլուխս հարցական նշաններով խճողած են իրենց երկդիմի վարմունքով, բայց անոնք բացառութիւններ եղած են։

Քսաներորդ դարու մէջ Դուրեան Պատրիարք եղած է իր դասակարդին մէջ ամենէն յաղողը եւ երջանիկը, ոչ միայն իբրեւ Առաջնորդ այլ եւ իբրեւ ուսուցիչ։ Արմաշի վանքէն դուրս եկած են լաւ պատրաստուած եւ գիտակից կրօնաւորներ որոնք մեծ հիացումով սիրած ու յարգած են իրենց մեծ ուսուցիչը։ Սակայն այս յաղողութեան եւ ընդհանրական ազդեցութեան գաղտնիքը փնտռելու է անկեղծութեան եւ սիրոյ մասին իր ունեցած բարձր գաղափարականին մէջ։ Նորին Սրբազնութիւնը միշտ հաւատացած է իր կոչումին՝ առանց կոյր մոլեռանդ մը ըլլալու։ Զօրաւոր միտք ունենալով հանդերձ, իր հոգեկան ուժերը մշակած ու սանձած, աւելի դատողութեամբ եւ իմաստութեամբ շարժած է քան իր յուզումներով։ Այն խաղաղութիւնը զոր վայելած է իր մենաւոր կեանքին մէջ, գոյացած է հոգեկան հաւասարակշռութենէ։ Ստեղծագործիչ ուժեր գեղեցիկ, օգտակար եւ վայելուչ կերպերով գործածելու մէջ գտած է ներքին գոհունակութիւն մը։ Ուսուցչութիւնը եղած է առիթ մը որ Սրբազանը ստեղծէ հետեւողներ, բարի կեանքեր։ Իր թարգմանութիւնները, ուսումնասիրութիւնները եւ բանաստեղծութիւնները հոգեկան ուժերու ձեւակերպութիւններ են որ կուտան իրեն ներքին ազատութիւն։

Դուրեան Պատրիարք իր գիտակցութիւնը մշակած ու բարձրացուցած է այն աստիճանին ուր, Աստուածային սիրոյ միացած ու վերացած, ծառայած է Հայ ազդին, առանց դանդատի։ Ու այս հոգեկան վերաճդումով՝ իր կրօնական կեանքը փոխանակ քաւարան մը ըլլալու եղած է մեծ օրհնութիւն մը իրեն եւ ազդին համար։ Իր մօտալուտ յոբելեանին առիթ բոլոր սրտով կը մաղթենք որ Դուրեան Պատրիարք ապրի առողջ ու երջանիկ երկա՛ր տարիներ, քանդի ցեղին հոգին անոր առաջնորդութեան եւ ներշնչումին պէտք ունի դեռ։

Նիւ-Եորք ԱՐՇԱԿ ԱՋԱՏԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՔՐՈՆԻԿ

Քանի մը ամիս առաջ ֆրանսական գրականութիւնը կը կորսնցնէր իր մեծ ղէմքերէն մին, Քուրթլինը, եւ ահա ֆրանսական արուեստը կը կորսնցնէ իր հսկաներէն մին, Անթուան Պուրտէլ արձանագործը։ Քուրթլին համարուած էր իրաւամբ Մոլիէրի ամենէն հարազատ յաջորդներէն մին. ան արտադրած էր ցեղային շեշտուած կնիք ունեցող, կատակերգականի զգացումը ամենաբնական եւ ամենահզօր աստիճանով մը ի յայտ բերող, իր ժամանակի ոգւոյն ու ճաշակին սուր ըմբռնումի մը դասական կատարելութեան ձգտումն ու կարողութիւնը միացնող գործ մը, որ կը պարունակէ անմահ տիպեր, արժանի եթէ ոչ Ալսեսթներուն, Թարթիւֆներուն, Առնոլֆներուն, Հարփակոններուն, գէթ Ժօրժ Տանտէններուն, Սքափիններուն, Արկաններուն քով դրուելու։ Ան սակայն, որ արդէն քիչ կը գրէր, որ ոչինչ արտադրած է առանց իրեն յատուկ նոր ըսելիք բան մ'ունենալու համոզման և առանց իր իւրաքանչիւր գրուածքը երկար մանրակրկիտ սրբագրութեանց ենթարկելու, եւ որ, շատոնց ի վեր հիւանդ, դադրած էր այլ եւս արտադրելէ, իր գործը վերջացուցած կը նկատուէր։ Իր մահը խոր ցաւ պատճառեց բոլոր իր հիացողներուն եւ մանաւանդ իր մտերիմ բարեկամներուն, որոնք մօտէն գիտէին թէ անոր սիրտը այնքան յստակ, մաքուր ու ամուր էր որքան իր ծիծաղն ու իր արուեստը։ Այնիւ, ուղղամիտ. հաւատարիմ մարդ մըն էր ան, որուն գործն ալ արդէն, մարդոց տկարութիւններն ու կեանքի ծիծաղելի կողմերն ի վեր կը հանէ՝ քարի հեղնութեամբ մը, առանց մաղձի, առանց ատելութեան։

Պուրտէլի վաղաժամ մահը աւելի սուր ցաւ պատճառեց ամենուն, վասն զի վաթսունեւհինգ տարեկանին՝ իր հանճարին բովանդակ կենսունակութեան եւ արուեստին ամենահասուն լրութեան մէջ անոր յանկարծ անհետանալը, երբ դեռ կարող էր հոյակապ գործերու ամբողջ շարք մը արտադրել, կսկծալի կորուստ մըն է Ֆրանսայի, ամբողջ աշխարհի արուեստին համար։ Քարփօի եւ Ռօտէնի հետ, անիկա մեծագոյն արձանագործն է զոր մարդկութիւնն ունեցաւ վերջին ժամանակներուն մէջ։ Աշակերտ Ֆալկիէրի, Տալուի եւ Ռոտէնի, գերազանցեց առաջին երկուքը եւ հաւասարեցաւ վերջնոյն, անկից շատ տարբեր նկարագրով գործ մը արտադրելով հանդերձ։

Տարիներ տեւող դժնդակ ճիգերու մէջ յամառելէ, մեծ նեղութիւններու ենթարկուելէ, երկար ատեն քիչերէ միայն իր գործին բովանդակ հազուագիւտ արժէքով գնահատուելէ յետոյ, վերջին տարիներուն ան հասած էր դրաւելու ամբողջ աշխարհի մէջ այն մեծ տեղը որուն արժանի էր. ան արդէն իսկ կը համարուէր մեծագոյն արձանագործն երէն մին զոր մարդկութիւնն արտադրած է. իրեն դիմեց Արժանթինի կառավարութիւնը Ալվէար զօրավարին յուշարձանը յօրինելու համար (եւ իր գլուխ-գործոցներէն մին է որ յառաջ եկաւ ատկից). իրեն դիմեց Չեխօ-Սլովաքիան իր պատերազմական Հաչի մօտէլը խնդրելու համար. իրեն դիմեց Լեհաստանը իր աղգային բանաստեղծ Միցքիէվիչին ի պատիւ Փարիզ կանգնուելիք յուշարձանը կերտելու համար. Պելճիքան անոր նուիրեց իր Գեղարուեստից Պալատին առաջին մեծ ցուցահանդէսը։ Իր ժողովրդին ընտրանին կը հիանար անոր վրայ, բայց կառավարութիւնը, ինչպէս անոր յուղարկաւորութեան արտասանած ճառին մէջ Հանրային կրթութեան եւ Գեղարուեստից նախարարութեան պետական ենթաքարտուղար Ֆրանսուա - Փոնսէ ըսած է

Fonds A.R.A.M

կակծանքով, շատ ուշ մնացած էր ֆրանսական աղգի այս վսեմքին մատուցանելու մեծարանքի տուրքը դոր պարտական էր անոր։ Պուրտէլ, ինչպէս օր մը ինծի յայտնեց մտերմօրէն, խոցուած էր ատկից։ Մահուընէն քիչ առաջ է միայն որ կառավարութիւնը մտածեր է իրեն դիմել խնդրելու որ ստանձնէ մարաջախտ Ֆոշի ի պատիւ կանգնուելիք յուշարձանի մը յօրինումը, եւ դեռ դիմումը չկատարուած՝ մահը կասեցուցեր է վարպետին ստեղծագործ ձեռքը։ Գոնէ կառավարութիւնը արդեօք կարգադրութիւն մ՚ըրա՞ծ է իրագործելու համար Պուրտէլի բաղձանքը — դոր իրեն հետ ունեցած վերջին տեսակցութեան մէջ՝ քանի մը ամիս առաջ, ինքն իսկ կ՚ըսէր ինծի թէ յայտնած է իր երկրին իշխանութեանց, այն է որ իր մահէն յետոյ իր գործերը համախմբուէին Պուրտէլ թանգարանի մը մէջ, ինչպէս ատիկա եղած է Ռոտէնի գործերուն համար։ Մաղթենք որ այդ արդար բաղձանքը կատարուի։

Թէ ինչպէս Պուրտէլի գործը կազմուած է եւ թէ ի՛նչ է անոր մեծութեան մասնայատուկ նկարագիրը, մեր աշխատակից Նկարիչ Ռաֆայէլ Շիշմանեան պիտի բացատրէ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ մը զոր պիտի հրատարակենք Անահիտի յաջորդ թիւով։ Հոս կ՚ուզենք միայն հայ գեղասէրներուն խորին սուգի եւ արտագին յարգանքի արտայայտութիւնը բերել այդ հզօր արուեստագէտին, որ նաեւ ազնիւ բարեկամներէն մին էր մեր ժողովրդին, մեր դատին, եւ որ ամենէն մեծարժէք գնահատումներէն մին տուաւ մեր ազգային արուեստին։ Roseraieի երկրորդ հատորին նկարներէն ծանօթանալով այդ արուեստին, ան կը գրէր այդ գրքի հեղինակին նամակ մը, որուն հետեւեալ հատուածները այսօր, իր դագաղին առջեւ, ո եւ է ազգասէր Հայ կրկնապատիկ յուզմունքով ու վշտալից երախտագիտութեամբ պիտի վերընթեռնու։

«... Ճարտարապետական Հայաստանը, ինչպէս ես զայն Roseraie d'Arménie գրքին մէջ կը տեսնեմ, իմ մտքիս մէջ՝ կը դասուի շարքն այն գործերուն զոր ամենէն աւելի կը սիրեմ։ Այդ ճարտարապետութիւնը տրամաբանական է, իմաստութեան բոլոր ծաղիկները անոր մէջ կ՚արձանագրուին, անոնք դուրս չեն ելլեր, անոնք վար չեն իյնար իրենց քարերէն ծառէն, անոնք անոր սիրտը կը ծաղկեցնեն։

«Ա՛տ է մեծագոյն արուեստը. ծաղկիլ առանց զայդ ըսելու, տալ՝ առանց աղաղակելու, ծաղկիլ հոյզը բուրումնաւէտելու համար, ահա՝ օրէնքները ձեր քովանդակ արուեստին։

«Ան մեզի կուտայ Հայաստան մը ժուժկալ, Հայաստան մը՝ համակ ինքնագոսպում, լի պարզութեան զգացումով, մեծվայելուչ իմաստութեամբ։

«Առանք են ձեր արմատները։ Հին վարպետ շինողները ձեր կամարներուն, աշտարակներուն, պարիսպներուն, սրբարան մայրեկեղեցիներուն, գերագոյն հաշուողներն են որ շնորհը աստուածային կը դարձնէին զայն չափաւորութեամբ հագուեցնելով։

«... Ամբողջութեան մասին իմ տպաւորութիւնս սա է.

«Հայաստան աշխարհին մէջ, կը տեսնեմ ծաղիկներ եւ բուրում մը՝ տեւական. ծաղիկները ճարտարապետական ձեւ են դգեցած։

«Անոնք ամէն բանի դիմացած են, որովհետեւ, հակառակ ուրականին որ կրնայ տանն այրել, ոգին մեղմօրէն կը ճառագայթէ միշտ...

«... Ու հիմայ, Թող տիեզերքներու Տէրը Թոյլ տայ որ այս գրութիւնս, որ կը բաբախէ ինչպէս Թեւը կը բաբախէ մրրիկին մէջ,

«Թող տիեզերքներու Տէրը Թոյլ տայ որ իմ խօսքս կարենայ չկարմրիլ ձեր ձեռագիրներու վարդերուն քով։

«Թող տիեզերքներու Տէրը Թոյլ տայ որ այս աղաղակը, զոր հոս կը քանդակեմ, հեծեծանք մը խնայէ քարին եւ վահան մ՚ըլլայ ձեր վարդերուն եւ հակէ ձեր բոլոր մանուկներուն վրայ։

«Ինչո՞ւ չեմ կրնար ծիածանն ըլլալ՝ որ վոթորիկներու վախճանին վրայ աղեղնակերպ տարածուիմ...»։

Միեւնոյն գործին երրորդ հատորը կարդալէ յետոյ. ան հետեւեալ սրտայոյզ ու վեհ պատգամը կ՚ուղղէր հայ ժողովրդին եւ արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն.

«... Խանդավառութեանը հետ զոր կը զգամ ձեր ազնիւ երկրին արուեստներուն սքանչելի գեղեցկութեանց համար, կայ բան մը որ սիրտս կը սեղմէ. այդ է որ ձեր գրքին մէջ շատ աւերակներ կը տեսնեմ։

«Ինչո՞ւ, բարեկա՛մս, այդքան աւերեալ եկեղեցիներ։ Անոնք գեղեցիկ մնացած են՝ չարիքին վերեւ։ Բայց ի՛նչ ցաւ որ այդպիսի ստեղծութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ

Fonds A.R.A.M

ժարդոց միջեւ, —որովհետեւ դէպ ի Աստուած բարձրացող ամէն մէկ խոյանքի տուած են հաւատքի զրուխիւններ, սահմանափակ ձեւեր, որ իրենց սահմաններով իրար կը խեղդեն։

«Գերագոյն սխալին ծանրութիւնը հատ է, —սրտի բարեկամութեան պակասը ժողովուրդներու միջեւ։ Ոչ մէկ ճշմարտութիւն մնայուն է՝ առանց սիրոյ։ Ինչո՞ւ ուրեմն միշտ կան պատուարներ, փոխանակ ամենուն համար տիեզերական մշտական լինելութեան մը։

«Արուեստի, գիտութեան եւ ընկերական գործունէութեանց մէջ, ես բոլոր անոնց հետեմ որ կը ճգնին դէպ ի այդ հաշտութիւնն ու դէպ ի այդ լոյսը...»։

Պուրտէլ, որ մեծ նկարիչ ալ էր ինչքան մեծ արձանագործ, ունէր եւ իր գրական ներշընչման բոպէները։ Իր լեզուն անճշտութիւններ կը պարունակէր, ոճը՝ միամտութիւններ ու անխնամութիւններ, բայց վեհ հոգի մը, բարձր մտածում մը, անձնական աշխարհահայեացք մը հոն կը տիրէին, եւ ուժեղ ինքնատիպ բացատրութիւններ, բանաստեղծական խորիմաստ պատկերներ կը ճոխացնէին արտայայտութիւնն իր ներքին աշխարհին։

Իր վերջին արտադրութիւնը եղեր է, մահուընէն քիչ առաջ; դողդողացող ձեռքով գրուած Աղօթերգ մը առ Աբարիչն, — քերթողական կտակը այդ մեծ դաղափարապաշտ արուեստագէտին, այդ հաւատքի ու խանդավառութեան մարդուն, արուեստը կրօնքի մը պէս պաշտող, դիւցազնական տեսիլով, մեծութեան սիրահար այդ բարձր սրտին, որ քարին միջոցով տիեզերքի խորհուրդն ու մարդկային ճակատագիրն արտայայտող եւ ուժգնաշունչ ու մեծաթռիչ բանաստեղծ մը եղաւ։

Իր ազնիւ ամուսինը, շնորհալի Հելլէնուհի մը, որ անոր անձնուէր ընկերուհին եղած էր, դիտցաւ կարգադրել անոր կեանքին ու արուեստին արժանաւոր յուղարկաւորութիւն մը։ Մարմինը, դագաղի մէջ դրուած, բերուեցաւ Վէզինէէն ուր մեծ արուեստագէտը վաճառնած էր, Փարիզ՝ իր աշխատանոցը, եւ մէկուկէս օր հոն, իր մտքին զաւակներովը պաշարուած, վառած կերոններու թախծոտ լոյսին տակ եւ բարեկամներու ցաւագին աղապատանքն արտայայտող ծաղկեպսակներովը շրջապատուած, ան ի տես դրուեցաւ, որպէս զի իր բոլոր սիրողներն ու յարգողները գային վերջին այցը տալ անոր. իր աշակերտները, բարեկամները, պաշտօնակիցները, հիացողները եկան հուսկ ակնարկ մը նետել անոր ժժգոյն ու խաղաղ դէմքին վրայ որ դագաղին վերեւ բացուած ապակեւոր քառակուսիէ մը կ'երեւար, անշարժ, անխռով. կարծես քնացած. եւ ոչինչ կը յիշեմ աւելի վեհօրէն յուզիչ քան տեսարանը արուեստի լուսաւոր ու կենսատու պայծառը հերոսի մը կորովով ու հաւատքով մինչեւ գերագոյն յաղթանակ տանելէ յետոյ վերջնական հանգիստին ծոցը նիրհող այդ դէմքին՝ իր երազներու և տքնութեանց աշխատավայրին մէջ, ոտքին տակ իր ամենէն հոյակապ ու խորհրդանշանական գործերէն մէկուն, Մահամերձ կենտաւրոսին, որուն յաղթ հսկայ մարմնոյն վերեւ գլուխը՝ ակնախուփ՝ արդէն ուսին վրայ կ'իյնայ ուժաթափ . . .

⁂

Մ. Ուշնոյն բոպէին կը վախճանէր ուրիշ անձնաւորութիւն մը, որ, առանց ունենալու Պուրտէլի մը մեծութիւնը, նշանակալից ու համակրելի դէմք մըն էր, Հայ ժողովրդի հետ հնուց ի վեր սերտ կապեր ունեցող ժողովրդի մը՝ Ցոյն ազգին զաւակ, եւ ինքն իսկ անձնապէս ջերմ բարեկամ մը Հայ դատի եւ Հայ մշակոյթի,—Ժան Փսիքարին։ Ան յոյն լեզուով ունի արտադրած արժէքաւոր վէպեր եւ այլ գրական գործեր. ան շատոնց հաստատուած Փարիզ, ամուսնացած Էրնէսթ Րընանի աղջկան հետ, ծանօթ էր ֆրանսական բանասիրական աշխարհին մէջ՝ իբր նոր յունարէնի ուսուցիչ, եւ իբր ֆրանսաբարբառ բանասէր եւ գրագէտ. Մերթիւր տը Ֆրանսը հրատարակեց իր մէկ շահեկան վէպը։ Հրատարակած ունէր նաեւ ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններ։ Իր կեանքին մեծագոյն գործը եղաւ յաճառ ու անընդհատական պայքարը զոր մղեց յունարէն ու ֆրանսերէն գրուածքներով՝ ի նպաստ աշխարհաբար յունարէնին, ընդդէմ գրաբարախառն յունարէնի մոլեռանդներուն։

Այդ լեզուական հարցը որ մեր մէջ շատոնց վերջնապէս լուծուած է, Յունաց մէջ դեռ կը մնայ բուռն վէճի նիւթ։ Լեզուական նորասէր գպրոցին մեծ տեսաբանն էր ինքը, անոր համար մղուած կռիւներուն հսուտ ղե-

Fonds A.R.A.M

կալ սրը. եւ ատով, ինչպէս և իր ինքնուրոյն գրական գործերով, յոյն արդի մատենագրութեան մէջ ան առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէր:

***

Այս մահերգակ քրոնիկին թաղծութիւնը ուրախառիթ դէպքի մը բերած լոյսովը մեղմացնելու համար, բառ մը պիտի ըսեմ այնաղուոր լուրի մասին որ վերջերս մեզի տրուեցաւ՝ Դուրեան Պատրիարքի յոբելեանին շուրջ: Պ. Գալուստ Կիւլպէնկեան, իմանալով որ հանգանակութիւն մը բացուած է այդ յոբելեանին առթիւ՝ ի յարգանս յոբելեարին Երուսաղէմի վանքի ձեռագրական ու գրենական ճոխ հաւաքածուին արժանաւոր մատենադարանի շէնք մը կառուցանելու համար, որոշեր է՝ զովելի ժեսթով մը՝ այդ կառուցման ամբողջ ծախքը —7000 ոսկի— իր վրայ առնել. յոբելեանական Յանձնաժողովը հաւաներ է խոնարհիլ Պ. Կիւլպէնկեանի յայտնած ազնիւ փափաքին առջեւ, բայց իմաստուն մտածումով մը՝ որոշեր է նաեւ շարունակել իր բացած հանգանակութիւնը, որ արդէն 3500 ոսկիի հասած է, եւ անոր ամբողջական գումարով գոյացնել Դուրեան հիմնադրամ մը որու տոկոսով ամէն տարի հրատարակուի որոշ թիւով գրական ու բանասիրական գործեր, հրատարակուելիք գործերուն առաջինն ըլլալով Դուրեան Սրբազանի այլ եւ այլ լրագրաց ու հանդէսներու մէջ ցրուած գրութեանց հաւաքածուն:

Այսպէսով, իրականացած պիտի ըլլայ փափաք մը զոր կը յայտնէի Անահիտի առաջին թիւի քրոնիկովս, եւ շատ աւելին, քանի որ Դուրեանի գրուածքները պարունակող հատորին պիտի յաջորդեն, բազմաթիւ հատորներ՝ մեր գրականութիւնը ճոխացնելու սահմանուած:

Հին ու ժամանակակից շատ բան կայ, անտիպ կամ մոռցուած, հատորներու մէջ ամփոփելու. կան ու պիտի ըլլան միշտ նոր յայտնուող ուժեր, իրենց առաջին ճիգերով հմտութեան կամ գեղեցկութեան անծանօթ, թարմ, ինքնաստեղծ տարրեր բերող, եւ որ պէտք ունին հրատարակման միջոցներու որ յաճախ կը պակսին. այդ էական պէտքին գէթ մասամբ գոհացում տուող հիմնարկութիւն մը պիտի ըլլայ «Դուրեան գրական հիմնադրամը»: Յոբելեանական Յանձնաժողովը մեծապէս շնորհաւորելի է այս գեղեցիկ գաղափարն ունեցած ըլլալուն համար, եւ պէտք է յուսալ որ սկսուած հանգանակութիւնը աւելի քան երբեք եռանդով ու ոգեւորութեամբ պիտի շարունակուի, որպէս զի «Դուրեան Հիմնադրամ»ը լուրջ գումարի մը կարենայ հասնիլ: Փառաւոր մատենադարան մը Երուսաղէմի վանքին մէջ կանգնած, գեղեցիկ գործ է. բայց մատենադարաններու հոգին կազմող Գրքին մշտանորոգ կենդանութիւնն ապահովելը՝ ա՛լ աւելի գեղեցիկ գործ է: Հայ գրականութեան ինչպէս հայ արուեստի զարգացման նպաստելը ամենէն աւելի անտեսուած պէտքերէն մին դարձած էր վերջերս մեր մէջ. «Դուրեան գրական հիմնադրամի» ստեղծումը նոր թուական մը կը բանայ: Այդ հիմնադրամը երկար ատեն մինակ պիտի չմնայ, Պ. Պ. Կրէտ, հնդկահայ ազնիւ ազգասէրը, որ Դուրեան յոբելեանի Յանձնաժողովին հանգանակութեան արդէն առաջին մասնակցողը եղաւ 1000 ոսկիով, մտադիր է որոշ գումար մը նուիրել Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութեան իր անունով Գրական Ֆոնտ մը հիմնելու համար, եւ այդ մտադրութիւնը, որուն գործադրութեան մանրամասնութիւնները լըրջօրէն ուսումնասիրելու վրայ է մեր պատուական հայրենակիցը, մօտիկ ապագայի մը մէջ իրականութիւն պիտի դառնայ, նոր օրհնութիւն մը եւս բերելով մեր գրականութեան լքուած, քիչ մը որբ ձգուած անդաստանին:

***

Սպասելով որ այդ երկու գրական հիմնադրամներն իրականանան եւ մեր ազգային մատենագրութեան այժմեան փուլին զարգացման հզօր նպաստ մը բերեն, Ամերիկայի Հայ Կրթական Հիմնարկութիւնը», որ հրատարակչական բաժին մըն ալ ունի, ծափահարելի գաղափարն ունեցեր է Խրիմեան Հայրիկի բոլոր տպուած —եւ այժմ սպառած— գործերը ստուար հատորի մը մէջ ամփոփելով ի լոյս ընծայելու: Տպագրութեան ծախքերն ազնուօրէն յանձն առած է Կիւլպէնկեան ազգասէր գերդաստանին ամենէն յարգելի դէմքերէն մին, Պ. Պատրիկ Կիւլպէնկեան. եւ յառաջաբանը, իր ոսկեղինիկ ոճով, գրած է Դուրեան Պատրիարք: Ահա՛ հոյակապ

Fonds A.R.A.M

հատոր մը, մեծ Հայու մը մտաւոր վաստակը բովանդակող, որ ներկայ րոպէի մեր հրատարակչական գործունէութեան մէկ փայլուն էջը կը կազմէ։

Ե՞րբ պիտի ունենանք Յովհ. Թումանեանի ամբողջական երկին քննական հրատարակութիւնը զոր Հայաստանի կառավարութիւնը մտադիր էր ի լոյս ընծայել. ու ե՞րբ պիտի ունենանք նաեւ Խաչատուր Աբովեանի տըպուած ու անտիպ ստուարաթիւ գործերուն լիակատար հրատարակութիւն մը, որ Հայաստանի մէջ միայն կրնայ իրագործուիլ։ Լիայոյս ենք որ ատոնց ալ ժամը պիտի հնչէ ի մօտոյ։

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Revue de Musicologie ամսաթերթին Օգոստոսի թիւին մէջ, ծանօթ երաժշտագէտ, բիւզանդական երաժշտութեան մասնագէտ Պ. Ա. կասթուէ հրատարակած է «Հայաստան եւ իր աւանդական արուեստը» տիտղոսով յօդուած մը, ուր Հայ ժողովրդի պատմութեան եւ Հայ երաժշտութեան անցեալին ու ներկային վրայ ընդհանուր տեսութիւն մը ընելէ յետոյ — տեսութիւն, որ լի է համակրութեամբ, բայց ուր եւ կը գտնուին մանրամասնութեան որոշ ու կարեւոր սխալներ— հետեւեալ շահեկան կարծիքը կը յայտնէ Հայ տոհմական երաժշտութեան (զոր յօդուածագիրը ճանչցած է կոմիտասի եւ այլ Հայ հեղինակներու հրատարակութիւններէն) գլխաւոր յատկանիշներուն վրայ։

Հայկական երաժշտութեան մեղեդիական գիծը, արդարեւ միաձայնային է։ Տարբեր իրենց վրացի դրացիներէն, որոնց երգերը ժողովրդական դաշնաւորում մը պճնուած են —դաշնաւորում մը՝ մեր միջնադարեան օրկանումը (1) զարմանալիօրէն յիշեցնող —ընդհակառակն՝ Հայերը չեն թուիր երբեք գործածած ըլլալ բազմաձայնութիւնը։ Հազիւ թէ, պարերու միջոցին, հանդիսաի պահերը շեշտող ցանցառ երկձայնիներու կը հանդիպինք, ինչպէս հինները սովոր էին ընելու, աւելի ըլլալով միօրինակ տիկը (cornemuse)։ Այսչափ միայն։

Հայ երգին ճոխութիւնը, անոր արտայայտութեան երանգներուն եւ եղանակաւորման կարգերուն այլազանութեանը մէջ կը կայանայ։

Կարգերու տեսակէտէն, հնագոյն փուխգիականներն է որ կը տիրէ առաւելապէս, այդ կարգին յատուկ՝ լա, սօլ, ֆա տիեզ, մի «էշել»ով։ Տեղն է յիշելու որ Հայերը, նախկին փուխգիացիներու ժառանգորդներն են իսկապէս։ Բայց վերոյիշեալ քառալարը, ինչպէս նաեւ հնգեակը, որու սահմանները մէջ ան զեռեղուած է, կրնան զանազան փոփոխութեանց ենթարկուիլ, շնորհիւ ձայնամիջոցներուն միջեւ խառնում յա-

(1) «Օրկանում»ը այն դաշնաւորումն է զոր կ'ունենանք եղանակի մը իւրաքանչիւր ձայնանիշին ընկերացնելով անկէ ինգեակ մը վար եղող ձայնանիշը։ (Ծ. Խ.)

Fonds A.R.A.M

ռաջ բերող ձեւերու. ոմանք, այդ ձեւերէն, հելլէններու բիֆնօնին հետ համեմատելի են: Սորբեւ կը նշանակենք այսօրինակ կարգային փոխանցումներէն մէկ քանին: Ամբողջական ելեւէջը՝

մի, ֆա դիէզ, սօլ, լա, սի, դօ դիէզ, րէ, մի,

Զանազան հնգեակներ՝

մի, ֆա դիէզ, սօլ, լա, սի,
մի, ֆա դիէզ, սօլ, լա պէմօլ, սի,
մի, ֆա դիէզ, սօլ, լա դիէզ, սի,
մի, ֆա դիէզ, սօլ, լա, սի պէմօլ:

Ենթալիդիականը ամենազուտ ձեւին մէջ գործածուած, բաւական յաճախադէպ է.

մի, ֆա դիէզ, սօլ դիէզ, լադիէզ, սի:

Աւելի ցանցառաբար —երբեմն միայն— կը հանդիպինք հնագոյն դորիականին. այն ալ՝ կիսաձայնախառն վիճակին մէջ, ըստ արեւելեան սովորութեան.

մի, ֆա, սօլ դիէզ, լա, սի,

եւ կամ՝

մի, ֆա, սօլ դիէզ, լա, սի պէմօլ,

Իսկ պարագայ մը կայ, խիստ նշանակալից, զոր կ'ուզենք մասնաւորաբար շեշտել. այն թէ, մինչդեռ արեւելեան մեներգները ընդհանրապէս եւ, ինչպէս կը կարծուի, Պարսիկներուն, Հիճազի Արաբներու եւ Թուրքերուն ազդեցութեան տակ, համակ թրծուած են՝ ամբողջ կամ կէս ձայնէն աւելի միջոցներով, հայ երգը, այդ կարծեցեալ ու թերի նմանաձայնութիւնները անգիտացած է: Անոր ելեւէջներուն ծանօթ եղող ձայնամիջոցները կա՛մ ամբողջ են, կա՛մ կէս. հոն մուտք չէ գտած նոյն իսկ այն՝ տեսակ մը թեթեւօրէն նուազած մին որ, յաչս կարգ մը երաժիշտներու, անհրաժեշտ մէկ պայմանը ըլլալ կը թուի արեւելականութեան, այն օրէն ուր, Հիճրէթի երրորդ դարուն, արաբ երաժըշտագէտը Զալզալը օրէնքի կարգ դասեց զայն: Ու թէեւ հայկական երգերն ալ, նման ամէն նախնական երգի, ձայնական զարդարանքներ կը պարունակեն, բայց ասոնք, շատ աւելի սակաւաթիւ են քան Արեւելքի մնացեալ ժողովուրդներուն մօտ, բացառութիւն նկատելով ասորի (syriaque) երգերը, որոնք եւս, հայկականներուն պէս, աւելի առոյգ են՝ հնչականութեամբ թէ կշռոյթով:

Կշռոյթները, պարզ ու այլազան, ստէպ կը ներկայանան որպէս ազատ կշռութիւն, «առաջին ոտքը» ըլլալով առաւել կամ նուազ զարդարուն, եւ մերթ երեք, չորս, հինգ —կամ աւելի— ոտքի բաժնուած:

Ահա ասոնք են տարրերը հայ երգին. ոմանք, ամենահին անցեալէ մը բխած, մինչեւ մեր օրերը հասած են տակաւ ճոխանալով: Երաժիշտին մշտակայ բծախնդրութեանը թողուած է գտնել պատշաճ արտայայտութեան այն գունագեղ ձեւը՝ ճոխ ու հակասական երանգաւորումներ ստեղծող, որով ձայներու արուեստին մէջ հիանալիօրէն ի յայտ կուգայ Հայոց գեղարուեստական հոգին:

Ա. ԿԱՍԹՈՒԷ

Fonds A.R.A.M

Ռ. ՄԱՄՈՒԼԵԱՆԻ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

Ռուբէն Մամուլեան, ամերիկեան եւ անգլիական մամուլին մէջ իբր մեծատաղանդ բեմադրիչ արտակարգ գնահատմանց արժանանալէ յետոյ, հրաւիրուեցաւ այս գարնան վերջերը՝ Նիւ Եորքի սինեմայի մեծագոյն տան՝ «Փարամաունթ»ին վարչութեան կողմէ նոր ֆիլմի մը պատրաստութիւնը վարելու։ Ֆիլմը, Ծափահարութիւն տիտղոսով ամերիկեան վէպէ մը քաղուած, Մամուլեանի կազմած սեճարիոյով եւ իր բեմադրութեամբ, պատրաստ է արդէն, եւ այս օրերս կը ներկայացուի հասարակութեան։ Ֆիլմին աւարտելէն իսկ առաջ, Նիւ Եորքի մամուլը սկսած էր զբաղիլ անով, եւ ահա ինչ որ կը գրէր այդ մասին Պ. Ֆլիթ Սմիթ՝ հսկայ քաղաքին մեծագոյն թերթերէն մէկուն մէջ.

«Թատրոնական երիտասարդ հանճար Ռուբէն Մամուլեանը սկսաւ իբր սինեմայի բեմադրիչ աշխատիլ, Փարամաունթ Ընկերութեան Լօնկ Այլանտ սթիւտիոյին մէջ Ծափահարութիւն ֆիլմը բեմադրելու համար, եւ իր աշխատանքի սկիզբի օրերէն իսկ յառաջ բերաւ զգալացունց տպաւորութիւն։ Որովհետեւ ան եկած էր Թատրոնէն՝ առանց շարժանկարի փորձառութեան, սթիւտիոյին մէջ գտնուեցան մարդիկ որ թերահաւատ էին անոր նոր աշխատանքին վերաբերմամբ եւ կը սպասէին որ ան շարժանկարի մէջ սկիսի ունենար նորեկին յատուկ դժուարութիւնները։ Թէեւ ամենքն արդէն ծանօթ էին անոր կայլա Թատրոնի համար բեմադրած «Փօրկի» եւ «Թեւեր Եւրոպայի վրայ» խաղերուն, որ ղինքը իբր Թատրոնի իսկական վարպետ ճանչցուցին, բայց եւ այնպէս անոնք թերահաւատ էին անոր շարժանկարչական աշխատանքին վերաբերմամբ, ինչպէս կ՚ըլլայ սովորաբար երբ սկսնակը իր առաջին փորձը կը կատարէ։ Իրերու այս դրութիւնը ամենափոքր չափով չշփոթեցուց երիտասարդ Հայը, որ դեռ 28 տարեկան է միայն։

«Իր առաջին պատկերի համար, Մամուլեան ընտրեց ամենադժուար տեսարանները։ Շարժանկարի ո՛եւ է ուրիշ փորձառու բեմադրիչը, քաջ գիտնալով որ գործին մէջ ամենէն դժուարը միշտ սկիզբն է, ճիշդ հակառակը կը վարուէր, սկզբնական աշխատանքի համար ամբողջ ֆիլմի մէջէն ամենաչնչին տեսարանները կ՚ընտրէր։ Բայց ո՛չ Մամուլեանը. գուցէ ան գուշակած էր որ իր նոր աշխատակիցներուն մէջ կային դէպի իր աշխատանքը թերահաւատ վարուողներ. գուցէ ան կը զգար որ անհրաժեշտ էր ցուցընել թէ ի՛նչ կարող է տալ իր առաջին պատկերը։ Փոյթ չէ սակայն թէ ի՛նչ էր իր դիտաւորութիւնը, էականն այն է որ ան մէկ անգամէն խոտրաուզուեցաւ բնագրին մէջ եւ իր սկզբնական աշխատանքին համար ամենէն տրամաբանական տեսարանները ընտրեց։ Երբ ան մեքենավարին ու անոր օգնականներուն յայտնեց թէ ի՛նչ տեսարաններէ պիտի սկսի ֆիլմը, ներկաները յուզուեցան եւ անոնց մէջ շփոթութեան շշուկ մը ծագեցաւ, իսկ մեքենավարի երիտասարդ օգնականներէն մին բացագանչեց՝ «Ի՛նչպէս, ֆիլմը սկսիլ ա՞յդ տեսարանէն, բայց ատիկա մեծ քաջութիւն է. ուրիշ ո՛և է բեմադրիչ պատկերը չէր սկսեր այդպիսի դժուար տեսարանով»։ Տեսարանը սկսելու համար Մամուլեան հրաւիրեց դերակատարներէն

Fonds A.R.A.M

երեքը, Հելէն Մորկանը, Ժան Փիիրսը եւ Ֆուլէր Մելիշը, եւ սկսաւ ղեկավարել անոնց խաղը ամենամեծ հոգածութեամբ. Օրիորդ Մորկանը եւ Օրիորդ Փիիրսը առաջին անգամ կը խաղային շարժանկարի մէջ, իսկ Ֆ. Մելիշը միայն երկրորդ անգամ, եւ այս իսկ հանգամանքը աւելի եւս յանդուգն կը դարձընէր Մամուլեանի առաջադրութիւնը։ Երբ երեք դերակատարները պահանջուած բոլոր տրամաթիկ ուժով կատարեցին իրենց դերերը, այն ատեն Մամուլեան իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձուց դէպ ի շարժամեքենան ու գլխաւոր մեքենավար Ժորժ Ֆոլսէյին բացատրեց թէ ի՛նչպիսի տեսողական տպաւորութիւն կ'ուզէր ստանալ։ Խնդիրը շատ դժուար էր որովհետեւ ստուերներու պահանջուած էֆէն ստանալու համար, հարկաւոր էր լոյսի որոշ ֆօմպինէզօն եւ «վառարան»ի երեք զանազան կէտերուն ի մի կեդրոնացումը։ Աշխատանքի այդ իսկ րոպէէն սկսած, անոր թերահաւատ աշխատակիցներուն մէջ անյայտացաւ ամենափոքր կասկածն իսկ. անոնք որոշ տեսան թէ կ'աշխատակցին այնպիսի մարդու հետ, որ գիտէ թէ ինչ կ'ուզէ եւ թէ ինչպէս իրականացնելու է իր ուզածը։ Անոր ղեկավարութիւնը գործին մէջ միացուց բոլոր աշխատակիցները, ամենապարզ բանուորէն սկսեալ մինչեւ ամենաբարձր մասնագէտը, եւ անոնց ամենքը եռանդուն աշխատանքի մղեց՝ շարժանկարի մէջ նոր խօսք ըսելու համար։ Այդ սկզբնական օրերուն աշխատանքին հետեւանքը եղաւ 500 ոտքի երկարութեամբ —պատկերներով եւ խօսակցութեամբ— տեսարանը, որ ստացուեցաւ բոլորովին յաջող։ Տեսարանը կը սկսի մօտէն, եւ ցոյց կուտայ ննջասենեակ մը որ լուսաւորուած է պատուհանէն թափանցող փողոցի լապտերի լոյսով։ Սենեակին մէջ, անկողնոյն վրայ պառկած է Օրիորդ Փիիրսը։ Մեքենան կը սկսի ետ քաշուիլ, մինչեւ որ սենեակին մէջ կ'երեւայ Օրիորդ Մորկանը որ իր երիտասարդ աղջիկը քնացնելու համար ցած ձայնով մեղեդի մը կ'երգէ։ Աղջկան կեանքին մէջ այդ րոպէն ամենէն տրամաթիքն է. ան նոր թողած է վանքի խաղաղ կեանքը եւ առաջին անգամ կ'իմանայ որ իր մայրը՝ պիւռլեսքներու թագուհին է։ Մեքենան աւելի արագ կը սկսի դառնալ և ցոյց կուտայ ինչպէս անոնք, մայրն ու աղջիկը, կը դիրկընդխառնուին եւ փոխադարձ անյոյս սիրոյ զգացումներ կ'արտայայտեն։ Մեքենան նորէն ետ կը քաշուի, մինչեւ կ'երեւայ Ֆ. Մելիշը, որ կանգնած ննջասենեակի սեմի վրայ՝ ըմպելիք կը պահանջէ։ Օրիորդ Մորկան կը յարձակի անոր վրայ ու ետ կը հրէ զայն միւս սենեակին մէջ, մինչ մեքենան նորէն ետ կը քաշուի եւ ցոյց կուտայ անկողնոյն վրայ անհանգիստ քունի մէջ պառկած երիտասարդ աղջիկը, որուն մտատանջ երեսին վրայ կը շարունակէ խաղալ փողոցի լապտերի լոյսը։ Այս ամբողջ տեսարանը, սկիզբէն մինչեւ վերջը, շարժանկարուեցաւ առանց մեքենայի ամենաչնչին արգելքի կամ յապաղման։ Եւ երբ պատկերը ներկայացուեցաւ Փարամունթի սթիւտիոյի բեմադրական գործադիր մասնախումբին, ան պատճառեց ամենամեծ հիացում եւ իսկոյն Մամուլեանը ճանչցուեցաւ իբր ոչ-սկսնակ շարժանկարի մէջ։ Մամուլեանի սկզբնական աշխատանքի այսպիսի հրաշալի հետեւանքը լիովին արդարացուց բոլոր գովեստներն անոր համակիրներուն, որ զայն կը գտնեն հանճարեղ ընդունակութիւններով օժտուած։

«Մամուլեանի ասպարէզի պատմութիւնը կը կարդացուի իբր մոգական հէքեաթ մը. (Այստեղ յօդուածագիրը կ'ամփոփէ այդ պատմութիւնը, որ արդէն ծանօթ է Անահիտի ընթերցողներուն)...

Երբ Փարամունթը որոշեց Բութհ Պրոունի վէպէն քաղուած Ծափահարութիւն ֆիլմը բեմադրել, ընկերութեան բեմադրիչ Մօնթապէլլը խորհուրդ տուաւ այդ գործի համար հրաւիրել Մամուլեանը, եւ բոլոր նշաններէն կ'երեւայ արդէն որ շատ կարճ ժամանակի մէջ երիտասարդ Հայը կը ճանչցուի նաեւ իբր խօսող շարժապատկերի գլխաւոր ղեկավարներէն մին։»

Fonds A.R.A.M

ՄԵՏԱՂԱԿԱՆ ՔԻՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՍԷՔԱՔ ԵՒ ՍԻԼՑԱՔ ՊԱԶԻՔ ՏԸ ԿԱԼԵՕՄ ԵՒ ՕՔՍԱԼԱՔ ՏԸ ԿԱԼԵՕՄ

Ուսումնասիրութիւն Պ. Ա. Զաֆրեանի, ներկայացուած Փարիզի Գիտութեանց Ակադեմիային Պ. Ժ. Իւրպենի կողմէ, 1929 Յուլիս 29ի նիստին:

Ասէքաք պազիք տը կալեօմ. — Նախապէս քառալօնաք ա ամօնեակով չէզոքացեալ կալեօմի աղի լուծոյթի մը մէջ եթէ հարիւրին երեսուն ասիա ասէթիք աւելցուի, ջինչ լուծոյթ մը կը ստացուի, որ սովորական բարեխառնութեան 48 ժամ ձնալէ ետք ձերմակ. փոքրաբիւրեղ (մլեքսոքռիսթալլէն) եւ քիչ լուծելի բռէսիբիթէի մը ծնունդ կուտայ:

Այս պայմաններու ներքեւ ստացուած (25°) բռէսիբիթէն որոշ բաղադրութիւն մը ունի եւ կը համապատասխանէ հետեւեալ տարազին՝

$$4\ Ga\ (CH^3—CO^2)^3,\ 2\ Ga^2\ O^3,\ 5\ H^2\ O$$

Այս բռէսիբիթէն 120°ին չորցուելէ յետոյ կը ստացուի 37,9 % կալեօ եւ 49,5 % իօն ասէթիք, փոխանակ 38,4 % կալեօմի եւ 48,6 % իօն ասէթիքի:

Բաղադրութիւնը դիւրաւ կը ջրոսի (հիկռօսքօբիք), 160°ին կը սկսի տարբաղադրուիլ, ջուրին մէջ լուծելի է եւ հիտռօլիզի դիւրաւ կ'ենթարկուի:

Պաղ ասիա ասէթիքի մէջ անլուծելի է իսկ եռացեալ ասիային մէջ քիչ լուծելի:

Միեւնոյն պայմաններու ներքեւ, ալիւմինեօմը, զէնկը, էնտիօմը եւ երկաթը բռէսիբիթէ չեն ըլլար, ինչ որ զանոնք կալեօմէն զատելու կը թոյլատրէ:

Սիլֆաք պազիք տը կալեօմ. — Լբէօք տը Պուատռանան նշմարած էր որ՝ եթէ ստացուի կալեօմի եւ ամօնեօմի պաղէղի (ալէօն) մը լուծոյթը որուն ասիա սիլֆիւրիքի քանակը հարիւրին տասը չ'անցնիր, հիտռօլիզի ենթարկուելով բռէսիբիթէի մը ծնունդ կուտայ որ, եթէ պաղեցուի կրկին կը լուծուի:

Այս բռէսիբիթէն 120°ին չորցուելէ յետոյ կը ստացուի 38,1% կալեօմ, 39,8% իօն սիւլֆիւրիք եւ 3,5% իօն ամօնեօմ, փոխանակ 38,1% կալեօմի, 39,6% իօն սիւլֆիւրիքի եւ 3,6% իօն ամօնեօմի, ինչ որ կը համապատասխանէ հետեւեալ տարազին՝

$$3SO^4\ (NH^4)^2,\ 3\ (SO^4)^3\ Ga^2,\ 5\ Ga^2O^3,\ 16\ H^2O$$

Օքսալաք տը կալեօմ. — Կը պատրաստուի նիթրաք տը կալեօմը ասիա օքսալիքով եւ խտացեալ ասիա նիթրիքով տաքցնելով. այս վերջինը կը ծառայէ ասիա օքսալիքին աւելորդ մասը քանդելու՝ որուն մէջ օքսալաք տը կալեօմը լուծելի է: Այս պայմաններու ներքեւ կալիօմի մեծագոյն մասը օքսալաք վիճակին մէջ բռէսիբիթէ կ'ըլլայ:

Այս աղը 120°ին չորցուելէ յետոյ կը ստացուի 29,7% կալեօմ եւ 54,6% իօն օքսալիք, փոխանակ 29,7% կալեօմի եւ 55,4% իօն օքսալիքի, ինչ որ կը համապատասխանէ հետեւեալ տարազին՝

$$Ga^2\ (C^2O^4)^3,\ 4\ H^2O$$

Միեւնոյն պայմաններու ներքեւ ալիւմինեօմը բռէսիբիթէ չի տար:

Օքսալաք տը կալեօմը ձերմակ, փոքրաբիւրեղ, դիւրաւ ջրոտող եւ 120°ին տարբաղադրուիլ սկսող փոշի մըն է, պաղ ջուրին մէջ քիչ լուծելի է (շուրջ 0,4%) եւ դիւրաւ հիտռօլիզի կ'ենթարկուի:

Ասիա սիւլֆիւրիքին մէջ շատ լուծելի է եւ ասիա օքսալիքի իր ուժեղ լուծոյթը ամօնեակով բռէսիբիթէ չի տար:

Fonds A.R.A.M

ՍՏԱՑԱՆՔ

ՅՈՒՇԱՐԱՐ.— *Պաշտօնաթերթ Հ. Բ. Ը. Միութեան Ամերիկայի շրջանակին. Բաժանորդագին՝ տարեկան 1 տոլար. հասցէ՝* Rédaction *Hoosharar*, 331 Fourth Avenue, New York, N. Y. (U. S. A.)

ՉՈՒԱՐԹՆՈՑ.—*Գրական ամսաթերթ, թիւ 3, բաժանորդագին՝ տարեկան 10 թիւի համար 3 տոլար, 5 թիւի համար 2 տոլար, հասցէ՝* Rédaction *Zwarthnotz*, Hrant Palouian, Boîte Postale No. 50, Paris (10e).

ՀԱՑ ՍԻՐՏ.— *Լրագիր ազգային, քաղաքական. Բաժանորդագին՝ տարեկան. Ֆրանսայի համար 50 ֆր. արտասահման 70 ֆր. հասցէ՝* E. Torossian, Directeur du journal arménien *Haï Sird*, Marseille (France).

ՆՈՐ ԵՐԿԻՐ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժանորդագին 50 ֆր., օտար երկիրներ 4 տոլար եւ 80 ֆր. հասցէ՝ Nor Yerguir*, journal arménien, 227 Bd. Raspail, Paris (14e).

ԵՓՐԱՏ.— *Եոօրեայ թերթ, տարեկան բաժնեգին 3½ տոլար, վեցամսեայ 2 տոլար. հասցէ* Journal Arménien *Yepraa*, B. P. 382, Alep (Syrie).

ՓԱՐՈՍ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժնեգին 1,50 տոլար, վեցամսեայ 80 սէնթ.* Hébdomadaire Arménien *Paros*, Bld. Maria-Louisa 57, Sofia (Bulgarie).

NOR OR.— *Օրաթերթ, տարեկան բաժնեգին՝ եւրոպայի համար 135 ֆր., Ամերիկա 8 տոլար. Հասցէ* Rédaction du journal *Nor Or*, 20 A. Rue Vouli, Athènes (Grèce).

ՀԱՑ ԽՕՍՆԱԿ.— *Կրօնական-բարոյական-գրական ամսագիր, տարեկան բաժնեգին 2 տոլար. Հասցէ* Rédaction de la Revue *Hay Hosnak*, B. P. 16 Pangalti, Constantinople (Turquie).

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժնեգին 3 տոլար. Հասցէ* Rédaction du journal *Hayastan*, 7 Rue Calusea, Bucarest (Roumanie).

ՀՐԵՂԷՆ ՍԻՒՆ.— *Հոգեւոր պարբերաթերթ, տարեկան բաժնեգին 6 շիլին. Հասցէ* «Hreghen Sune», Rue Choubra No 88, Caire (Egypte).

ՀՐԱԶԴԱՆ.— *Երկամսեայ հանդէս, տարեկան բաժնեգին 15 ֆր. Եւրոպայի համար. Հասցէ* Rédaction de la revue *Hraztan*, c/o Aram Kapriélian, 24 Ghama Fix-Dergoutie, Athènes (Grèce).

ՀԱՅՐԵՆԻՔ.— *Օրաթերթ, տարեկան բաժնեգին 6 տոլար, հասցէ* Rédaction du journal *Hairenik*, 13—15 Shawmut St, Boston, Mass. (U. S. A.).

ԿՌՈՒՆԿ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժնեգին 2 տոլար արտասահմանի համար. Հասցէ՝* Rédaction du journal *Groung*, 5617 Walnut Street, Philadelphia, Pa. (U. S. A.).

ԼԵՒՈՆ ՆԱԻՐՑԻ.— *Հնացած երգեր, բանաստեղծութեանց հաւաքածոյ, հրատարակուած Փարիզ 1929.*

Mârturii Armenesti Despre Românî Valahia Si Moldova Eialeteale Guvernate de Principi Strâini de par· Hugas Ingigian (1758—1843) Cu o prefatâ de H. Dj. Sirouni, Cultura Nationale Bucaresti 1929.

ՕՆՆԻԿ ՇԷՐԻՏՃԵԱՆ.— *Հաւաքուածոյ, տեսական-գործնական, Ամերիկեան եւ եւրոպական մեթոտներով, պատկերազարդ. Հրատարակուած Փարիզ 1929. Գին 25 ֆրանք, Ամերիկա 30 ֆրանք.*

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱԵԱՆ. Գրական դպրոցները Ֆրանսայի մէջ, (քննախօսութիւն մը). Տպագրուած Նիւ Եորք, 1929.

ARMEN OHANIAN.— Le Soliste de Sa Majesté [Roman) Prix 12 fr. Bernard Grasset, Editeur, Paris.

ՀՈՐԻԶՈՆ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժանորդագին 2,50 տոլար. հասցէ* Horizon Press, 1937 South Main St., Los Angeles, Calif. (U. S. A.).

ԱՍՊԱՐԷԶ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժանորդագին 2 տոլար, հասցէ՝* Asbarez publishing Company P. O. Box 865, Fresno, Calif. (U. S. A.).

ԿԱՎՈՒՇ.— *Երգիծաթերթ, տարեկան բաժանորդագին 100 ֆր. Եւրոպայի համար, 5 տոլար Ամերիկա, Անգլիա եւ Եգիպտոս 20 շիլին. հասցէ՝* Yervant Tolayan, 208 bis rue Lafayette, Paris (10e).

Fonds A.R.A.M

ՅՈՎՀ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԵԱՆ. — Ուղեցոյց Մարսէյլի. *պատկերազարդ եւ քարտիսաւոր. Բ. տպագրութիւն. Մարսէյլ*, 36, Rue des Dominicaines. *Գին* 3 *ֆրանք։*

ՓՐՕՖ. Կ. Ց. ՊԷՇԿԷՕԹԻՐԵԱՆ.— Բառոյաշուշչ Քերթուածներ. *Պոսթոն*, 1926։ *Գին մէկ տոլար։*

ԱԶԴԱՐԱՐ.— *Օրաթերթ*, Galata, Constantinople, Turquie, Rue Perchembé Pazar, No. 16. *Բաժանորդագին, տարեկան* 1250 *ղրուշ։*

LA LUMIÈRE DES RÊVES, par Krimitell (Krikor Minas Tellalian). Destruction des théories freudiennes. Préface de Paul Bodier. Edition Paul Leymarie, 42 Rue Saint-Jacques, Paris, 1928.

ՓԻԼՒ ՊՕՎԷ, Փրօֆ. Ժընէվի Համալսարանին. — Կուի Բնազդը. *Թարգմանեց Պ. Գէորգեան։ Հրատարակութիւն եւ տպագրութիւն «Հայ Դպրոց»ի, Պընեէն եւ Ժընէվ*, 1929։ *Գին* 1.50 (*զուից. ֆրանք*)։

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ.— *Շաբաթաթերթ, տարեկան բաժնեգին՝ Ֆրանսա եւ գաղութներ՝* 50 *ֆր., Պալքաններ՝* 60 *ֆր., ուրիշ երկիրներ՝* 3 *տոլար։ Հասցէ՝* H. Kentouni, 45, Avenue d'Iéna, Chelles (Seine-et-Marne) France.

ԽՈՐՀ. ՀԱՅՈՑԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ.— Bulletin de l'Université d'Etat de la R. S. S. d'Arménie, No. 4, *Երեւան*, 1928։

Confiscation des Biens des Réfugiés Arméniens par le Gouvernement Turc.— Consultation de M. M. Gilbert Gidel, Albert de Lapradelle, Louis Le Fur, professeurs de Droit International à l'Université de Paris, membres de l'Institut de Droit International et André N. Mandelstam, Docteur en Droit International de l'Université de Pétrograd, membre de l'Institut de Droit International. *Հրատարակութիւն Հայ Դաղթականաց Կեդր. Յանձնաժողովի. Փարիզ*, 1929.

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ. — Աւետիս Ահարոնեան, *իր կեանքն ու գրականութիւնը. Փարիզ* 1929. *գին* 25 *ֆրանք* (*Ֆրանսա*). 1½ *տոլար* (*օտար երկիրներ*)։

Զ. Մ. ՕՐԲՈՒՆԻ. — Հալածուածները—Փորձ. Ա. Գիրք։ *Մարսիլիա*, 1929. *Գին* 15 *ֆր.*։

ԱԼՊԻՈՆԻ ՊԱՐՏԷԶԷՆ, *Նմոյշներ մեր օրերու անգլիացի բանաստեղծներէ։ Թարգմանեց Յակոբ Մարթաեան. Սոֆիա*, 1929։ *Գին* 25 *լեվա, արտասահման* 6 *ֆրանք կամ* 25 *սէնթ։*

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ.— *Պատկերազարդ Պատմութիւն Հայոց. Նահանջը առանց երգի, վէպ։ Փարիզ*, 1929։ *Գին* 15 *ֆրանք՝ Ֆրանսա եւ գաղութներ*, 1 *տոլար՝ Ամերիկա, ուրիշ տեղուանք՝* 20 *ֆրանք։ Կեդրոնատեղի՝* Ch. Kérestédjian, 15 Rue Bréa, Paris։

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ ԽՐԻՄԵԱՆ, ՀԱՅՐԻԿԻ. — *Ի լոյս ընծայեալ բարերար ձեռնտուութեամբ Պատրիկ Կիւլպէնկեանի Պատկերազարդ գեղատիպ շքեղ հատոր։ Հրատարակութիւն Հայ Կրթական Հիմնարկութեան. Նիւ Եորք*, Armenian Educational Foundation, 331 Fourth avenue, N. YORK (U. S. A.).

ԴՐԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹ, յաւելուած «Պրոլետար»ի. Թիֆլիս, մէկ թիւը՝ 5 *կոպէկ։*

ԼԵՒՈՆ Հ. ՇԱՀՈՑԵԱՆ.— Փունջ մը ոտանաւորներ։ *Բ. տպագրութիւն.* 1929, *Տպարան Սիրիան, Պաղտատ Գին* 1 *րուբի, արտասահման՝ կէս տոլար։*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈԹՈՐԻԿԸ.— *Գրեց Տ. Տօնիկեան։ Գահիրէ*, 1929։ *Գին* 5 *ղրուշ։*

Գ. ԳԵՂԱՐԴՈՒՆԻ.— Ծաղկաստաղ (*արձակ բանաստեղծութիւններ*). *Գ. շարք. տպագրուած Փարիզ*, 1929. *գին* 10 *ֆրանք։*

ՎՐԻՊԱԿ

Անահիտի երկրորդ թիւ, «Ահարոն»ի Գիշեր բանաստեղծութեան վերջին տունին առաջին տողին մէջ՝

Պիտի յոյսին ըսպասեմ՝...

ուղղել յոյսին։

Fonds A.R.A.M

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐԸ

Պ. Ս. Փափազեան (Ֆիլուճա, Միջագետք) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ Տօքթ. Գ. Քիւրքճեանին (Ֆիլուճա)։ Տիկին Զապէլ Արամ՝ մէկ տարեկան, Պ. Գրիգոր Սարայտարեանին (Քոնսթանցա)։ Տ. Խորէն վարդապետ Լազարեան (Միլվօքի) մէկ տարեկան՝ Պ. Թադէոս Ունճեանին (Փարիզ)։ Պ. Յ. Գասուլեան (Նիւ Եորք) մէկ տարեկան՝ Պ. Մ. Սիմոնեանին (Հալէպ)։ Տիկին Մարի Կիւլպէնկեան (Փարիզ) մէկ տարեկան՝ Սելանիկի Կիւլպէնկեան Բարեգործական Հաստատութեան։ Պ. Պ. Շէքէրջեան (Շիքակօ) մէկ տարեկան՝ Պ. Ռուբէն Խան-Ազատին (Թաւրիզ)։ Գրասէր բարեկամ մը (Փարիզ) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ «Նոր Զէյթուն»ի Գրադարանին, Անտիոք։

——

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՏԱՆԻ

մեր ընդհ. գործակալն է
«Արեւ»ի վարչական տնօրէն

ՕՆՆԻԿ ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ.

որուն պէտք է դիմել «ԱՆԱՀԻՏ»ի վերաբերեալ ամէն տեսակ գործերու համար և վճարել բաժնեգինները։

Իր հասցէն է՝

Onnik Mahdessian, B. P. 1060 Le Caire
գրասենեակ. — Journal arménien «Arève» 9, Rue Zaki Tewfikié. Le Caire

կարելի է նաեւ դիմել տեղական գործակալներու.—

Գահիրէի մէջ՝ Գրավաճառ Վահան Զարդարեանի եւ Մասիս Զարիֆեանի։

Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ Մելքոն Գասպարեանի։

«ԱՆԱՀԻՏ»ի տարեկան բաժնեգինն է 100 ե. դ.
ձեռքէ կը ծախուի հատը 20 ե. դ.

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ
ԴԷՄՔԵՐ

Բ. Հատոր
(պատկերազարդ)

Պետրոս Ադամեան.— Յ. Յ. Պարոնեան.— Խաչատուր Աբովեան (հարիւրամեակին առթիւ).— Երուանդ Մանուէլեան.— Մատթէոս Գարագաշեան.— Վահան Թէքէեան.— Արամ Եարճանեան.— Դանիէլ Վարուժան.— Համաստեղ և գիւղը հայ գրականութեան մէջ.— Էտկար Շահին.— Յովսէփ Փուշման։

Հրատարակութիւն
Հայ Կրթական Հիմնարկութեան
Գին՝ մէկ տոլար
(Ֆրանսա և Սուրիա 20 ֆրանք)

——

Նոյն հեղինակէն

La Roseraie d'Arménie

Երեք ստուար գեղատիպ հատոր, միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պարունակող, կենսագրական և քննական ծանօթագրութիւններով, և հայ արուեստի բնորոշ նմուշներու բազմաթիւ վերարտադրութիւններով զարդարուած։ Ա. հատորը՝ գրեթէ սպառած է, Բ. և Գ. հատորը կը ծախուին իւրաքանչիւրը 100 ֆրանքի։

Դիմել հեղինակին, 9 rue Say, Paris,

——

"ԱՆԱՀԻՏ"Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտ կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ մը։ Տարեկան բաժնեգինն է Ֆրանսայի եւ Սուրիոյ համար, 100 ֆրանք, վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թիւը 20 ֆրանք։ Օտար երկիրներու համար, մէկ անգլիական ոսկի կամ 5 տոլար, վեցամսեայ՝ 11 շիլին կամ 3 տոլար, իւրաքանչիւր թիւը քսան եգիպտ. դահեկան, կամ մէկ տոլար կամ 25 ֆրանք։ Բաժնեգինները պէտք է ղրկուին ուղղակի թերթիս հիմնադիր-տնօրէն A. Tchobanianի, 9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձնուին մեր գործակալներուն։

Fonds A.R.A.M

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարսէյլ, Յ. Ուլուհոճեան
Լիոն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան, Տօքթ. Օ. Ասլաճեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ, Հայկ Ուղուրլեան և Վահան Ուզունեան գրատուն
Եգիպտոս եւ Սուտան, ընդհ. գործակալ, Օ. Մահտեսեան
Գահիրէ, Մասիս Զուրիկեան
Աղեքսանդրիա, Մելգոն Գասպարեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսէլ, Յ. Թօփուզեան
Անվերս, Օր. Մելինէ Գօվանճեան
Միլան, Թ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եօրք, Մ. Պարոնեան, Ս. Շմաւոնեան, Հ. Մամասեան
Պոսթըն, Կ. Մուշեղեան, Օրիորդ Ալիս Օտեան
Լօրէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լին, Պ. Գասպարեան
Տիթրօիթ, Լեւոն Պէշկեթիւրեան
Սան-Ֆրանսիսքօ, Կ. Հ. Մալխասեան
Թրօյ, Ա. Դշխոյեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկթըն, Ժաք Պալտաճեան
Ֆիլատելֆիա, Դ. Ճէլալեան, Գ. Ա. Թաթարեան
Փրովիտէնս, Յարութիւն Ուլուհոճեան
Ուստըր, Կարապետ Յովակիմեան
Լօս Անճելէս, Արամ Եաքուպեան
Սոֆիա, Տ. Մարտիրոսեան
Պաղտատ, Գէորգ Մ. Գասպարեան
Պուքրէշ, Յ. Ճգնաւորեան
Քոնսթանճա, Յ. Տիրատուրեան
Շիքակօ, Պ. Նորհատ

Fonds A.R.A.M